

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Meltem AKINCI

İTİL BULGARLARINDA TİCARÎ HAYAT

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya 2018

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Meltem AKINCI

İTİL BULGARLARINDA TİCARİ HAYAT

Danışman

Doç. Dr. Ekrem KALAN

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya 2018

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Meltem AKINCI' nın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Fahrettin Tızlak İmza

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Ekrem Kalan İmza

Üye : Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç İmza

Tez Başlığı: İtil Bulgarlarında Ticari Hayat

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 26. 12. 2017

Mezuniyet Tarihi : 04. 01. 2018

Prof. Dr. İhsan BULUT

Müdür

İmza

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İtil Bulgarlarında Ticari Hayat” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Öğrenci Adı, Soyadı

Meltem Akıncı

İmza

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Meltem Akıncı
Öğrenci Numarası	20155206019
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Yüksek Lisans
Programın Türü	(-) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Ekrem Kalan
Tez Başlığı	İtil Bulgarlarından Ticari Hayat
Turnitin Ödev Numarası	900231726

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ...125... sayfalık kısmına ilişkin olarak, ...04.../01.../2018... tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % ...2.....

alıntılar dahil % ...3..... 'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(-) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

04/01/2018

Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
Doç. Dr. Ekrem Kalan
İmza

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İTİL BULGARLARINDA TİCARET VE TİCARÎ UNSURLAR

1.1. İtil Bulgarlarında İç Ticaret.....	20
1.2. İtil Bulgar Ülkesine Uzanan Ticaret Yolları	24
1.2.1. Kuzey İpek Yolu	26
1.2.2. Büyük İtil Ticaret Yolu	29
1.2.3. Bulgar- Kiev Ticaret Yolu.....	31
1.2.4. Kama Ticaret Yolu.....	33
1.3. Ticarete Ödeme Usulleri.....	35
1.3.1. Deri parçaları/ Kürkler	36
1.3.2. Külçeler	37
1.3.3. Ağırşak, Boncuk ve Deniz Kabukları	38
1.3.4. Para	39

İKİNCİ BÖLÜM

RUS, FİN-UGOR ve DİĞER AVRUPA DEVLETLERİYLE TİCARÎ İLİŞKİLER

2.1. Ruslar ile Ticarî İlişkiler	44
2.1.1. Ruslara İhraç Edilen Mallar	51
2.1.2. Ruslardan İthal Edilen Mallar	54
2.2. Fin-Ugor Kavimleri ile Ticarî İlişkiler	57
2.2.1. Çeptsä Bölgesi ile Ticarî İlişkiler	59
2.2.2. Yukarı Kama ve Visu, Aru, Yura Halklarıyla Ticaret	63
2.2.3. Mordva-Mari (Çeremiş) Halklarıyla Ticaret	68
2.2.3.1. Mordvalar ile Ticaret	68
2.2.3.2. Mariler (Çeremiş) Ticaret	70
2.2.4. Burtaslar ile Ticarî İlişkiler	72

2.3. Avrupa ile Ticarî İlişkiler.....	74
2.3.1. Doğu Avrupa ile Ticaret.....	75
2.3.2. Batı Avrupa ile Ticaret.....	77
2.3.3. Baltık Ülkeleri ile Ticaret.....	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARADENİZ, ORTADOĞU VE TÜRKİSTAN İLE TİCARÎ İLİŞKİLER

3.1. Karadeniz Bölgesi ile Ticarî İlişkiler.....	81
3.1.1. Kafkaslar ile Ticaret.....	81
3.1.2. Türk Kavimleri ile Ticaret.....	83
3.1.2.1. Hazarlar ile Ticaret.....	85
3.1.3. Bizans ile Ticaret	87
3.2. İslam Dünyası ve Türkistan ile Ticarî İlişkiler.....	90
3.2.1. İhraç Edilen Mallar	90
3.2.2. İthal Edilen Mallar	93

SONUÇ	96
KAYNAKÇA	100
EK 1- Haritalar	109
EK 2- Görseller	111
ÖZGEÇMİŞ	116

KISALTMALAR LİSTESİ

AKDTYK: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

AKM : Atatürk Kültür Merkezi

ANRT : Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan

Bk. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

Ed. : Editör

Ed. Fak. : Edebiyat Fakültesi

GİM. : Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya

haz. : Hazırlayan

İ. Ü. : İstanbul Üniversitesi

İzd. : İzdatelstvo

KFAN : Kazanskiy Flial Akademiya Nauk

KGU : Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta

MGU : Mariyskiy Gosudarstvenniy Universitet

MU : Moskovskogo Universiteta

Otv. Red. : Otvetstvenniy Redaktor

s. : Sayfa

S. : Sayı

Sos. Bil. Ens. : Sosyal Bilimler Enstitüsü

SSSR : Suyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik

T. : Tom

TDAV :Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TKİ : Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo

TTK : Türk Tarih Kurumu

Üni. : Üniversitesi

vb. : Ve Benzeri

Vestnik NGU: Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta

Vestnik TGU: Vestnik Gosudarstvenniy Universitet

Vıp. : Vıpusk

Yay.: Yayınları

ÖZET

İtil Bulgar Devleti'nin ekonomik gelişiminde anahtar rolü üstlenen İtil Nehri, Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolunun en önemli bağlantı noktalarından biri olmuştur. İtil Nehri Hazar Denizi'ne akarak Kafkaslar vasıtasıyla İran'la, Türkistan-Harezm'den uzanan büyük ticaret yolunun üzerinde olması hasebiyle de Çin'e kadar bağlantı sağlamıştır. Yine İtil'in en büyük kolu olan Kama (Çulman), Yayık ve Batı Sibiryâ ile bağlantı sağlamıştır. İtil Nehri boyunca VI. yüzyıldan itibaren İskandinav ülkeleri ve Sâsânîler arasında başlayan ticaret, Varyag-Rusların da bu ticarete katılmalarıyla gelişmiş, IX-XIII. yüzyıllarda ise İtil Bulgar ülkesi uluslararası ticarî faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkez haline gelmiştir. İtil Bulgar Devleti'nin ticarî merkez haline gelmesinin en önemli sebebini devletin jeopolitik açıdan uygun bir bölgede kurulmuş olması oluşturmuştur. Zengin nehir ağı ile ticaret için uygun güzergâhlara sahip olan Orta İtil bölgesi, İtil Bulgar Devleti'nin kaderini tayin etmiştir. Bu bölgede gerçekleştirilen ticarete İtil Bulgar tüccarlarının oynamış oldukları aracı rolü ile İslam Dünyası'nın ihtiyaç duyduğu kuzey menşeli malların doğuya, aynı şekilde Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinin ihtiyaç duyduğu doğu menşeli malların kuzeye ve batıya aktarımı sağlanmıştır. İtil Bulgar Devleti bünyesinde gelişen ticaret, IX-XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa ticaret tarihi için büyük önem taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: İtil Nehri, İtil Bulgarları, Ticaret, Ticaret Yolları, İpek Yolu

SUMMARY

COMMERCIAL LIFE IN VOLGA BULGARIANS

Having played a key role in the economic development of the Volga Bulgarian State, the Volga River has become one of the most important connecting points of the northern branch of the Great Silk Road. The Volga River flows into the Caspian Sea, linking it to China through the Caucasus because of the large trade route that stretches from Iran to Turkestan-Harezm. Again, the connection with the largest of the Volga's Kama, Kama and Western Siberian. Along the Volga River The trade that started between the Scandinavian countries and the Sassanians since the IX-XII century, developed with the participation of Varyag-Russians in this trade, the Volga Bulgarian country has become the center of international trade activities. The most important reason for the Volga Bulgarian State becoming a commercial center is the fact that the state was established in a geopolitically favorable region. The Central Volga region, which has suitable routes for trade with the rich river network, has determined the fate of the Volga Bulgarian State. In the trade conducted in this region, the Volga Bulgarian merchants played an intermediary role to transfer the goods of the north from the Islamic world to the east and the goods of the east from the east and the Baltic countries to the north and the west in the same way. The trade developing in the Volga Bulgarian State of Itilt was very important for the history of Eastern European trade in the IX-XIII centuries.

Keywords: Volga River, Volga Bulgarians, Trade, Trade Roads, Silk Road

ÖNSÖZ

Hazar Denizi’nden Tuna’ya kadar uzanan sahada yaşamış olan Türk kavimleri, ortaçağ boyunca Doğu Avrupa’nın siyasi, ticarî, kültürel, dini, etnik ve askeri yapısında önemli değişimlerin meydana gelmesine neden olmuştur. İtil Bulgarları bu değişimin ticarî boyutunda, Hazarlardan miras olarak aldıkları ticaret yolları, stratejik kavşaklar ve en önemlisi de ticaret yapma geleneği ile IX-XIII. yüzyıllarda ön plana çıkmayı başarmıştır. Çalışmamızın amacı da Doğu Avrupa Türk tarihinde daima savaşçı ya da teşkilatçı özellikleriyle ön plana çıkan Türk Devletlerinin, bir başka özelliği olan ticaret yapma yeteneğinin, İtil Bulgarlarında nasıl ortaya çıktığını ve ne şekilde yürütüldüğünü ortaya çıkartmak olmuştur.

İtil Bulgar Devleti bünyesinde gerçekleştirilen ticaret her ne kadar Rus ve Tatar ilim dünyasında bilinen ve üzerinde yoğun olarak çalışılmış bir konu olsa da, bizim literatürümüzde pek bilinmeyen ve tam olarak da aydınlatılmamış bir konuyu oluşturmaktadır. İtil Bulgar Devleti’nin IX-XIII. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa’nın hem “zanaat atölyesi” hem de “transit ticaret noktası” olması en az İslamiyet’i kabul eden ilk Türk Devleti olma özelliği kadar mühimdir. Zira İtil Bulgar Devleti’nin İslamiyet’i resmi bir din olarak kabul etmesinin ardında yatan sebeplerden birini ticaret oluşturmaktadır. İtil Bulgarları ticaret sayesinde bulundukları bölgede güçlerini korumuş ve Abbasi Halifeliği gibi büyük güçlerin dikkatini çekmiştir.

İtil Bulgar Devleti’nin ticaret politikaları dışında daha çok İtil Bulgar halkından olan tüccarların, diğer milletlerle buluştukları noktalarda ya da kendi iç pazarlarında alıp sattıkları malların ne olduğu üzerine yoğunlaştığımız bu çalışmada, başlıca yararlandığımız kaynaklar arasında Rus, Tatar arkeolog ve tarihçilerin Rusça kaleme aldığı eserler yer almıştır. Bu durum çalışmanın meydana gelmesi için Rusça bilmeyi zorunlu hale getirmiştir. Bu sebeple ilk olarak bu çalışmayı hazırlamadan önce Rusça öğrenmem konusunda bana yardımcı olan kişileri anarak teşekkür listeme başlamak isterim. Hem yeni bir dil öğrenmeye hem de Türkiye’de çok fazla dikkat çekilmemiş bir konu hakkında çalışma yapmaya beni teşvik eden, daima her konuda yol gösterici olan Danışman Hocam Doç. Dr. Ekrem KALAN’a gönülden şükranlarımı sunarım. Aynı şekilde Rusçayı öğrenmem için bana odasının kapılarını açan Yrd. Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖRMEZ’e ve işini severek yapan Sevgili Rusça Hocam Svetlana ZAKHVATAEVA’ya teşekkürlerimi sunarım. Hem Rusça öğrenmek hem de bu çalışmayı hazırlamak ve konu ile alakalı eserleri toplamak için Tataristan’a yapacağım

yolculuk için bana yardımcı olan ve tavsiyelerde bulunan değerli arkadaşlarım Aizhan RAKHYMBAYEVA ve Albina ABDİLDANOVA'ya teşekkür ederim. Tataristan'da bulunduğum süre zarfında, bana kaynakların temini için Kazan Arkeoloji Enstitüsü'nün kütüphanesinde çalışma imkânı sunan ve sorularımı hiçbir vakit yanıtsız bırakmayan Değerli Tatar Arkeolog F. Ş. HUZİN'e minnetlerimi sunarım. Çalışmamızın düzenleme aşamasında teknik bilgilerini benimle paylaşan ve yoğun çalışma temposu içerisinde olmalarına rağmen çalışmamızı okuyarak, görüşlerini paylaşan Çetin KAYA ve Mahmut DEMİR'e çok teşekkür ederim.

Türkiye'de akademi ile uğraşmaya yeni başlayan herkesin bildiği gibi, bu süreç zorlu ve bolca sabır isteyen aşamaları içerisinde barındırmaktadır. Bu sebeple son olarak çalışmamızı hazırlarken bana bu zorluğu hem maddi hem de manevi açıdan en az hissettirmeye çalışan, gerektiğinde benim yerime de sabır çekebilen aileme sonsuz sevgi ve minnettarlığımı sunarım.

Meltem AKINCI
Antalya, 2018

GİRİŞ

Ortaçağ boyunca var olmuş olan devletlerin gelir kaynakları oldukça kısıtlı olmuştur. Bu durum devletlerin yeterli ekonomik politikalar ya da kalkınma yöntemleri bulamamasından ziyade, ülke sınırlarının kanla çizilmesi ve tam olarak da devletin halka yönelik bir siyaset güdelememesinden kaynaklanmıştır. Fakat kısıtlı olan bu gelir kaynakları arasında, devletin hazinesinin dolmasında, savaşlarda kazanılan ganimetlerin dışında, en önemlisini ticaret oluşturmuştur. Ticaret, Ortaçağ boyunca güçlü devletlerin oluşumlarında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Ticaret yollarına sahip olmak için devletlerarasında entrika dolu savaşlar gerçekleşmiştir. Doğu toplumları için de ayrı bir öneme sahip olan ticaret, Müslüman Âleminde yarı kutsal bir hadise olarak sayılmıştır. Örneğin A. Özdal'ın aktardığı üzere *Tenbihü'l- Ğafilîn*'de ticaret ile uğraşan tüccarlarla ilgili şu ifade geçmektedir: “İlim ehlinde bize ulaşan haberlere göre, dinin ve dünyanın mutluluğu şu dört şeye bağlıdır: âlimler, âmirler, gaziler, tacirler...” Bu ifadede geçen tacirler Allah'ın eminleri, halkın yararı için çalışan kişiler olarak gösterilmiştir¹. Gerçekten de ilk olarak mal takasıyla başlayan ve daha sonraki süreçte maden gibi işlevsel para formlarının ortaya çıkmasıyla gelişen ticaret, toplumların ihtiyaç duyduğu malların tedarikini kolaylaştırmıştır.

Ortaçağ devletlerinin hayatta kalmasında önemli bir etken olan ticaret, devletlerin bulunduğu coğrafyaya göre şekillenmiştir. Ticaretin ilerlemesinde en önemli rolü ise devletlerin tüccarlara uygulamış olduğu politikalar üstlenmiştir. İtil Bulgarları hükmettikleri alan boyunca tüccarlara yönelik politikalarını ılımlı tutarak, kısa sürede devlet hazinesini doldurmayı başarmıştır. Bu ise devletin canlı kalmasına vesile olmuştur. İslamiyet'in kabulü ile her millettten tüccara ev sahipliği yapmaya devam eden İtil Bulgarları, IX-XII. yy arasında bölgenin en güçlü devletleri arasında yer almıştır.

Çalışmamızda İtil Bulgar Devleti bünyesinde gerçekleşen ticaretin daha çok uluslararası boyutuna yer verilmiştir. Üç ana bölümden oluşan çalışmamızda, ilk ana bölüm altında İtil Bulgarlarının iç ticaretine, üzerinde bulundukları ticaret yollarına ve ödeme usullerine değinilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümün konusunu ise İtil Bulgar tüccarları ile ticaret yapan milletler oluşturmuştur. Bu bölümlerde yer alan milletler, İtil Bulgar Devleti'nin bulunduğu coğrafyaya göre sınıflandırılmıştır. Öyleki ikinci ana bölümün başlığını “Rus, Fin-Ugor ve Diğer Avrupa Devletleriyle Ticarî İlişkiler, üçüncü ana bölümün başlığını ise “Karadeniz, Ortadoğu ve Türkistan ile Ticarî İlişkiler” oluşturmaktadır.

¹ Özdal, 2016: 29.

Kaynaklar

İtil Bulgarlarının ticarî hayatı hakkında bilgi edinmek için, başvurulması gereken kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bu durumun en büyük nedeni, İtil Bulgar Devleti sınırları içerisinde yazı geleneği gelişmiş olsa da kendi dönemlerine ait bir eserin günümüze kadar ulaşamamış olmasıdır. Bulgarların İslamiyet'i kabulünden önce Runik yazı sistemini kullanırken, İslamiyet'in kabulüyle birlikte Arap yazısını kullanmaya başladıklarını arkeolojik kaynaklardan ve hukuk belgelerinden öğrenmekteyiz. Hukuk belgelerinin önemli bir kısmını da Ruslarla imzalanan karşılıklı ticaret antlaşmalarının, Ruslar tarafından tutulmuş kayıtları oluşturmaktadır².

Bulgar topraklarında eli kalem tutan çok önemli ilim ve din adamları yaşamıştır. Örneğin Yakub ibn Nuğman, Süleyman ibn Davud as-Saksin as-Suvarî, Abel Hamid ibn İdris el-Bulgarî dönemin en tanınmış aydınları arasında yer almaktadır. Fakat bunların üzerinde durduğu konular hukukla ya da fıkıhla ilgili olmuştur³. İtil Bulgar Devleti'nin İslamiyet ile tanıştıktan sonra dahi yazılı geleneğe geç kavuşmasının en büyük nedeni, diğer Türk devletlerin de olduğu gibi göçebe yaşam tarzının etkisiyle, sözlü geleneğin daha yaygın olmasından kaynaklanmasıdır⁴.

Çalışmamızda, İtil Bulgarlarının ticarî hayatı hakkında bilgi vermeye çalışırken başlıca üç ana kaynak grubundan yararlandık. Bu kaynak grubunun ilkinin Arap-Fars yani İslam coğrafyacı ve seyyahlarının eserleri oluşturmaktadır. Bu eserlerin kimisi arkeolojik verilerle uyuşan hakiki bilgiler vermekte, kimisi ise abartılı ve seleflerinin aktardıklarını tekrar içerikli bilgiler sunmaktadır. Kaynak grubunun ikinci grubunu ise arkeolojik çalışmaların sonucunda ortaya çıkarılan eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerin her biri, gerek İtil Bulgarlarının tarihini gerek ise ticarî hayatını aydınlatma konusunda çok büyük yarar sağlamaktadır. Tarihin yardımcı ilim dallarından olan arkeolojiye büyük önem veren Rusların, ilme bakış açısından nasiplenmiş olan Tatarlar, Tarihi İtil Bulgar Devleti şehirlerinde önemli kazılar gerçekleştirmişlerdir. Özellikle Bilyarsk (Bilyar), Bulgar yerleşimlerinde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkan buluntular, İtil Bulgarlarının ihracat ve ithalat malları hakkında çok önemli ipuçları vermektedir. Aynı şekilde Doğu Avrupa, İskandinav ve Rus topraklarında gerçekleştirilen arkeoloji çalışmaları neticesinde ortaya çıkan Bulgar menşeli buluntular da uluslararası ticaretin sınırlarını çizmekle beraber, Bulgar mallarının talep sahasının ne denli geniş olduğunu göstermektedir. Arkeolojik buluntular, sadece ticarî değil dönemin askeri,

² Davletşin, 2004: 243.

³ İzmaylov, 2006b: 556.

⁴ Davletşin, 2006: 582.

edebi, dini, kültürel, ekonomi gibi alanlarına da ışık tutmaktadır. Son ana kaynak grubunu letopis’ adı verilen Rus kilise vakayiname/kronikleri oluşturmaktadır. Bunlar genellikle dönemin siyasi arenası hakkında bilgi vermiş olsalar da, ticarî antlaşmaları kayıt altına almış olmaları dönemin ikili ilişkileri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

İslam Kaynakları

İtil Bulgar Devleti’nin ticarî hayatı hakkında bilgi veren kaynakların başında, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Müslüman coğrafyacılarının ve seyyahların eserleri yer almaktadır. Ana kaynak niteliği taşıyan bu eserler, içerisinde abartılı söylemlere ya da rivayetlere yer verse de yaşanan dönemi canlı gözlerle kaydetmiş olmasından ötürü büyük önem taşımaktadır. Öyle ki, X. yüzyılda İtil sahasında kurulmuş olan bir pazarda, güneş göğün tam tepesinde iken bir Rus ile bir Arap’ın hummalı alışverişini tahayyül etmek bu seyyahların notları ile mümkün olabilmektedir. Bu eserlerde yapılan tasvirler bahsi geçen döneme ışık tutmuştur. Çalışmamızda kullandığımız bu eserler daha çok X. yüzyılda yaşamış olan müelliflere ait olmuştur.

Aslen İranlı ve erken dönem İslam coğrafyacılarından olan Ebu’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdazbih el-Bağdadî el-Farisî orijinal tarzda coğrafya eseri telif eden ilk kişi olmuştur. *El- Mesalik ve’l-Memalik* ismini taşıyan eserini, 846-47 yılları arasında kaleme almıştır. Müellif, bu eserinde Müslüman dünyanın ana ticaret yollarının haritasını çıkartmış olması hasebiyle “İslam coğrafyacıların babası” unvanını sonuna kadar hak etmiştir. Eserin Türkçe’ye tercümesi Murat Ağarı tarafından yapılmış, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*⁵ adı ile okuyucuya sunulmuştur. Hurdazbih, İtil Bulgar Devleti’nin komşularının ticarî faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Örneğin Rusların ticarî hareketliliği hakkında verdiği bilgiler, şeklen kısa olsa da mahiyeti oldukça derin olmuştur⁶.

İtil Bulgarları ve ticarî hayatları hakkında ilk nitelikli bilgiyi veren doğu kökenli kaynağı ise Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rusteh el-Hemedânî, 903 yılında kaleme almıştır. *Kitâb el- a`lâk el-nefise* ismini taşıyan bu eserde, Bulgarların Burtaslar ile gerçekleştirmiş oldukları ticarî ilişkiler, Bulgar yurdundaki vergi sistemi ve Bulgar topraklarında yer alan mallar hakkında teferruatlı bilgilendirme yapılmıştır. İbn Rusteh’in bu eserini D. A. Hvalson⁷ Britanya Müzesi’nde keşfetmiş, 1869 yılında çevirip yorumlayarak yayınlanmıştır⁸.

⁵ İbn Hurdazbih, 2008.

⁶ İbn Hurdazbih, 2008: 130.

⁷ Hvolson, 1869.

⁸ Huzin, 2006b: 213.

Çalışmamızın başucu eser olma özelliğini taşıyan ve X. yüzyıldaki Türk tarihini anlamamız açısından en sağlam kaynaklardan biri olan kısa adıyla *el- Rihle (Seyahatnâme)*, Ahmet İbn Fadlan tarafından 921-22 yılları arasında yazılmıştır. İbn Fadlan'ın bu eseri yazma macerası, İtil Bulgarları Hanı İlteper Almış b. Şilki'nin İslamiyet'e geçmek istemesi ve Hazarların siyasi baskısına karşı destek araması sebebiyle Halife Muktedir'e gönderilen elçilik heyeti ile başlamıştır. Halife tarafından olumlu karşılanan bu çağrı üzerine, din adamlarına başkanlık etmek, halifenin mektuplarını okumak ve hediyelerini takdim etmek üzere görevlendirilen İbn Fadlan, 21 Haziran 921'de kervanla Bağdat'tan yola çıkmıştır. Uzun süre İtil Bulgarları'nın yurdunda kalan İbn Fadlan, onların yaşayış tarzı, dine bakış açıları ve konumuz itibari ile de büyük önem taşıyan ticarî hayatları hakkında değerli bilgiler vermiştir⁹.

İbn Fadlan Seyahatnamesi'ne üzerine ilk kez dikkat çeken Danimarkalı J. K. Rasmussen olmuştur. Danimarkalı bu ilim adamı ortaçağda Müslümanların Rusya ve İskandinavya ile ilişkilerini ele aldığı bir makalede, Yakut'un İbn Fadlan'dan kopyaladığı Rus maddesinin tercümesine yer vererek Alman ve Rus ilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Daha sonra Rus şarkiyatçı K. M. Fraehn bu parçayı Arapça metinleri ile birlikte neşretmiştir. 1923 yılında ise Zeki Velidi Togan, Meşhed İmam Rıza Kütüphanesi'nde bulduğu coğrafya mecmuasının son kısmında İbn Fadlan'ın seyahatnamesini bulmuştur. Togan 1935'te bu eser üzerine doktora yapmış, 1939 yılında ise eseri Almancaya tercüme edilerek yayınlanmıştır¹⁰. Bu eserin dilimize tercümesi ise ilk olarak 1954'te Lütfi Doğan tarafından kazandırılmıştır¹¹. Daha sonra ülkemizde, bu eserle ilgili daha geniş çaplı çalışma Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır. R. Şeşen'in hazırlamış olduğu çalışma ilk olarak 1975'te İstanbul'da basılmıştır¹². Çalışmamızda kullanmış olduğumuz eserin, Rusça tercüme ise A. P. Kovalevsky tarafından 1956 yılında yayınlanmıştır¹³.

Aslında matematik ve astronomiye ilgi duyan, ama coğrafya alanında çalışmalar yürütmüş olan bir başka doğulu müellif Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el Belhî Bulgarlar ve Burtaslar hakkında değerli bilgiler vermiştir. O özellikle Bulgar'ın diğer bölgelere olan uzaklıkları, Bulgar ülkesinden Hazar'a giden mallar ve ticarî merkezler üzerinde durmuştur. *Ülkelerin Türleri ve İklimlerin Haritası* şeklinde çevirebileceğimiz eserlerinde kullandığı

⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: IX.

¹⁰ Muhammedoğlu, 2002: 478- 479.

¹¹ Doğan, 1954: 58-80.

¹² Şeşen, 1975.

¹³ Kovalevski, 1956.

üslup ve verdiği bilgiler, İstahri ve İbn Havkal gibi diğer doğulu coğrafyacıların eserlerine de kaynaklık etmiştir ¹⁴.

Yine bir başka doğulu müellif olan Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el- İstahrî, X. yüzyılda kaleme almış olduğu *Mesâlik el-memâlik (Ülkeler ve Yollar)* adlı eserinde özellikle Hazar Denizi çevresinde yaşayan Türkler hakkında bilgi vermiştir. Lakin onun, Rusların ve kuzeyli kavimlilerin ticarî hayatına dair haberler vermiş olması ticaret tarihi üzerine çalışanlar için çok faydalı olmuştur.

İtil Bulgarlarının yeni yeni devletleşmeye başladığı dönemlerde yazıldığı düşünülen Hazar Kağan'ı Yusuf'un mektubu da X. yüzyıla ait olan ve doğulu diye tabir edebileceğimiz kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Fakat bu eserde, İtil Bulgarlarının ticarî hayatına yönelik pek bir bilgi bulunmasa da, onların Hazarlara vasallık edip vergi vermesi ya da onların komşuları hakkında değerli bilgiler sunulması oldukça önemlidir ¹⁵.

Arap coğrafyacı Ebul'l-Hasan Alî b. el-Hüseyin el-Mes'ûdî, 893 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Dünya üzerinde önemli noktaları dolaşan Mes'ûdî'nin, gezi notlarını paylaştığı *Mürûc el-zeheb* adlı eserinin birçok kısmında kullandığı bilgiler, kaynak gösterilmeden kullanılan kulaktan dolma haberler ve rivayetlerden oluşmuştur. Eserin Türkçe'ye tercümesi özetlenerek ve daha çok Türk tarihi ile ilgili bölümlerin üzerinde durularak Ahsen Batur tarafından hazırlanmış ve okuyucuya *Altın Bozkırlar* ¹⁶ adıyla sunulmuştur. Aynı şekilde yine Ramazan Şeşen ¹⁷ tarafından İslam coğrafyacılarıyla ilgili hazırlanan eserde, müellifin Türkler ile ilgili verdiği bilgilere yer verilmiştir. Bu eserde Mes'ûdî, daha çok İtil Bulgarlarının güney bölgeleriyle ve komşuları olan Burtaslar ile gerçekleştirmiş oldukları ticarî ilişkiler üzerinde durmuştur.

Tüccar âlimlerden olan Ebu'l Kâsim Muhammed b. Havkal, Ebu Zeyd el- Belhî' nin eserine göre telif edilen *Mesalik el-memalik* adlı kitabı düzelterek *Sûret el-arz* adıyla 952'de yeniden telif etmiştir. Müellif bu eserde Burtas, Hazar ve Bulgar ilişkilerine değinmiş, Rusların bölge halklarıyla yaptıkları ticareti ayrıntılı bir biçimde tasvir etmiştir ¹⁸.

Türklerin yaşayış tarzı, dinleri, dilleri, yaşadıkları bölgeler ve gelenek- görenekleri hakkında geniş bilgiye yer vermesinden dolayı ayrı bir yere sahip olan anonim eser *Hudûdü'l-Âlem Mine'l- Meşrik İle'l-Magrib*, İtil Bulgarları hakkında da kısa ama değerli bilgiler içermektedir. 982-83 yıllarında Kuzey Afganistan'daki Guzganan yöneticisine atfedilen bu

¹⁴ Huzin, 2006b: 241.

¹⁵ Huzin, 2006b: 244.

¹⁶ Mesudi, 2004.

¹⁷ Şeşen, 2001: 42-56.

¹⁸ Şeşen, 2001: 164- 175.

eser, A. G. Toumansky'nin keşfiyle V.V. Barthold ve V. Minorsky tarafından çalışılmıştır. Eserin Türkçeye tercümesi ise V. Minorsky'nin Rusça'dan İngilizce'ye yaptığı tercüme kullanılarak A. Duman ve M. Ağarı tarafından yapılmıştır¹⁹. Bu eserde Hazarlardan, İtil Bulgarlarının komşuları ve komşularıyla olan ticarî münasebetlerinden bahsedilmiştir.

X. yüzyılın sonlarında, İtil Bulgarları hakkında bilgi veren bir başka doğulu müellif ise Muhammed b. Ahmed el Mukaddesî'dir. O eseri *Ahsenü't- Tekâsim*' de İslam coğrafyasına genişçe yer verirken, İtil Bulgarlarından Harezm'e gelen malları liste halinde okuyucuya sunmuştur²⁰. Fakat onun Bulgar ve Suvar şehirleri hakkında verdiği bilgiler, el-Belhî, el-İstahrî ve İbn Havkal ile bağlantılı olmuştur.

XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Şeref el-Zaman el-Mervezî, 1027 yılında yazmış olduğu *Tabâyi el-Hayavan* adlı eserinde Bulgarların kuzeyli komşuları (Yura) ile gerçekleştirmiş oldukları ticaret²¹ hakkında bilgiler vermiştir. Bu eser V. Minorsky'nin neşri esas alınarak Ramazan Şeşen tarafından yayınlanan İbn Fadlan Seyahatnamesi'ne eklenmiştir²².

1080/1081 yılında İspanya'nın Gırnata şehrinde doğduğundan dolayı El-Gırnâtî adını alan müellif Ebû Hâmîd, 1134-1135 yıllarında İran üzerinden Yukarı İtil bölgesine seyahat etmiştir. İlmîni geliştirmek ve dünyanın birçok yerini görme merakı ile hareket eden müellif, Bulgar şehrine Kafkaslar üzerinden ulaşmıştır. Bu seyahatinden sonra ise yolculuk notlarını 1161-1162 senesinde Musul'da Şeyh İmam Zaid Muğiyne'din Ömer b. El-Hadi el-Erdebilî'nin ricası üzerine *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetu'l-â'câb* adlı eserinde toplamıştır. O Bulgar, Başkırt ve Sakalibe topraklarında seyahat ederek, bu bölge üzerinde nefes alan ticarî canlılığı gözler önüne sermiş ve burada yaşayan halkların yaşayış tarzı, kültürel ve etnik özellikleri hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Müellifin özellikle İtil Bulgarları ile kuzeyli kavimler (Visu, Aru vb.) arasında gerçekleşen ticarî ilişkileri ayrıntılı bir biçimde anlatması, bölge ticaretinin anlaşılmasında karanlık kalan yönlerin aydınlatılmasına büyük katkı sağlamıştır. Eserin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte, Şarkiyatçı Joseph Reno ve Araştırmacı Ignati Y. Kraçkovski tarafından çalışılmıştır. Bu eserin dilimize kazandırılması ise ilk olarak Ramazan Şeşen'in Gabriel Ferrand'ın neşrini kullanarak *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*²³ adlı eserinde Türkler ile ilgili bazı kısımların çevirisi ile sınırlı

¹⁹ Hudûdü'l - Âlem Mine'l Meşrik İle'l- Magrib, 2008.

²⁰ Huzin, 2006b: 248.

²¹ Huzin, 2006b: 249.

²² Şeşen, 2015: 69-77.

²³ Şeşen, 2001: 180- 184.

kalmıştır. Bizim çalışmamızda kullandığımız tam teşekküllü tercüme ise Fatih Sabuncu tarafından hazırlanan ve 2011 yılında basılan eserdir²⁴.

İtil Bulgarlarının para sistemi, geçim kaynakları, vergi sistemi ve ticareti hakkında bilgi veren bir başka Arap müellif Ebû Sa'îd Abdülhayy b. Dahhâk el-Gerdîzî, 1041 yılında *Zeyn el-ahbâr* adlı eserini yazarken İbn Hurdazbih'in ve İbn Rusteh'in eserlerinden faydalanmıştır.

İtil Bulgarlarının ticarî hayatına dair bilgi veren Arap coğrafyacılar ait eserlerin, Türklerle ilgili olan kısımları R. Şeşen tarafından notlar eklenerek yayınlanmıştır. Aynı şekilde bu eserlerin bir kısmı Yusuf Ziya Yörükân²⁵ tarafından da tercüme edilerek okuyucuya sunulmuştur. Bu eserlerin birçoğu Rusçaya ise A. Y. Garkavi²⁶ tarafından tercüme edilmiştir.

Rus Vakayinameleri

İtil Bulgarlarının ticarî hayatı hakkında, ana kaynak mahiyeti taşıyan bir başka kaynak türümüzü Rus vakayinameleri (letopisler) oluşturmaktadır. Rusların yıllık yazma alışkanlığı, Bizans ile gerçekleştirmiş oldukları ilişkiler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Öyle ki Bizans kronograflarından Georgios Hamartol'un yazmış olduğu “*Dünya Tarihi*”, Bulgarca'ya tercüme edilerek Kiev'de tanınan bir eser haline gelmiş ve Rus vakanüvislere de örnek olmuştur. Rus rahipleri ya da keşişleri tarafından kaleme alınmış, bu vakayinameler sayesinde IX. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Rus topraklarında gerçekleşmiş olan siyasi hareketlilik hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. En eski nüshaları muhafaza edilememiş olan bu yıllıkların, XIV. yüzyıla ait olan redaksiyonları günümüze ulaşmıştır. En eski vakayinameleri ise “*Lavrentyev nüshası*” ve “*İpatyev nüshası*” oluşturmaktadır²⁷. Konumuz itibari ile bu ana kaynak mahiyetindeki eserlerden, teferruatlı bir şekilde yararlanmamız mümkün olmamıştır. Zira bu yıllıklar, dönemin ticarî, ekonomik ya da kültürel ilişkilerinden ziyade, siyasi ilişkiler temel alınarak yazılmıştır. Ancak Yaroslav (1019- 1054) hükümdarlığı dönemine denk düşen 1024 yılında, Suzdal bölgesinde patlak veren açlık ve kıtlık sebebiyle Rusların, İtil boyunca Bulgar topraklarına gidip ekmek alması ile ilgili bilgi veren vakayiname kaydı, Bulgarların ihracat ve iç piyasa malları hakkında ipucu vermektedir. Bu yıllıklarda bahsedilen ticarî antlaşmalar da İtil Bulgarları ve Ruslar arasındaki ticarî ilişkiler hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Doğu Avrupa Türk tarihinin aydınlatılması için oldukça önem arz bu

²⁴ Gırnâfî, 2011.

²⁵ Yörükân, 2013.

²⁶ Garkavi, 1870.

²⁷ Kurat, 1987: 57.

yıllıklar, Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel tarafından tercüme edilmiş ve 2007 yılında *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler* ismiyle TTK tarafından basılmıştır²⁸.

Rus yıllıklarının, İtil Bulgarlarının ticarî hayatına dair verdiği bilgiler kapsamlı olarak V. N. Tatişçev'in kaleme almış olduğu *Rusya Tarihi* (İstoriya Rossiyskaya)²⁹ adlı ansiklopedik mahiyetli eserin daha çok I. ve II. cildinde zikredilmiştir. Çalışmamızda yıllıkların, M. U. Yücel tarafından hazırlanan Türkçe tercümeleri dışında, Tatişçev'in ve farklı tarihçilerin eserlerinde geçen kısımlar kullanılmıştır.

Arkeolojik Kaynaklar ve Araştırma Eserler

İtil Bulgarlarının ticarî hayatına tanıklık eden en önemli kaynaklardan biri de arkeolojik buluntulardır. Gerek ticarî güzergâhlar üzerinde gerek ise merkezi şehirlerde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkan buluntuların incelenmesi ile ithalatta, ihracatta ve iç piyasada tercih edilen malların listesi kolaylıkla oluşturulabilmektedir. İtil Bulgarlarının geçmişini aydınlatmaya yönelik tarih, arkeoloji ve nümismatik alanlarındaki çalışmalar Kazan Üniversitesi'nin kurulmasıyla bağlantılı olarak XIX. yüzyılda gelişme göstermiştir. Üniversitenin ilk profesörlerinden olan H. M. Fraehn³⁰ Bulgar paraları üzerine çalışmalarıyla ünlenirken, onun bu alandaki çalışmalarını P. S. Savelyev ve V. V. Grigoryev devam ettirmiştir. Yine bu yüzyılda yaşamış, unutulmaması gereken bir başka bilim adamı da Bilyarsk'a giderek Bulgarların eski dönemlerine ait ilginç buluntular keşfeden, P. Kondıryev'dir.

1877 senesinde Kazan'da toplanan IV. Tüm Rusya Arkeoloji Toplantısı'nda "Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografi Topluluğu"nın kurulmasına karar verilmiştir. Yapılan arkeolojik çalışmaların neticesinde ise ilk Tatar tarihçilerinden olan Şehabeddin Mercanî, 1885'te İtil Bulgarlarının tarihini anlatan Tatarca bir eser kaleme almıştır³¹. Mercanî'nin bu eseri sadece İtil Bulgarlarının değil Kazan Tatarlarının da tarihini ele almaktadır. Ticarî açıdan içerisinde yine kısa ama öz bilgiler barındırmaktadır. Konu İtil Bulgarlarının ticarî hayatı söz konusu olunca o da İslam coğrafyacılarının eserlerinden istifade etmiştir. Onun "Mustafâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar" yani "Kazan ve Bulgar Durumunu Öğrenmek İçin Faydalanılan Haberler" ismini taşıyan eseri, Mustafa Kalkan

²⁸ Yücel, 2007.

²⁹ Tatişçev, 1963.

³⁰ Fren, 1832

³¹ Mercanî, 1885.

tarafından 2008 yılında tercüme edilerek yayınlanmıştır³². Türkçeye aktarılan bu eserin birinci bölümü konumuz ile alakalı olan İtil Bulgarlarının tarihine ait olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında arkeoloji alanındaki en önemli gelişmelerden birini, Tüm Rusya Arkeoloji Kongresi'nin Kazan'da toplanması oluşturmaktadır. Bu kongre ile birlikte, arkeolojik verilere dayanarak yazdığı eseriyle gündeme gelen S. M. Şpilevskiy, kendi dönemindeki en tanınmış profesörleri arasına girmeyi başarmıştır. XX. yüzyıla gelindiğinde ise R. R. Fasmer, X. yüzyıla ait olan Bulgar paraları ile ilgili ilginç bir makale kaleme almıştır³³.

1920'li yıllarda Bulgar eserlerini öğrenmek ve ortaya çıkarmak için bir takım geziler düzenlenmiştir. Bu dönemde, zanaat başta olmak üzere halkın diğer ekonomik yönlerini unutturan “Bulgarların sadece bir ticaret ülkesi” olduğu ile ilgili sav geniş ölçüde yayılmıştır. Moskovalı arkeolog A. P. Smirnov (1899- 1974) Suvar ve Bulgar başta olmak üzere birçok noktada çalışma yapmıştır³⁴. Keza uzun süreli yaptığı arkeolojik incelemeler neticesinde “İtil Bulgarları” adlı eseri ortaya çıkarmıştır³⁵.

İkinci Dünya savaşı yüzünden İtil Bulgar tarihine yönelik yayınlar kesintiye uğramış olsa da, savaşın bitmesinin hemen ardından yayınlar eskisi gibi çıkmaya başlamıştır. Bu yayınları yapanlardan biri de arkeolog N. F. Kalinin olmuştur. 1950'li yıllarda ise arkeoloji seferleri hareketlilik kazanmıştır. T. A. Hlebnikova, N. V. Tuhtina, A.M. Efimova, G. F. Davidov İtil yerleşimlerinde kazı çalışmalarında bulunmuştur. Özellikle 1967 yılında Profesör A. H. Halikov'un başlatmış olduğu ve daha sonrasında F. Ş. Huzin³⁶, S. İ. Valiullina, R. F. Şarifullin, A. F. Koçkina, N.A. Kokorina, M. M. Kaveyev gibi arkeologların yer aldığı Bilyarsk kazı çalışmaları, Moğol öncesi İtil Bulgar dönemine önemli ölçüde ışık tutmuştur. Bu kazılar neticesinde gün yüzüne çıkan buluntular, Moğol öncesi dönemde İtil Bulgarlarının zanaat üretimi yani ihraç malları hakkında önemli bilgiler vermektedir³⁷.

XX. yüzyılda, İtil Bulgarlarının tarihini aydınlatmaya yönelik olan bu arkeoloji çalışmaları neticesinde, bölgenin etnik haritasının çizilmesi sağlanmıştır. En önemli kazılar Bol'şe-Tarhan Mezarlık ve Çepets Nehri havzasındaki Tankeyevsk Mezarlık alanlarında gerçekleştirilmiştir. Bu bölgelerde bulunan mezar buluntuları sadece etnogenetik süreç için değil, daha sonraki süreçte kullanılacak olan ticarî metalar hakkında da önemli ipuçları

³² Mercanî, 2008.

³³ Fasmer, 1925: Koç: 10.

³⁴ Huzin, 2006b, s. 10-19.

³⁵ Smirnov, 1951.

³⁶ Huzin, 2004.

³⁷ Huzin, 2006e: 14-15.

içermiştir. Bu mezarlardan ve diğer büyük Bulgar mezarlarından elde edilen veriler, arkeolog E. P. Kazakov tarafından kapsamlı bir biçimde incelenerek, değerlendirilmiştir³⁸.

Erken Bulgar yerleşimlerine ait kazılarda ise E. A. Halikova, A. H. Halikov ve E. P. Kazakov önemli bulgulara rastlamış ve bunları yayın olarak sunmuştur. Yine T. A. Hlebnikova³⁹, A. F. Koçkina, İ. N. Vasilyeva ve N. A. Kokorina çömlek üretimi ve seramik kaplar üzerine çalışmıştır.

1984 yılında R. G. Fahrutdinov hem arkeolojik materyallerin hem de İslam kaynaklarına dayandırılarak, hazırlanan eserini yayınlamıştır. Bu eser içeriğinde İtil Bulgar yurdu, feodal ilişkilerin ve tarımın gelişimi gibi belli başlı konuların yanı sıra ticarete de yer vermiştir. Fahrutdinov eserinde ticareti genellikle İslam coğrafyacılarının ve arkeolojik çalışmaların neticesinde elde edilen verileri analiz ederek ele almıştır⁴⁰.

İtil Bulgarları'nın Eski Rus Knezliği ve Doğu Avrupa devletleri ile olan ticarî-ekonomik, askeri-politik ve kültürel ilişkileri birçok ortaçağ kaynağında yer ettiği gibi, bu ilişkiler A. P. Smirnov, B. A. Rıbakov, V. L. Yanin gibi araştırmacılar tarafından da çalışılmıştır. Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsü ve SSCB- Kazan Bilimler Akademisi (KFAN-SSSR) arkeologlarının kaleme aldığı makaleler "*İtil Bulgaryası ve Rus*" ismiyle 1986 yılında Kazan'da basılmıştır⁴¹. Yine İtil Bulgarlarının Kiev ile ticarî ilişkileri, Kiev- Bulgar ticarî yol hattı A. H. Halikov ve A. P. Motsya tarafından işlenerek, yayınlanmıştır⁴². İtil Bulgarlarının, X.-XIII. yüzyıllarda Yayık boyunca Perm halkıyla ekonomik ve kültürel temaslarını inceleyen A. M. Belavin, Kama boyunca bulunan Bulgar eserleriyle de iki millet arasındaki ticarî ilişkileri gün yüzüne çıkarmıştır⁴³.

1987 yılında, Bulgar tarihi üzerine önceden yapılmış çalışmaların yer aldığı, Bulgar şehri hakkında bilgi veren makalelerin yer aldığı kapsamlı bir eser yayınlanmıştır⁴⁴. Bu eserde bulunan makalelerin birçoğu yine arkeoloji çalışmaları çerçevesinde kaleme alınmıştır. Ertesi sene ise Bulgar şehrinin ticarî faaliyetleri üzerine yapılan bir çalışma yayınlanmıştır⁴⁵.

1991 yılında, E. P. Kazakov önceki çalışmalarının devamı niteliğinde bir eser yayınlamıştır⁴⁶. Bu eser Kama nehrinin aşağı kısmında bulunan Bulgar köylerinin arkeolojik incelemesine dayanan ve ekonomik hayat hakkında değerli bilgiler vermektedir⁴⁷.

³⁸ Kazakov, 1992; Koç, 2010: 13.

³⁹ Hlebnikova, 1964

⁴⁰ Fahrutdinov, 1984.

⁴¹ Voljskaya Bulgariya i Rus, 1986.

⁴² Halikov ve Motsya, 1997.

⁴³ Belavin, 1999.

⁴⁴ Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturi, 1987.

⁴⁵ Gorod Bolgar: Oçerki remeslennoy deyatelnosti, 1988.

⁴⁶ Kazakov, 1991.

R. M. Valeyev, arkeolojik kaynaklara dayanarak, İtil Bulgarlarının ticarî hayatı hakkında kapsamlı eserler ortaya koymuştur. Onun bu eserlerinin başında ticarî işlemlerde kullanılan ağırlık sistemlerinin ve İtil Bulgar paralarının konu edildiği “ *İtil Bulgaryası: IX.-XIII. Yüzyılın Başında Ticaret ve Para-Ağırlık Sistemleri*” adını taşıyan eseri gelmektedir⁴⁸. Valeyev’in İtil Bulgarlarının ticarî hayatını ele aldığı araştırma eserleri de bulunmaktadır⁴⁹.

Ticarî hayatın gelişimi ile bağlantılı olan para, R. M. Valeyev dışında nümismat-tarihçi olan A. G. Muhamadiyev⁵⁰, V. V. Kropotkin tarafından da çalışılmıştır.

İtil Bulgarlarının geçmişinin aydınlatılmasında, çok önemli eserler veren arkeolog F. Ş. Huzin, bu alanda çalışmak isteyenlerin başvurmak zorunda olduğu ilim adamlarındandır. 1951 yılında Tataristan’da doğan Huzin, özellikle Bulgar şehirleri (Bulgar, Bilyar, Suvar, Kazan) üzerine çalışmıştır. Aynı zamanda o İtil Bulgarları ile ilgili geçmişten bugüne olan çalışmaların ayrıntılı bir listesini hazırlamıştır. Bizde İtil Bulgarlarının ticarî hayatı hakkında bilgi sahibi olmak için onun bu eserinin⁵¹ üçüncü bölümündeki kaynakça listesinden istifade ettik. Huzin’in bir başka önemli eseri yine onun bizzat katıldığı arkeoloji çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu eser Bulgar şehirlerinin ve ticaretinin yapısını ele almıştır⁵². Aynı şekilde onun Bilyar şehrini her yönüyle ele aldığı farklı bir eseri⁵³ daha mevcuttur. Huzin tüm eserleri⁵⁴ Bulgar tarihinin aydınlatılması için farklı değerler taşımaktadır.

Arkeolojik çalışmalara dayanarak hazırlanan araştırma eserler bugün Tataristan sınırları içerisinde oldukça geniştir. Aynı şekilde farklı yerlerde yayınlanmış çok sayıda yayın bulunmaktadır. Fakat bu yayınlar, genellikle yukarıda bahsetmiş olduğumuz ana diye tabir edebileceğimiz eserlerin parçalarından oluşmaktadır. Bu sebeple sayıdan ziyade içeriği ele aldığımızda belli başlı eserler, konuyu kavramamız için yeterli olmuştur. Özellikle İtil Bulgarlarının ticarî hayatının ele alındığı Rusça çalışmalarda, öncelik Doğulu coğrafyacılara eserlerine verilmiş, daha sonra arkeolojik verilerle⁵⁵ kıyaslamaya gidilmiştir. Fakat şu söylenebilir ki Rusya sahasında arkeoloji çalışmalarına gösterilen ehemmiyet, tarihin aydınlatılmasını ve anlaşılmasını hızlandırmıştır.

Yukarıda bahsi geçen ve kısıtlı olarak sunulan eserler, İtil Bulgarlarının ticarî hayatını aydınlatmaya ve anlamaya yönelik olan ana kaynaklardır. Doğulu seyyah ya da

⁴⁷ Koç, 2010: 15

⁴⁸ Valeyev, 1995.

⁴⁹ Valeyev, 2007; Valeyev, 2012.

⁵⁰ Muhamadiyev, 1990; 2005.

⁵¹ Huzin, 2006b: 583.

⁵² Huzin, 2001.

⁵³ Huzin, 2004.

⁵⁴ Huzin, 2011.

⁵⁵ Arheologiya Voljskoy Bulgarii: Problemı, Poiski, Reşeniya, 1993.

coğrafyacıların eserleri, arkeolojik buluntular ve Rus yıllıkları dışında, bugün Rusya’da bu ana kaynakları kullanarak, İtil Bulgarlarının gerçekleştirmiş olduğu ticarî hareketliliği konu edinen çok sayıda yayın mevcuttur. Bunların sayısı oldukça fazla olup bunların hepsini burada zikretmemiz mümkün değildir. Lakin özellikle bu alanda ihtisaslaşmış önde gelen ilim adamlarının, İtil Bulgarların geçmişini aydınlatmaya yönelik, farklı yerlerde yayınlanmış yazılarının bir araya toplatılarak hazırlanmış harikulade bir eser vücuda getirilmiştir. Altı ciltlik ansiklopedi mahiyetinde olan bu eser, İtil Bulgarlarının en eski çağlardan günümüze kadar uzanan tarihine ışık tutmaktadır. *Tatar Tarihi* (İstoriya Tatar)⁵⁶ adıyla 2006 yılında Kazan’da basılmış olan bu eserin, ikinci cildi konumuzla birebir ilgili olan İtil Bulgarlarının tarihi, siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve daha sayamadığımız birçok yönü hakkında derinlemesine bilgi sunmaktadır.

Ülkemizde İtil boyunda yaşayan Bulgarların tarihine olan ilgi oldukça sınırlı olmuştur. Öyle ki bu alanda çalışanların sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadardır. İtil Bulgarları ile ilgili, ilk çalışmayı yapanlardan biri Doç. Dr. İlyas Topsakal olmuştur. Lakin kaleme almış olduğu *X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet*⁵⁷ adlı yüksek lisans tezinde, daha çok İtil Bulgarlarının siyasi hayatını ve İslamiyet’e geçiş konularını ele almıştır. Ülkemizde, İtil Bulgarları ile ilgili en kapsamlı çalışmayı Yrd. Doç. Dr. Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*⁵⁸ adlı doktora tezi ile yapmıştır. Çalışmasının dördüncü bölümde İtil Bulgarlarında ticareti ele almış olan Koç’un eseri, sıkça başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır.

Ticarî yolları incelerken ülkemizde yapılmış olan bir doktora tezi, çalışmamız için oldukça faydalı olmuştur. Erman Şam tarafından hazırlanan “Abbasi Devleti Döneminde Avrasya’yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)”⁵⁹ isimli çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan “İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticaret Kuşağı” başlığı konumuzla birebir bağlantılı olmuştur.

Yararlandığımız araştırma eserler arasında W. Heyd tarafından kaleme alınmış olan “*Yakın Doğu Ticaret Tarihi*” de yer almaktadır. Bu eserin Araplar, Ruslar ve Bizans ile alışverişin ele alındığı ilk bölümde, konumuz itibari ile önem taşımaktadır. Yakın Doğu Ticaret Tarihi, Almanca aslından Enver Ziya Karal tarafından çevrilmiş, Türk Tarih Kurumu tarafından 1975 yılında basılmıştır⁶⁰.

⁵⁶ İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step, 2006.

⁵⁷ Topsakal, 2000.

⁵⁸ Koç, 2010.

⁵⁹ Şam, 2016.

⁶⁰ Heyd, 2000.

Yukarıda bahsettiğimiz eserlerin dışında, İtil Bulgarları ile ilgili ansiklopedi maddeleri ya da dergi yayınları kaleme alınmış olsa da, bunlar gerek sayıca gerek ise mahiyet olarak oldukça yetersizdir.

İtil Bulgarlarının Siyasi Tarihi

İlk Müslüman Türk Devleti olması hasebiyle ayrı bir öneme haiz olan İtil Bulgarlarının tarihi, hala tarihçiler tarafından tartışması süren bir konu olmuştur. Bulgarların kökenine dair eski tarihi kayıtlardan yola çıkarak yürütülen çalışmalar ise çok yönlü olmuştur. Bulgarların, milattan önceki yıllarda Kafkasya’da yaşadığını öne süren tarihi kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin III. yüzyılda yaşamış olan Süryani Mar Abas Katina Bulgarların M.Ö. 149- 127 yıllarında Ermenistan’ı işgal ederek, Kafkas dağlarının kuzeyinde yaşadığını belirtmiştir. Yine bir başka bilgi Süryani Mar Abas Katina’nın eserinden bolca alıntı yapan ve VIII. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçisi Horenli Musa tarafından kaydedilmiştir. Onun verdiği bilgilere göre ise Bulgarlar, Sarmatların ülkesinin kuzeyinde ikamet etmiştir⁶¹. Fakat antik döneme ait belgelerin doğruluğu her zaman için beraberinde kuşkuyu da sürüklemiştir. Özellikle dil bakiyeleri üzerine yapılan araştırmalar nezdinde Türkologlar tarafından genel kabul gören görüş, V. yüzyılda Bulgar Türklerinin Kafkasya dolaylarında görüldüğünü yönünde olmuştur⁶². Kabul edilen bu varsayıma göre Bulgarlar, Kuzey Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyine Hun boylarıyla birlikte gelmişler ve Büyük Hun Devleti boylar birliği konfederasyonuna dâhil olmuşlardır. Büyük Hun Devleti’nin yıkılma sürecine girmesiyle birlikte, Hun birliğine dâhil olan boyların bir kısmı Çin hâkimiyetine girmiştir. Diğer bir kısmı ise Türkistan ve Güney Ural bozkırlarını takiben batı bölgelerine dağılmıştır. İşte bu ikinci grup Bulgar oluşumunun meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır⁶³.

Türk menşeli bir kavim olan Bulgarların devlet oluşumlarının başlaması, Doğu Avrupa’da Hunların dağılma süreci ile bağlantılı olmuştur. Attila’nın⁶⁴ 453’de ölümünden sonra, dört bir yana dağılan oğullarından olan İrnek, beraberindeki Hun kitleleriyle Karadeniz’in kuzeyine yerleşmiştir⁶⁵. Bu göç hareketiyle gelenler, buradaki diğer Türk zümreleriyle karışmıştır. Attila hayatta iken Karadeniz’in kuzey kesimlerinde yaşadığı düşünülen Bulgarlar, 453’ten sonra iki grup şeklinde ayrılmıştır. Bunların Kuban çevresinde yaşayanlara Utigurlar (Otuz-Ogurlar), Don nehrinin batısında yaşayanlara ise Kutrigurlar

⁶¹ Smirnov, 1951: 9.

⁶² Geninig ve Halikov, 1964: 107.

⁶³ Koç, 2010: 21.

⁶⁴ Attila (434-453) Avrupa Hun Devleti hükümdarıdır.

⁶⁵ Raşeyev, 2006: 36.

(Dokuz Ogurlar) denmiştir. “Bulgar” isminin de hem bu iki zümrenin hem de Karadeniz çevresinde bulunan Hun bakiyelerinin karışmasından dolayı “bulga-” dan geldiği düşünülmektedir⁶⁶.

Zaman zaman Bizans’ın kışkırtmaları sonucu çatışmaya düşen Ogur kabileleri, 630 yılında Göktürk Devleti’nin fetret devrine girmesinin verdiği boşluk sonucunda Kubrat (Kurt) önderliğinde birleşmiştir⁶⁷. Kaynaklarda bu bölgede yaşayan Bulgar kavimleri, Utigurlar ve Kurtigurlar dışında şu şekilde geçmiştir: Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghondor ve Çdar⁶⁸ Bulgar⁶⁹. Kubrat Han’ın önderliğinde kurulan Büyük Bulgar Hanlığı ne yazık ki çok uzun ömürlü olamamıştır. Bizans kaynaklarına göre Kubrat’ın ölümünden sonra beş oğlundan en büyük olanı Bayan (Bat-Bayan), Hazarların hâkimiyetini kabul ederek Kafkasya’da kalmıştır. İkinci oğlu Kutrag ise Don nehrini geçerek, Bayan’ın karşısında Kutrigurların reisi olmuştur. Bazı kaynaklara göre Kutrag kuzeye geçtikten sonra, İtil ve Kama’nın birleşiminde İtil Bulgarlarını oluşumuna zemin hazırlamıştır. Üçüncü oğlu olan İşbara, batıya yönelerek Tuna Bulgarlarını oluşturmuştur. İsmi kaynaklarda pek geçmeyen dördüncü oğul Pannioa bölgesine yerleşerek Avarlarla antlaşma yapmış, beşinci oğlu Alzek Han da Avar topraklarına yerleşmiştir⁷⁰.

Bulgarların Orta İtil bölgesine yerleşmesi dört büyük göç dalgası ile gerçekleşmiştir⁷¹. Büyük Bulgar Devleti’nin dağılmasından sonra, Bulgar göçebelerinin bir kısmı Hazar baskısıyla Azak üzerinden Orta İtil’e göç etmiştir. Bu ilk göç dalgasını ikinci göç dalgası izlemiştir. İkinci göç dalgasının sebebi ise VIII. yüzyılın ikinci yarısında Hazarların, Araplara karşı büyük yenilgi alması sonucunda gerçekleşmiştir. Hazar topraklarından Orta İtil’e üçüncü göç dalgası, Hazarların Musevîliği kabul etmesiyle, tepkili olan kavimlerin, Hazar topraklarından kuzeye hareketi ile dördüncü kitlesel göç ise IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başında doğudan yeni kavimlerin Hazar topraklarına ilerlemesiyle gerçekleşmiştir⁷².

Çok çeşitli kavimlerin bir araya gelmesinden oluşan İtil Bulgarları, Orta İtil bölgesine göç ettiklerinde burada yerleşik olan kavimlere nüfus olarak üstün gelmeyi, art arda

⁶⁶ Kurat, 1992: 109.

⁶⁷ Kafesoğlu, 2010: 195- 196.

⁶⁸ Eski Türk kavimlerinin birçoğu yaşadıkları coğrafyadaki nehirlerin isimleri ile adlandırılmıştır. Bu gelenek yukarıda ismi geçen kavimlerde de görülmüş olabilir. Örneğin Kupi Bulgarlarının Kuban çevresinde yaşayan Bulgarlar olduğu üzerindeki varsayımlar oldukça yoğun olmuştur. Oghondor (Orhondor) Bulgarlarının bir zamanlar Orkun Nehri kıyısında yaşayıp sonradan Bulgarlara dahil olmalarından ötürü, Duçi (Kuçi) Bulgarlarının ise Ku ve Çu Nehirleri kıyılarında yaşayıp sonradan Bulgarlara dahil olmalarından ötürü bu isimleri aldıkları varsayılmaktadır. Bk.. İstoriya Tatar, 44-45. Fakat tüm bu varsayımların ilmi olarak henüz bir geçerliliği yoktur.

⁶⁹ Raşeyev, 2006: 44.

⁷⁰ Raşeyev, 2006: 46.

⁷¹ Bagautdinov ve Huzin, 2006: 116- 123.

⁷² Koç, 2010: 48- 55.

gerçekleştirmiş oldukları göç hareketleri sonucunda başarmışlardır. Bulgarlar Orta İtil bölgesine gelmeden önce, bu bölgeyi yurt edinmiş farklı milletlerden kavimler var olmuştur. Hazar Hakanı Yusuf'un mektubunda⁷³ bahsetmiş olduğu Burtaslar, Suvarlar, Ariasu- Mordva Erziya, Çeremişler, Vyatiçler, Severyanlar ve Slavyanlar, Hazar Devleti'nin kuzey kısmında yaşayan sakinlerdendir⁷⁴. Bu bölge sakinlerinden olan Fin-Ugor kavimleri (Mari, Çeremiş, Burtas⁷⁵, Udmurt vb.) İtil Bulgarlarının bölgeye gelmesi ve devletleşme süreçlerinde kültürel, ekonomik, askeri ve sosyal hayatlarında değişim yaşayan yerliler arasında olmuştur⁷⁶. İtil-Yayık (Ural) bölgesinin Türkleşmesi aslında, Hun göçlerinin yanı sıra Batı Göktürk Hakanlığı döneminde gerçekleşmiştir. Bu durum bölgedeki mezarlarda yapılan arkeolojik kazılarla da belgelenmiştir. Orta İtil ve Başkurdistan nüfusu, III-VIII. yüzyıllarda belirgin bir etnik değişim yaşamıştır. Dolayısıyla, İtil-Yayık bölgesinin Türkleşmesi, Bulgarların Karadeniz üzerinden gerçekleştirmiş olduğu göçlerle değil, III.-IV. yüzyılları arasında Türk boylarının Güney Yayık ve Batı Sibirya bozkırlarından buraya göçleriyle gerçekleşmiştir⁷⁷.

İtil Bulgarlarının gerçekleştirmiş oldukları göçleri takiben, onların hızlı bir şekilde devletleşmelerini kolaylaştıran unsurların başında, bu bölgeyi daha önce mesken tutmuş Türk asıllı kavimlerin birleştirici olması gelmektedir. Örneğin Eskiller ve Başkurtlar bunlar arasında olmuştur⁷⁸.

Rus ve Tatar ilim adamlarına göre İtil Bulgar Devleti'nin etnik oluşumu oldukça renklidir. Öyle ki A. H. Halikov İtil Bulgar Devleti'nin esas nüfusunu Bulgar kökeninden olmayan, Türkçe konuşan boyların oluşturduğunu, T. A. Hlebnikova ise Bulgar kültürünün Türk ve Fin-Ugor unsurlarının bir karışımı olduğunu düşünmektedir⁷⁹. Bölgedeki yerel halka karşı baskın bir konumda olan İtil Bulgarları, ekonomik gelişmelerin, Hazar Hakanlığından ve önceki Türk devletlerinden miras aldıkları devletleşme geleneği sayesinde Şilki'nin oğlu Almış tarafından bir devlet çatısı altında yaşamaya başlamıştır⁸⁰. İtil Bulgar Devleti'nin hızlı bir şekilde siyasi örgütlenme ihtiyacı duymasının ardında ekonomik unsurlar yatmaktadır. Öyle ki İtil yol hattı Kafkas ve Türkistan ülkeleriyle, Doğu-Slav ticaretinin anayolunu, Dnyeper'e ek olarak ise Avrupa ticarî bağlantısının iskeletini oluşturmuştur. Hazarların siyasi

⁷³ Hazar Hakanı Yusuf bu mektubu 960 yılında İspanya'ya göndermiştir. Bk.:Karatay, 2013: 335.

⁷⁴ Napolskih, 2006: 101.

⁷⁵ Burtaslar çoğu İslam kaynağı tarafından Türk asıllı bir kavim olarak anılmıştır. Birçok araştırma eserde de Burtasların Bulgar Devleti'ne siyasi olarak bağlı ve etnik olarak karışık bir yapıya sahip olmasından ötürü bu durumu doğru olarak değerlendirmektedir. Bk: Devletşin, 2006: 579.

⁷⁶ Napolskih, 2006: 103.

⁷⁷ Kuzeyev, 2013: 390.

⁷⁸ Koç, 2010: 60.

⁷⁹ Koç, 2010: 63.

⁸⁰ İzmaylov, 2006a: 125.

olarak zayıflaması ile de birlikte, İtil üzerindeki anayollar değişime uğramış, X. yüzyılda doğu ticaretinde ana merkez Bulgar toprakları olmuştur⁸¹. Ticarî unsurların yanı sıra, yine aynı dönemde Orta İtil'de üretim güçleri yüksek bir seviyeye ulaşmış, bölgede zaten hâkim olan tarım kültürü yeni gelen göçerlerle daha da gelişmiştir⁸². Bu tarz gelişmelerin sonucunda, İtil topraklarında yeni bir hukuk ve vergi sistemini tahsis edecek bir kuruma ihtiyaç duyulmuştur⁸³.

İtil Bulgar Devleti'nin merkezi otoritesinin sağlamlaşması, hem bölgedeki ticaret hacminin yoğun olarak yürütülmesinden, doğal yollarla gerçekleşmiş; hem de bölgeye gelen tüccarların, ticarî hayatlarının güvenliğinin sağlanması için devlet otoritesine ihtiyaç duymalarından zorunlu olarak gerekli hale gelmiştir. Doğuda İk nehrinden, batıda Svyaga'ya kadar uzanan⁸⁴ İtil Bulgar Devleti, 1236 yılında Moğol istilasına kadar hayatta kalmayı başaramamıştır⁸⁵.

Ortaçağ boyunca İtil Bulgarlarının hakim olduğu ticarî güzergahlar, dönemin güçlü devletleri için vazgeçilmez olmuştur. Örneğin Abbasilerin köle ticaretinde, en önemli köle istihsal bölgelerinin başında İtil ticarî yol hattı gelmiştir. İtil ve Don vasıtasıyla, kuzey bölgelerden sağlanan köleler, Abbasi Devleti'nin enerji üretimi sorunsalını çözmek için dönemin aranan ticarî metalleri arasında olmuştur⁸⁶. Bir süre sonra İslamiyet'in İtil topraklarında yayılmasıyla, Bulgarlar İslam ülkelerinin kuzey karakolu durumuna gelmiş, kuzeybatı yönünde uzanan yol güzergâhlarında Doğu Avrupa bağlantısını sağlamışlardır⁸⁷. Yine Irak ve Bağdat üzerinden gelen kuyumculuk mamulleri, ipek kumaşlar, deniz kabukları ise Bulgar'da ve Doğu Avrupa topraklarında talebi bol olan ürünler arasında olmuştur⁸⁸. Bu suretle diyebiliriz ki Bulgar tüccarları, farklı güzergâhlardan merkezi Avrasya'ya giden ticarî kervan yollarını kontrolleri altında tutmuşlardır. Bu yollar ise kuzeyde tundra ülkelerine; batıda Ruslara, Baltık ve Avrupa ülkelerine; doğuda Yayık hattından Türkistan'a, Hindistan'a, Çin'e; güneyde Hazar'a, Kırım'a, Kafkaslar'a, Bizans'a ve hatta Arap dünyasına kadar uzanmıştır⁸⁹.

⁸¹ Dubov, 1999: 90.

⁸² Smirnov, 1951: 35.

⁸³ İzmaylov, 2006a: 126.

⁸⁴ Huzin, 2006a: 132- 136.

⁸⁵ Kurat, 1992: 117.

⁸⁶ Şam, 2016: 150.

⁸⁷ Koçkina, 1999: 132.

⁸⁸ Halikov ve Motsya, 1997: 32.

⁸⁹ Halikov ve Motsya, 1992: 29.

İtil Bulgarlarından Önce Doğu Avrupa’da Ticaret Geleneği

Doğu Avrupa’nın ticaret tarihi ortaçağ boyunca oldukça hareketli olmuştur. Bu hareketliliğin en büyük sebebini, doğudan batıya ve kuzeye uzanan ticaret yollarını tekelleştirmek isteyen kavimlerin askeri mücadeleleri oluşturmuştur. Doğu Avrupa’nın ticarî işlekliliği için ayrı bir öneme haiz olan İtil Nehri’nin ulaştığı ticarî noktalarda ise VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar özellikle Hazarlar, Ruslar ve Fin-Ugor kavimleri rol oynamıştır. Fakat Hazarların 630 yılında müstakil bir devlet haline gelmesinden sonra Karadeniz sahilleri, Kırım ve çevresi Hazarların eline geçmiştir. Bu dönemde Hazarların Bizans ile olan ittifakı güçlendiği gibi beraberinde İmparator II. Justinianos ve V. Konstantinos’un Hazar prensesleri ile olan evlilikleri gerçekleşmiştir. Böylece siyasi ortaklıklar akrabalık bağlarıyla pekiştirilmiştir. VII. asrın ikinci yarısına gelindiğinde ise Karadeniz’in kuzeyindeki Büyük Bulgar Hakanlığı’nın parçalanmasıyla Dnyeper’e kadar olan bölge Hazarların eline geçmiştir⁹⁰. Tüm bu gelişmeler Doğu Avrupa milletleri için çok önemli olan ticaret noktalarının Hazarların tekeli altına girmesine neden olmuştur.

Hazarların bağımsızlıklarını kazandıkları tarihten itibaren bu denli hızla genişlemeleri tarihsel süreç içerisinde bir çok mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Zira hâkim oldukları alan her devletin gözünü diktiği ve ticarî kazanımların yoğun olduğu yollarla çevrili olmuştur. Bu sebeple oluşumları Hazarların devletleşme sürecine denk düşen İslam orduları ile Hazarların karşılaşmaları uzun sürmemiştir. Aynı şekilde Hazarlar özellikle ticaret yollarının hâkimiyeti için 968 yılında Kiev Knezi Svyatoslav tarafından da bir askeri saldırıya maruz kalmıştır. Bu saldırıda Don ve Kuban çevresi Rusların eline geçmiştir. Hazarların bu kötü gidişatı doğudan gelen Kıpçak dalgasının Yayık ve İtil boylarına ilerlemesiyle, Türkistan ve Harezmi ticaretinin büsbütün engellemesi şeklinde devam etmiştir⁹¹.

Doğu Avrupa ticaretinde Rusların rolü en az Hazarlarınkı kadar mühim olmuştur. Rusların bu bölge ticaretinde aktif olması ataları olan Varyagların⁹² sahip olmuş oldukları ticaret geleneği ile bağlantılı olmuştur. Doğu Avrupa ticaret tarihinde işinde ihtisaslaşmış tüccarlar olarak bilinen Varyaglar, hem kendilerine tabî olan Fin ve Slav ahaliden aldıkları kıymetli kürkleri Hazar pazarlarında satmış, hem de Bizans’ın ticarî mallarının sevkiyatı ve güvenliği için onların ticaret birliklerini oluşturmuşlardır. Daha sonraki süreçte literatürde Rus

⁹⁰ Yücel, 2002: 447-449.

⁹¹ Yücel, 2002: 450-455.

⁹² Varyaglar ya da Varyaglar Normanların doğu kısmını yani İsveçlilerin cetlerini oluşturmaktadırlar. Varyaglar VIII. yüzyıldan itibaren Ladoga-İlmen çevresinden İtil- Dnyeper hattına doğru güneye inmeye başlamışlardır. Slavlar uzun bir süre Varyaglar ve Rusları birbirine karıştırmıştır. A. Kurat’a göre Varyaglar ücretli kıtalar halinde hareket eden Normanların umumi ismi, Rus ise Varyaglardan olup da Slavlar arasına yerleşip, devlet kuran ve Slavlar üzerinde hâkimiyet tahsis eden zümrelere verilen ismi oluşturmuştur. Bk.: Kurat, 1987: 15.

şeklinde geçmeye başlayan bu tüccarlar, Hazarların Doğu Avrupa’da en güçlü olduğu dönemde (VII. yy) onlara tabii olmuşlar ve belli bölgelerde onlara vergi ödemişlerdir. Rusların görmüş olduğu bu baskı, onların kültürel, siyasi, dini ve ekonomik olarak Hazarlardan etkilenmelerine neden olmuştur. Öyle ki Rusların ilk devlet oluşumlarında görülen vergi tahsilâtı (her evden birer sincap kürkü şeklinde) birebir Hazar vergi sisteminin bir örneğini oluşturmuştur⁹³.

Rusların, Büyük İtil Yolu sahasında yaptıkları ticaretle ilgili en önemli kanıtları doğulu coğrafyacıların kaleme almış oldukları eserler ve arkeolojik materyaller oluşturmaktadır. Örneğin İbn Hurdazbih Rus tüccarların, Hazar bölgesine (Hamlic) oradan Cercân’a (Cürcan) ve Bağdat’a ticaret mallarını taşıdıklarını belirtmiştir⁹⁴. İbn Hurdazbih’in sözlerine ek olarak Rusların ticaret için İslam ülkelerine gitmiş olduğunun diğer bir kanıtını Batı ve Kuzey Avrupa topraklarına yayılmış olan İslam dünyasına ait sikkeler (VIII. yy) oluşturmaktadır. Ruslar bu sikkelerle Novgorod panayırlarında ya da Riga (Letonya) gibi önemli pazar noktalarında, İskandinav tüccarlardan kuştüyü, balina çubuğu ya da balık yağı gibi mallar satın almıştır⁹⁵.

Doğu Avrupa ticaretinde Rusların ve Hazarların oynadıkları rol, X. yüzyıl itibari ile İtil Bulgarlarının eline geçmiştir. 968 yılında Kiev Knezi Svyatoslav’ın⁹⁶ bozgununa uğrayan Hazarların aksine Bulgarlar, 1236 yılında gerçekleşen Moğol istilasına kadar, üzerinde bulundukları bölgenin ekonomik önemini fark ederek ticarî ve kültürel merkezi yapılanma yolunda ilerlemişlerdir. Bu babda tarihçiler Hazar Hakanlığı’nın bir yüzyıl sonra ortadan kesin olarak kalkmasını ekonomik planda, bölgesel ticarî hareketliliğin uygulanmasında Hazarların Bulgarlara ciddi bir rakip olamamasına bağlamışlardır⁹⁷. Fakat bizim kanaatimize göre İtil Bulgarlarının devlet oluşumlarında oldukça önemli bir yere sahip olan ticaretin, kısa sürede gelişmesinin iki önemli nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerin ilkinin İtil Bulgarlarının Orta İtil sahasına göçmeden önce yani Hazar hakimiyeti altında iken (VII-IX.yy) belirli bir ticarî telakkiye sahip olmalarıdır. Öyle ki İtil Bulgarları Hazar topraklarında kazanmış oldukları ticaret yapma yeteneği ile Orta İtil’e göç etmişlerdir. İkinci nedeni ise göç etmiş oldukları sahada bulunan yerleşik kavimlerin, onların gelişinden önce de İtil hattı boyunca belirli bir ticarî hareketlilik başlatmış olmasından kaynaklanmaktadır. İtil Bulgarları başta

⁹³ Kurat, 1987: 5-15.

⁹⁴ İbn Hurdazbih, 2008: 130.

⁹⁵ Heyd, 2000: 70.

⁹⁶ Yücel, 2007: 32.

⁹⁷ Halikov ve Motsya, 1997: 11-12.

Ruslar olmak üzere Fin-Ugor kavimlerinin gerçekleştirmiş oldukları ticarî hayata dahil olmuşlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İTİL BULGARLARINDA TİCARET VE TİCARİ UNSURLAR

1.1. İtil Bulgarlarında İç Ticaret

İtil Bulgarlarının ticaret tarihinde, iç piyasa yönelik gerçekleştirilen ticarî hareketlilik aslında bu alanın karmaşık temalarından birini oluşturmaktadır. Bu karmaşıklığın sebebi, iç ticareti aydınlatmaya yönelik kaynakların yetersiz olmasının yanı sıra, Orta İtil bölgesinde ticaretin çok farklı yönleriyle var olmasından kaynaklanmıştır. Bu sebeple Tatar Arkeolog F. Ş. Huzin Bulgarlarda ticareti dört farklı kategoriye ayırırken, yerel ticareti zanaat ürünleri çerçevesinde ve kentle kırsal nüfus ya da kentler arasında daima takas şeklinde gerçekleşen ticaret olarak tanımlamıştır⁹⁸. İtil Bulgarlarında, X. yüzyılın ilk yarısında zanaat üretiminin uzmanlaştırılıp, kırsal ekonomiden ayrışması, iç pazarların gelişmesine ve şehirlerde mal alışverişinin önemli ölçüde artışına sebep olmuştur. Farklı türlerde zanaat üretimine pazar talebi, beraberinde standartlaşmayı ve geniş çevrelerce kullanılan malların ucuzlamasını getirmiştir. Özellikle iç ticaretin, mal talebinin yoğun olduğu şehirlerde gelişimi, kırsal ekonomi üretiminin ve zanaat mamullerin çeşitlenmesine yol açmıştır⁹⁹. Bu sebeple IX-XIII. yüzyılın başlarında iç ticaretin gelişimi, farklı iş kollarının ekonomik gelişimi ile doğru orantılı olmuştur.

İtil Bulgarlarının temel ekonomilerinden birini iç piyasada yürütülen alışveriş oluşturmuştur. İç ticaretin aydınlatılması için ne yazık ki yazılı kaynaklar yetersiz olmuş, bu sebeple arkeolojik materyaller devreye girmiştir. Arkeolojik materyaller de genelde Bulgar, Bilyar, İzmer, Murom vb. gibi belli başlı yerleşim alanlarından toplanmıştır. Özellikle Bilyar şehri devletin uzun süre ticaret ve zanaat başkenti olma özelliği taşımıştır. Bu şehirde ticaretin farklı yönlü formları oluşmuştur. Sadece şehrin içinde değil şehirlerarası ve yakın tarımsal bölgelerle, komşu kavimlerle, doğu ülkeleriyle temas kurulan ticarî kontak sağlanmıştır. Bilyar'da iç ticarete en önemli ticaret formunu pazarlar oluşturmuştur. Yazılı kaynaklar, bu pazarlar hakkında detaylı bir bilgi sunmamış olsa da doğulu müelliflerden Mukaddesî, Bulgar'da cami yanında kurulan bir pazarın varlığı hakkında ipuçları vermiştir. Yine İbn Fadlan, İtil nehri kıyısında ağaç evlerin bulunup bu yerde bir fuarın yer aldığını yazmıştır¹⁰⁰. Şehir pazarlarında, iç ve dış ticaretin çeşitli birleşimleri yaşanmıştır. Malların satış çeşitliliği açısından birbirinden ayrıldığı alışveriş şekilleri oluşmuş, bu alışveriş ise daha çok günlük

⁹⁸ Huzin, 2006b: 97.

⁹⁹ Valeyev, 2009: 226.

¹⁰⁰ Huzin, 1995: 67.

hayatı zorlaştırmayacak şekilde gerçekleşmiştir. Pazarlarda ustalar tarafından ticaret yapılmıştır. Zira X. ve XIII. yüzyılın başı için zanaat ve ticaret farklı iş kolları olarak görülmemiştir. Aynı şekilde zanaatkârlar ve tüccarlar da pazarlarda aynı görevi üstelenen kişiler olmuştur¹⁰¹.

İtil Bulgarlarının iç ticaretini aydınlatmak için İtil Bulgar Devleti bünyesinde hayat bulan zanaat kolları hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. İtil Bulgarlarında, günlük yaşamda kullanılan eşyaların üretildiği zanaat kollarının başında çömlekçilik gelmiştir. Çömlek kap kakak üretimi toplu olarak yapılmış, satımı ise sadece iç pazara yönelik olmamıştır. Verilere göre, Ruslara ya da diğer komşu milletlere de bu mamuller satılmıştır. Çömlekçi çarklarında, döneminin ileri teknolojisi ile üretilen ve çok farklı (yeme-içme kabı, dara vb.) çeşitliliğe sahip olan bu seramikler pazarlarda yer alan ürünler arasında olmuştur. Çömlek mamullerinin satımı kırsal (köy) alanlara yayılarak, ilk olarak bu bölgelere nüfuz etmiştir. Daha sonraki süreçte ise şehirli ustalar tarafından hazırlanan ve ilk olarak dara ve sofraya ürünü (testi, fincan vb.) olarak kullanılan bu seramik ürünleri şehirler ve köyler arasında alışverişi de sağlamıştır. Şehrin ürünleri, yüksek beceri ve teknik ekipman isteyen mallardan oluşmuştur. Devletin önemli merkezi bölgeleri için kap kakaklar Bilyar çömlekçileri tarafından yüksek kalitede üretilmiştir. Bu iç ticarî döngüde varlıklı köylüler için derin taslardan ve tabaklardan oluşan sırlı tören kapları şehirden köye girmiştir. Bilyar'daki ustaların bu çömlekler için kullandığı renk tonu ise genellikle koyu yeşil ağırlıklı olmuştur¹⁰². İç piyasadaki pazarlarda halkın ihtiyacına yönelik çömlek mamuller kâseler, tencereler, testiler, kazanlar, tabaklar, bardaklar vb. tarzda mutfakta, tuvalette kullanılan materyallerden oluşmuştur¹⁰³.

İtil Bulgarlarının uğraş verdiği diğer zanaat kollarından biri de, eski Türk tarihi için ayrı bir yere sahip olan demirciliktir. Bu zanaat kolu yazılı kaynaklara göre, İtil Bulgarlarında oldukça gelişmiş, ticarî hayatın içerisinde de aktif olarak rol üstlenmiştir¹⁰⁴. Demirci zanaatkârlar bazen şehirlerde bazen ise köylerde yaşamıştır. Nalbantlar gelişmiş teknolojiye sahip ocaklarda tarım ve savaş aletleri, hayvancılık ve avcılık araç gereçleri imal etmiştir. Bu sebeple Bilyar'daki kazılar, iç ticaretin aydınlatılması için oldukça önemlidir. Zanaat üretimine dair izler şehrin iç kısmında olduğu gibi şehrin dışında da bulunmaktadır. Arkeologlar tarafından ana caminin yanında bulunan tanınmış, zengin tüccar evlerinden kuzeydoğuya doğru demirci kalıntıları incelenmiştir. Birçok kalıntının ve el emeği araçların

¹⁰¹ Valeyev, 1991: 69- 71.

¹⁰² Valeyev, 2012:148-149.

¹⁰³ Kokorina, 2006: 279- 286.

¹⁰⁴ Semikin, 2006: 249.

bulunduğu bu bölgede demirci ocakları yapılanmıştır. Demirci ocağının yanında yüzden fazla demir kilit ve anahtar parçası bulunmuştur. Arkeologlara göre burada kilit imalatında uzmanlaşmış sıradan Bulgar zanaatkârları çalışmış ve yaşamıştır¹⁰⁵. Kilit imalatına dair izlere aynı şekilde Bulgar'da da rastlanılmış, burada bronzdan imal edilen, fantastik bars (pars) figür işlemeli kilitler keşfedilmiştir¹⁰⁶.

İç ticaret mallarının bir kısmını da bakır günlük kap kacaklar oluşturmuştur. Bu mamullerin en öne çıkanı ise kazanlar olmuş, Bulgar'da çok farklı tiplerde kazanlarla karşılaşmıştır. Bu bakır kap kacaklar özellikle de kazanlar iç pazarlarda oldukça popüler olmuş ve buralardan çevre bölgeye yayılmıştır. Bunun için R. M. Valeyev'e göre bakır kap kacak buluntuları iç ticaretin mal çeşitliliği öğrenmek için önemli kaynaklar arasında yer almıştır. En büyük bakır kap kacak buluntusu ise 1893 yılında Starorojdestvenskiy arkeolojik alanında keşfedilmiştir¹⁰⁷.

Demircilik zanaatı ile aynı güzergâhta olan metal işleme sanatı, X- XIII. yüzyıllar arasında İtil Bulgar topraklarında hem iç hem de dış ticarete popülaritesini koruyan bir saha olmuştur. Özellikle süs eşyalarının başını çektiği bu zanaat kolu, kadın ve erkeklerin sosyal hayatlarının renklenmesine yardımcı olduğu gibi, pazarlarda rağbet gören ürünlere ev sahipliği yapmıştır. Bol'şie Tiganı (Tataristan bölgesinde) kazı alanında kap kacakların, silahların, giysi parçalarının yanı sıra çok sayıda süs eşyasının başını çektiği zengin ve özgün demirbaş materyaller keşfedilmiştir. Bu buluntular arasında bol süslü kılıflarda kılıçlar, ok uçları, sadak(okluk), yay parçaları, at donanımları (gem dizgin takımı vb.) erkekler için karakterize edilirken, kadınlar için ise başlıklar, boncuktan kolyeler, küpeler, başa asılan değişik tarzda süsler, kemerler yer almıştır¹⁰⁸. Özellikle bu tarz süs eşyaları arasında yer alan ve kuyumculuk zanaatına ait olan şakak askıları İtil Bulgar kültürü için büyük önem arz etmiştir. Genellikle iki ya da üç parçadan oluşan palamut şekilli, içi boş boncuk tanelerinin geçirildiği yüzüğe benzeyen bu takıların en ünlüsü, ortasında kuş figürü bulunan şakak askısıdır. Kadınların ve kızların başını süsleyen bu takılar, İtil Bulgar üretimi ürünlerinden olmuştur. Fakat İtil topraklarında benzer formda ithal şakak askıları da gözlemlenmiştir¹⁰⁹.

İtil Bulgar halkının giysilerinin ve ayakkabılarının süsleri çok sayıda ve farklı türde küçük çan şeklinde gürültülü takılardan, halkalı tokalardan vb. oluşmuştur. İtil Bulgar Devleti'nin kültürü için zilli yani gürültü çıkaran takılar, en az diğer takılar kadar önem

¹⁰⁵ Huzin, 2004: 44.

¹⁰⁶ Valeyev, 2009: 227.

¹⁰⁷ Valeyev, 2009: 229.

¹⁰⁸ Kazakov, 1992: 62.

¹⁰⁹ Hlebnikova, 1964: 11.

taşımıştır. Yine kemerlerin süsleri ve gereçleri bolca bulunmuştur. Bu süsleri genelde kayış uçları ve tokalar oluşturmuştur. Tokaların çoğunluğu tip olarak tüm Avrupa'da yaygın olarak görülse de bazıları Bulgarların kendine özgü formuna sahip olmuştur. İtil Bulgarlarında aynadan, *kopouška* ve *nogteçistki*'den¹¹⁰ oluşan giysi parçaları da bol miktarda Bilyarsk ve Bulgar bölgelerinde gerçekleştirilmiş olan kazılarda keşfedilmiştir¹¹¹.

Bugün, Tataristan'ın başkenti Kazan şehrinde bulunan pazarlarda bile iç piyasaya yönelik önemini koruyan önemli bir sektörü dericilik oluşturmaktadır. X. yüzyıldan bu yana Orta İtil sahasında yaşamaya devam eden bu zanaata ait başlıca ürünleri ise çantalar, cüzdanlar, giysiler, kemerler, ayakkabılar, tulumlar, at eğeri vb. oluşturmuştur¹¹². Bulgarların kemik oyma sanatına dair mamullerine ise en çok Bulgar ve Bilyar yerleşimlerine ait kazılarda rastlanılmıştır. Bulunan materyallere göre kemik mamulleri yüksek kalitede işlem görmüş, işinin ehli zanaatkarlar tarafından imal edilmiştir. X. yüzyılın başından itibaren Bulgar zanaatkarlarının bu sanat üretimi için kendi formları olmuştur. Bu sebeple bahsi geçen dönemde Bulgar kemik mamullerinin üretimi Kama bölgesi ustalarının ürünlerinden ayrılmıştır. 1967- 1982 yılında gerçekleşen Bilyar kazılarında çok sayıda kemik mamulü ortaya çıkartılmıştır: iğneler, iğnelikler, düğmeler, muskalar, küpeler, bıçak kabzaları, armalar, satrançlar vb. Araştırmacılara göre kemik mamullerinin, özellikle de ikiyüzlü armaların Bulgar topraklarında az olarak keşfedilmesinin sebebi, bu tarz mamullerin sipariş üzerine hazırlanan değerli ürünler olmasından kaynaklanmıştır¹¹³.

Moğol öncesi Bulgarların temel üretim seviyesi, her şeyden önce ekonominin ve ekonomik ihtiyacın gelişimine bağlı olmuştur. Ürünlerin üretim oranı, başta İtil Bulgarlarının kendi halkının ihtiyacını karşılamaya yönelik gerçekleşmiştir. Bulgar şehirlerinin (Bulgar, Bilyar) karakteri ve kökeniyle ilişkili olarak zanaat üretiminin öğrenilmesi sonucunda ticarî merkezi şehirler oluşmuş, beraberinde de toplumsal emeğin paylaşılması süreci gerçekleşmiştir. Fakat zanaat üretiminin hızlanmasını tetikleyen unsurların başında tarım gelmiştir. Örneğin tarımsal üretimle birlikte tarım aletlerine olan talebin artmasıyla birlikte, nalbantların halka yönelik ihtiyaçların giderilmesi için üretim yaptığı gözlemlenmiştir. Arap kaynakları ve arkeolojik bilgiler VIII. ve IX. yüzyılda, Orta İtil'de tarımla uğraşıldığını kaydetmiş, kurganlarda, tarımsal demir ürünleri bulunmuştur. X. yüzyıla kadar ağır ve hafif olmak üzere hatta sonrasında ağaç yaprağı budamak için kesimde kullanılan değişik tipte

¹¹⁰ Kulak ve tırnak temizlemek için ya da süs eşyası olarak da kullanılabilen materyaller.

¹¹¹ Hlebnikova, 1964: 11-12.

¹¹² Hlebnikova, 1988: 244-245.

¹¹³ Rudenko, 2005: 67- 68.

demir araçlar keşfedilmiştir. Arkeolojik materyaller arasında Bulgar kültürüne ait tahıllar yer almış, kazılarda tohumlar için kullanılan çok sayıda ambar da keşfedilmiştir¹¹⁴.

Bulgarlar henüz Kuzey İtil'e gelmeden önce, Bulgar tarımı daha çok Hazarlar başta olmak üzere eski Türk devletlerinin tarımsal özelliklerini de içine alarak kendi geleneğini oluşturmuştur. Bulgar Devleti ekonomisinde tarımın en büyük rolünü yazılı kaynaklar göstermektedir. X. yüzyılın başında Arap coğrafyacı İbn Rusteh Bulgarların tarım milleti olup arpa, buğday, darı gibi her türlü hububatı yetiştirdiklerini bildirmiş. İbn Fadlan ise şu bilgileri aktarmıştır: “Onların yemekleri darı ve at etidir, fakat buğday ve arpada onlarda fazlaca bulunmaktadır...”¹¹⁵ Aslında İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının gıdalarından bahsederken muhtemelen pazarlarda da satışa sunulabilecek besinler hakkında ipuçları vermiştir. Onun Bulgar yurdunda yediği ve gördüğü başlıca ürünler şu şekildedir: büyük ve çok ekşi yeşil elmalar, fındık ağaçları, bal ve bal ürünleri (sahrac denilen ballı içecek vb.), buğday, arpa, balık, at ve diğer hayvan etleri, hayvani yağlar, yabani meyveler (mersin, çilek, ahududu vb.)¹¹⁶. Bu sebeple Bulgar halkının gıda ihtiyacını karşılamaya yönelik, tarımsal ürünler de (meyve, sebze, hububat) ihracattan önce iç piyasada her zaman alınıp satılan mallar arasında yer almıştır.

Tarımsal ürünlerinin yanı sıra arıcılık, balıkçılık ve avcılık ürünleri de iç pazarda, Bulgar halkının ihtiyacını karşılamaya yönelik olmuştur.

İç ticaretin aktifleşmesi, zanaatın gelişmesine ve onun kırsal ekonomiden ayrılmasına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Sonuçta köy ve şehir arasında toplumsal emeğin ayrımı, üretilen ürünlerin emtiaya dönüşmesiyle gerçekleşmiş, bunun uygulanması ise özel arabulucular, profesyonel tüccarlar ve özellikle sosyal gruptan vatandaşların iş birliği yapmasıyla sağlanmıştır. İtil Bulgarlarında iç ticaretin gelişimi, merkezden uzak gerçekleştirilen ticaretin aktiflik kazanması ve devletin belirleyici ekonomik karakterinin netleşmesi için önemli bir basamak oluşturmuştur.

1.2. İtil Bulgar Ülkesine Uzanan Ticaret Yolları

Doğu ve batı arasında gerçekleşen ticarete, IX-XIII. yüzyıllar arasında merkez olan İtil Bulgarları önemli ticarî güzergâhlar üzerinde bulunmuştur. Bu ticarî güzergâhların büyük bir çoğunluğunu ise mevsim şartlarının elverişliğine göre üzerinde seyahat yapmanın mümkün olduğu, suyolları oluşturmuştur. İtil Bulgar Devleti, Hazar Hakanlığı'nın yıkılma

¹¹⁴ Smirnov, 1951: 35.

¹¹⁵ Huzin, 2006b: 71.

¹¹⁶ Huzin, 1996:21-22.

sürecine girmesinden itibaren stratejik ticaret güzergâhların denetimlerini kendi ellerinde tekelleştirerek hem devlet hazinesine büyük kâr elde etmiş, hem de halkın refah seviyesinde artış meydana gelmesine vesile olmuştur. Bu sebeptir ki İtil Bulgar Devleti'nin başlıca endişesi ve bölgede gerçekleşen savaşların esas amacı ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması, ticarî anlaşmaların akdi bunlarla sağlanan hakların korunması olmuştur¹¹⁷.

İtil Bulgar Devleti, üzerinde denetim sağladığı ticaret yollarının canlılık kazanması ve işlevselliğini yitirmemesi adına özellikle doğudan batıya gelen tüccarlara yönelik ılımlı ticarî politikalar gütmüştür. Örneğin büyük şehirlerden gelen tüccarların konaklaması, malları depolaması ve hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılaması için fonksiyonel kervansaraylar inşa edilmiştir. Bu babda bugünkü Tataristan sınırları içerisinde, 1969-1972 yılları arasında gerçekleşen kazılarda, Arkeolog A. N. Halikov tarafından keşfedilen on üç odalı, kahverengi-kırmızı renkli dokusuyla ön plana çıkan kervansaray tipik bir Bulgar kervansaray örneğini teşkil etmektedir¹¹⁸. Kervansaraylara ek olarak bir başka hizmet alanı olan panayırlar ise devlet tarafından müsaade edilen ticaretin devamlı yapıldığı yerleri oluşturmuştur. Buralarda devlet tarafından belirlenen ölçü birimleri, ödeme araçları kullanılmış ve belirlenen vergilerin ödenmesi için kurallar uygulanmıştır. İtil ve Kama üzerinde şehirlere yakın bölgelerde kurulan panayırlarda yerleşimler oluşturulmuş ve bu sayede Müslüman ve Rus tüccarlar panayır süresince buralarda kalmışlardır. Bu panayırlar geleneksel yerlerinde kurularak, sezonluk devam etmiştir¹¹⁹.

İtil güzergâhında bulunan ticarî işlekleğin devamı ve tüccarların işlerini rahat yürütebilmesi adına ticaret yolları üzerinde devlet kontrolünde tahsis edilen kervansaraylara, askeri birliklere ve panayırlara ek olarak, bazen de ticarî anlaşmalar ön plana çıkmıştır. Bu anlaşmaların çoğunluğu, İtil sahasında söz sahibi olmak isteyen bir başka millet olan Ruslar ile ticaret yollarının denetimi adına gerçekleşmiştir. Örneğin 1006 yılında İtil Bulgarlarının, Ruslar ile yapmış oldukları ticarî anlaşmada, Knez Vladimir tarafından İtil Bulgarlarına İtil-Oka Ticaret Yolu üzerinde güvenli ticaret yapma hakkı tanınmıştır¹²⁰.

Ortaçağ boyunca var olan ticaret yollarında hem güvenlik ihtiyacının daha fazla olmasından hem de zorlayıcı coğrafi şartlarla baş edebilecek teknikten yoksun bir sürecin yaşanıyor olmasından dolayı sıklıkla kervan ticareti tercih edilmiştir. Gerçekleştirilen ticarî ilişkilerin sağlanmasında başrol oynayan bu kervanların sayısı ve niteliği tam olarak bilinmemesine karşın, dönem kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında yorum yapılabilir.

¹¹⁷ Feher, 1984: 3.

¹¹⁸ Huzin, 2004: 42.

¹¹⁹ Koç, 2010: 269; Valeyev, 1995: 32.

¹²⁰ Huzin, 2006b: 104.

Örneğin T`ang shu`da belirttiğine göre IX. yüzyıl ortalarında Maverâünnehir`den Güneybatı Sibirya`daki Kırgız topraklarına yirmiyi geçkin devenin bulunduğu kervan ile ipek taşınmıştır. Aynı şekilde Orta İtil sahasından Kırgız topraklarına da kürk gibi önemli ticarî emtialar piyasaya sürülmüştür¹²¹. A. N. Özdağ, X- XIV. yüzyılda Müslüman dünyasında gerçekleşen ticarî hareketlilikten bahsederken, özellikle Müslümanlara ait kervanların yapısı üzerinde durmuştur. Bu babda Müslüman kervanları iki yakın şehir arasında düzenlenen yerel bir yolculuk için en az bir düzineden, binlerce deveye kadar ulaşan bir yapıya sahip olmuştur. Bununla birlikte genelde bir kervan 600 kişilik köle, birkaç bin hayvan, 500 muhafız ya da 200 kadar at, 200 eyerli katır ve 400 deveden oluşan bir bünyeye sahip olmuştur. Kervan ticareti özellikle Araplar için çok önemli olmuş, çöl gibi zorlayıcı coğrafik koşullarla bu yöntemle başa çıkılmıştır¹²².

1.2.1. Kuzey İpek Yolu

Tarih boyunca dünya üzerinde bulunan ticaret yolları çok çeşitli olmuştur. Fakat Çin`den Akdeniz`e, Akdeniz`den Avrupa`ya uzanan İpek Yolu coğrafi keşiflerin öncesinde muhtevası en geniş ve günümüzde dahi hakkında en çok şey bilinen ticaret yolunu oluşturmuştur. Bu yol vasıtası ile doğu-batı arasında kültürel etkileşim yaşanmış, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi büyük dinlerin farklı kültürler arasında yayılması gerçekleşmiştir¹²³.

1877 yılında Alman coğrafyacı tarafından “İpek Yolu” ismi verilen bu ticarî güzergâhta doğudan batıya sadece ipek taşınmamıştır. İpeğin taşınan mallar arasında en değerli ticarî metayı oluşturması bu yol hattına bu ismin yakıştırılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte ipek, Çin`in en önemli ihracat ürününü oluşturmuştur<sup>124</sup>. İpek Yolu`nun Batı Âlemince tanınmaya başlaması, M. Ö 75 yılına kadar uzanmış olsa da, doğuya doğru işlek bir hale gelmesi V-VIII. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. İpeğin cazibesine kapılan ve ipeğe daha ucuz yollarla ulaşmak isteyen Bizans 550-551 yıllarında gizli saklı ipek böceği yumurtalarını Bizans topraklarına getirmiştir. Böylece Akdeniz dünyasında VI. yüzyıl itibarıyla ipek imal edilmeye başlanmış olsa da, bu ürünler Çin`de imal edilen ipek kadar kaliteli olmamıştır¹²⁵. Büyük İpek Yolu ile doğudan batıya ipek haricinde birçok farklı türde mal girmiştir. Örneğin çini eşyalar, Bulgar zanaatkarları ve para basımı için gerekli olan

¹²¹ Kovalev, 2005: 72.

¹²² Özdağ, 2016: 216-217.

¹²³ Kemaloğlu, 2015: 363.

¹²⁴ Taşağıl, 2015: 13.

¹²⁵ Taşağıl, 2015: 19-23.

gümüş; yarı değerli mineraller ve süs eşyaları için mercanlar, baharatlar, kâğıt vb. bu mallar arasında yer almaktadır¹²⁶.

Özellikle VI. yüzyıldan itibaren Göktürk hâkimiyetinde, Çin'den İran topraklarına kadar uzanan ticarî güzergâhta, Soğdlu tüccarlar aktif rol oynamaya başlamıştır. Bu yüzden Soğdça İpek Yolu boyunca aktif olarak kullanılmış, XI. yüzyılın ilk yarısında ise Büyük İpek Yolu'nun "lingua franca"sı haline gelmiştir. Aynı süreçte Büyük İpek Yolu üzerinde gerçekleştirilen ticaret, Arap ve Avrasyalı tüccarlar tarafından tekelleştirilmiştir. Özellikle Türkistan'da bulunan konar-göçer kavimlerin Büyük İpek Yolu üzerinde gerçekleştirilen ticarete büyük katkısı olmuştur. Onlar bu yol üzerinden geçen kervanlara hem yol gösterici hem de gıda temin edici bir rol üstlenmiştir¹²⁷.

Büyük İpek Yolu Çin'den, Türkistan ve İran platosu vasıtasıyla Doğu Akdeniz'e; Doğu Akdeniz'den ise Türkistan'da güneye doğru Hindikuş geçitlerinden geçerek Hindistan'a ve Ganj vadisine uzanmıştır. Aynı şekilde bu yol Ceyhun Nehri ve Hazar Denizi kıyısına giden ve Kafkasların güneyinden Mezopotamya'ya ve Anadolu'ya ulaşan bir ana hatta sahip olmuştur. İpek Yolu'nun tarihi kayıtlara geçen ikinci bir yolunu ise Mısır-Kızıl Deniz-Hint Okyanusu-Malabar sahili (Hindistan)-Sri Lanka (Seylan)-Çinhindi noktaları oluşturmuştur¹²⁸. Bu güzergâh eskiçağlardan beri devletlerin vazgeçemediği İpek Yolu'nun güney kolunu oluşturmuştur. Konumuz dâhiline giren kuzey kolu ise güney koluna alternatif olarak ortaya çıkmıştır.

İpek Yolu'nun güney kolunun, kuzey koluna göre daha çok tercih edilmesinin değişik sebepleri olmuştur. İpek Yolu'nun kuzeye uzanan ticaret güzergâhları, coğrafyanın fiziksel koşullarının zorlayıcı unsurlarının en yoğun olduğu yer olması sebebiyle tarih boyunca güney bölgelere göre daha az tercih edilen alanları oluşturmuştur. Bu durumu en iyi bölgeye gelen seyyahlar dile getirmiştir. Öyle ki Kiev'den Moğolistan'a giderken Kumania ülkesinden geçtiğini ifade eden Moğol elçisi Plano Carpini'nin anlattıklarını E. Aryan şu şekilde aktarmaktadır:

Burada dört nehir bulunur; Dnyep, Don, Volga, Jaik¹²⁹. Dnyeper'e günlerce buz üzerinde seyahat ettik. Bu nehirler çok büyük olup balık bakımından zengindirler, özellikle de Volga. Bunların hepsi Büyük Deniz adı verilen Grek Denizi'ne dökülürler¹³⁰. Bu deniz kendisinden ayrılan Sen Georg kanalı (Boğaz) ile Konstantinopol'i sulayan büyük denizdir (Karadeniz). Zikredilen deniz kıyısı boyunca devam eden

¹²⁶ Halikov ve Motsya, 1997: 30-31.

¹²⁷ Kalan, 2012: 373.

¹²⁸ Taşağıl, 2015: 13.

¹²⁹ Yayık Nehri.

¹³⁰ İtil Nehri (Volga) Carpini'nin aktardığı gibi Karadeniz'e değil, Hazar Denizi'ne dökülür.

seyahatimiz oldukça tehlikeli oldu, çünkü kıyı bir çok yerde günlerce buzlarla kaplı oluyordu. Su, kıyıdan itibaren içeriye doğru üç saatlik mesafeye kadar donmuştur¹³¹»

Bizans'ın ipek üretimine başlaması, İpek Yolu'nun kuzeye uzanan ticaret yollarının uzun bir dönem boyunca tercih edilmemesinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Öyle ki Bizans İmparatoru Iustinianos (527-565) idaresi, ticaret ve zanaatı ilerleten iktisadi politikasında büyük bir canlılık göstermiş ve Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ile işbirliğine girmiştir. Bu dönemde Akdeniz ticareti tamamen Grek ve Suriyeli tüccarların tekelinde olmuştur. Bizans devleti için ise ticarî başrolü doğu ülkeleri, Çin ve Hindistan ile yapılan ticaret oluşturmıştır. Çünkü Bizans'a her ne kadar Suriye tezgâhlarından kıymetli kumaşlar ve sofra takımları ihraç edilmiş olsa da bu ihracat Bizanslıların doğunun lüks eşyasına, özellikle ipeğe karşı duyduğu gereksinimin gerisinde kalmıştır. Çin ile ticaretin İran vasıtasıyla yürütülmesi ise savaşlar ve mali yükümlülükler sebebiyle aksamıştır. Bu sebeple Iustinianos hükümeti Çin ile bağlantıyı sapa bir yoldan, Kırım'daki üsleri Khersones, Bosporos ve Kafkaslardaki Lazika üzerinden sağlamaya çalışmıştır. Buradan Bizanslılar Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Türk kavimlerine kumaş, süs eşyası ve şarap verip onlardan kürk, deri ve köle almak suretiyle canlı bir ticarî ilişki sürdürmüştür. Bizans'ın Kırım ve Kafkas bölgesinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye gayreti bu ticarî sebepten kaynaklanmıştır. Bizans bu dönemde hâkimiyetini Kafkasya'ya kadar uzatmış İranlılar ile arası bozulan Türklerle temasa geçmiştir¹³². Fakat Iustinianos hükümetinin Karadeniz kıyılarından İç Asya'ya giden yolun güç ve tehlikelerle dolu olduğunun farkına varması üzerine ipek istihsal usulünü benimsemeye başlamıştır¹³³.

Doğudan batıya ticarî kontak sağlayan Büyük İpek Yolu'nun güney kolunun, yukarıda da bahsi geçtiği gibi özellikle fiziksel ve iklimsel şartların elverişli olduğu güzergâhların üzerinde olması uzun yıllar cazibesini korumasına olanak sağlamıştır. Fakat Çin'de 907 yılında T'ang Hanedanının yıkılması ve birçok Müslüman, Yahudi ve Hristiyan'ın Çin'den sürülmesi üzerine İpek Yolu gerileme devrine girmiştir¹³⁴. Bunun dışında özellikle VII-IX. yüzyıllar arasında en parlak devrini yaşayan Hazarların, hâkim olduğu sahalarda uygulamış olduğu ılımlı ticaret politikaları sayesinde her milletten ve dinden tüccar, Hazar topraklarında bulunan ticaret yolları üzerinde rahat bir şekilde ticaret yapma imkânına sahip olmuştur. Hazarlar bir yandan Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkas sahillerini, öte yandan Yayık boyları ve Harezmi Ticaret Yolunu kontrolü altında tutmuşlardır. Hazarların ele geçirdikleri sahaların

¹³¹ Aryan, 2011: 46.

¹³² Ostrogorsky, 2011:68.

¹³³ Ostrogorsky, 2011: 69.

¹³⁴ Taşağıl, 2015: 24.

genişlemesiyle, Hazar hâkimiyetinde tekelleşen bu ticaret yolları üzerinde kaleler inşa edilerek güvenlik sağlanmıştır¹³⁵. Tüm bu sebeplerden ötürü Hazar hâkimiyetinde bulunan Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolu aktif olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Müslüman Âleminin ihtiyaç duyduğu kuzey menşeli mallar (kürkler, deriler, balıklar vb.) bu yol hattı vasıtasıyla kuzeyden, doğuya ve güneye taşınmıştır.

Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolu Lob-nor (Lob Gölü)'dan Kuça ve Karaşar üzerinden Tanrı Dağları ve Tarım Nehri boyunca uzanıp, Kaşgar'a kadar gitmiş; oradan Fergana Vadisi'nden devamla Seyhun boylarına, devamında da Güney Yayık (Ural) bozkırları, Aşağı İtil bölgesine ve nihayet Karadeniz'in kuzey limanlarına ulaşmıştır. Bu yol neticesinde Avrasya sahasında yaşayan halklar ticaret vasıtasıyla Çin'den Avrupa'ya uzanan sosyal ve kültürel ilişkinin aracılığını yapmışlardır¹³⁶. Yukarıda bahsi geçen İpek Yolu'nun kuzey kolu kendi içerisinde de belli başlı kollara ayrılmıştır: Büyük İtil Ticaret Yolu, Kama Ticaret Yolu, Bulgar-Kiev Ticaret Yolu ve Dnyeper Ticaret Yolu¹³⁷.

1.2.2. Büyük İtil Ticaret Yolu

922 yılında Bağdat'tan hareketle Bulgar yurduna ulaşan İbn Fadlan'ın, seyahat sırasında aldığı notları sayesinde Büyük İtil Yolu üzerindeki ticarî noktalar hakkında önemli bilgiler edinilmiştir. Fakat Hazarlar ile arası açık olan Abbasi Halifeliği'nin İtil Bulgar yurduna göndermiş olduğu bu elçilik heyeti, Hazar yurdundan geçmemek için yolu uzatmıştır. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre Bağdat- Kirmanşah – Hemedan- Rey- Nişabur- Merv- Buhara- Harezm- Cürcaniye- Peçenek ve Başkurt yurtlarını ziyaretle Bulgar'a ulaşan kervan, uzun ve meşakkatli süren bir yolculuk geçirmiştir¹³⁸. Büyük İtil Yolu'nun doğudan batıya uzanan ana ticaret noktaları ise araştırmacılar tarafından şu şekilde belirlenmiştir: Bağdat- Rey-Bender Enzeli (İran)-Bakü-Derbent-Mahaçkale-Astrahan-Volgograd-Saratov-Samara- Bulgar-Kazan-Nijniy Novgorod-Koctroma-Yaroslav-St. Petersburg-Tallin-Helsinki-Riga- Stockholm-Lund-Oslo-Rostok-Hamburg-York... Bu noktalardan biri olan Bağdat, bugün ki körfez bölgesi ve ötesi ile ticarî bağlantıları Bender Enzeli'den itibaren Hazar Denizi ve İtil üzerinden sağlamıştır. Bender Enzeli'den Bağdat'a ise kara yolu ile ulaşılmıştır¹³⁹.

Büyük İtil Yolu'nun doğuya hizmet eden noktaları üzerinde, ortaçağ boyunca birkaç düzineden binlerce deveye ulaşan kervanlara rastlanılmıştır. Kervanların güvenliği için

¹³⁵ Kurat, 1992: 33.

¹³⁶ Kalan, 2014: 46-47.

¹³⁷ Kalan, 2012: 389.

¹³⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi: 1-20; Kemaloğlu, 2015: 365.

¹³⁹ Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 300- 301.

seçilen ticarî güzergâhların yem, ahır, konaklama, yiyecek gibi hizmetlere sahip olması, güvenliğin ise devlet kontrolünde olması tüccarların önem verdiği hususların başında gelmiştir. Bu sebeple ticarî kervanlar için çöle karşın steplerde gerçekleştirilen ticarî yolculuklar daha avantajlı olmuştur. Örneğin Türklerin hırsızlıkla ilgili ağır cezalarının olması, düzlüklerde bulunan bol otun yem ihtiyacını ortadan kaldırması bahsedilen ticarî güzergâhların tercih edilmesine sebebiyet vermiştir¹⁴⁰. Seyahatnamelere yansıdığı üzere doğu ve güneyden kuzeye gerçekleştirilen ticarî yolculukların en büyük sorununu iklim koşullarının elverişsiz olması oluşturmuştur. Bu yüzden doğulu müellifler kaleme aldıkları eserlerde şu tarz abartılı söylemlere yer vermişlerdir: İçinde kaynak suyu bulunan yer altında bir eve giriyordum. Kış mevsimi çok soğuk oluyordu. Öyle ki; soğuğun şiddetinden ağaçlar kesiliyordu...¹⁴¹

A. N. Halikov diğer araştırmacılarla birlikte doğulu seyyahların verdiği bilgilere dayanarak bazı ticarî noktaların Bulgar'a olan mesafesini hesaplamıştır. Buna göre: Bulgar-Cürcaniye arasındaki uzaklık ortalama 2700-2800 km. olup 90 gün süren bir yolculuğu, Bulgar-Derbent arasındaki uzaklık ortalama 1200 km. olup 48 gün süren bir yolculuğu, Bulgar-Karsun (Kırım) arasındaki uzaklık ortalama 1600 km. olup 60 gün süren yolcuğu, Bulgar-İtil (Hazarların başkenti) arasındaki uzaklık 30 gün süren yolculuğu gerektirmiştir. Yine Halikov'un saptamalarına göre Bulgarların, doğu ile gerçekleştirmiş olduğu temaslar IX-X. yüzyıllar ve XI-XIII. yüzyıllar olmak üzere iki farklı etapta gerçekleşmiştir. İlk etapta Bulgar, daha çok Irak, Taberistan, Ermenistan, Harezm, Maverâünnehir, Horasan, Toharistan, Hindistan gibi ülke ve bölgeler ile aktif ilişki kurmuştur. Tüm bu ülkeler Bulgar'la bağlantıyı gerek kara yolu (Taberistan, Horasan, Harezm vb.) gerek ise Hazar denizi üzerinden su yolu (Cürcan vb.) ile sağlamıştır¹⁴². IX. ve XIII. yüzyılın ilk yarısında eski yollara yeni yollar eklenmeye başlamıştır. Bu yollar Bulgar'a Suriye, Mısır, Mağrib, Güney İspanya gibi yeni merkezlerden uzanmıştır. 1130-50 yılında doğuyu dolaşan Gırnâtî, bahsi geçen alternatif güzergâh ile Bulgar'a kadar gelmiştir¹⁴³.

XI-XIII. yüzyılda Bulgar'dan Harezm'e ve Gazne'ye giden kervan yolu oldukça elverişli olmuş, özellikle Batı Yayık çevresine giden yolların güney kısmında her 35 kilometreden itibaren kervansaraylar kurulmuştur¹⁴⁴.

Büyük İtil Yolu'nun batıya yani Rus, İskandinav ve Avrupa topraklarına uzanan ticaret güzergâhları ise Rus-Bulgar hâkimiyet mücadelesinin daha yoğun hissedildiği noktalar

¹⁴⁰ Özdal, 2016: 224.

¹⁴¹ Gırnâtî Seyahatnamesi: 189.

¹⁴² Halikov ve Motsya, 1997: 30- 32.

¹⁴³ Gırnâtî Seyahatnamesi: 2-4.

¹⁴⁴ Halikov ve Motsya, 1992: 33.

olmuştur. Baltık'tan Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'e, IX-X. yüzyıllarda uzanan tüm ticarî yollar Viking yolu olarak görülmüş, İtil Bulgarlarından önce Büyük İtil Yolu da Varyag tüccar-savaşçı grup tarafından kullanılan, kuzey-batı ve kuzey-doğu Slav kolonilerinin yayıldığı hat olarak ön plana çıkmıştır. Bu yol hattı üzerinde bulunan arkeolojik materyallerin de altını çizdiği gibi, Büyük İtil yolu Eski Rusların anayollarından birini oluşturmuştur¹⁴⁵. Doğu ile ticaretin gerçekleştiği ticaret güzergâhlarını, tabiri caizse Hazarlardan miras olarak alan İtil Bulgarları, batıya uzanan ticaret güzergâhlarına ev sahipliliği yapamamış olsa da ticarî anlaşmalar ile bu bölgelerde ticarî aktifliklerini devam ettirmişlerdir. Gerek Rusları arabulucu olarak gerek ise kendi tüccarlarını batıya göndererek, Avrupa ya da İskandinav mallarını ithal eden Bulgarlar, aynı şekilde kendi mallarını da bu bölgelere ihraç etmiştir.

İtil Bulgar Devleti'ni batıyla kavuşturan İtil-Baltık ticaret güzergahı tek başına bir anayol görevi üstlenmemiştir, bu yol birçok nehir koluyla bir anlam taşımıştır¹⁴⁶. Özellikle kûfî paraların akış yeri olarak görülen Büyük İtil Yolu sayesinde, Arap ülkelerine ait paralar Baltık ülkelerine kadar yayılmıştır. Bu yol vasıtasıyla X. yüzyılda birçok İskandinav tüccar, Hazar'a gidip, Arap tüccarlar ile ticarî temas sağlamıştır. İbn Hurdazbih tüccarların izledikleri yollardan bahsederken, Rus tüccarların Hazar kıyısına kadar mal satmak için ulaştıklarını belirtmiştir¹⁴⁷.

Büyük İtil Yolu'nun kuzeye uzanan ticaret hattı, yukarıda kaydedilen belli başlı merkezlerle birlikte Kuzey ve Baltık Denizi'ni, Fin Körfezini, Neva ve Volhov Nehrini, Ladoga ve İlmen Göllerini içine almış; Selijarovo bölgesi ve Yavon' dan Seliger Gölüne oradan da İtil'e kadar uzanmıştır. Volhov Nehrinden ise Msta, Tsna, Tvertsa gibi nehirler üzerinden İtil'e ulaşım sağlanmıştır¹⁴⁸.

1.2.3. Bulgar- Kiev Ticaret Yolu

İtil Bulgarlarının komşularıyla gerçekleşmiş olan ticarî ilişkilerinde, en yoğun temasların sağlandığı güzergâhlardan birini Bulgar-Kiev ticaret yolu oluşturmuştur. Bu sebeple Bulgar-Kiev ticaret yolu hem Tatar hem de Rus ilim âleminde arkeolojik verilere dayanılarak, üzerinde titizlikle çalışılan bir alan olmuştur. Rus vakayinameleri, İtil Bulgarları ve Kiev Knezliği'nin ticarî ilişkileri hakkında aktardıkları detaylı bilgilerde Kievli Rus tüccarlarla, Bulgar tüccarları arasında tehlikesiz ticarî alışveriş için anlaşmalar yapıldığının

¹⁴⁵ Dubov, 1999: 88.

¹⁴⁶ Mel'nikova, 1999: 80.

¹⁴⁷ İbn Hurdazbih, 2008: 130-131.

¹⁴⁸ Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 302.

altını çizmiştir¹⁴⁹. Bulgar-Kiev yolu üzerinde kayda geçen ve her iki millete de ait olduğu düşünülen materyaller (ağırşaklar, testiler, boncuklar, cam ürünleri vb.) ve doğulu seyyahların kaleme aldıkları eserler bu yolun hangi merkezler üzerinden uzandığını açığa çıkarmıştır¹⁵⁰. XII. yüzyılın ortasında yola çıkmış olan Gırnâtî, Bulgar'dan İtil-Oka-Desna suyunu kullanarak Dnyeper ve Kiev'e varmıştır¹⁵¹. Gırnâtî'nin verdiği bilgiler, X. yüzyıldan itibaren kullanılan Bulgar-Kiev su yolu ile alakalı olmuştur¹⁵². 1989- 1991 yılında Bulgar-Kiev ticaret yolunun uzandığı noktalar ile ilgili yapılan araştırmalarda, Gırnâtî'nin güzergâhına benzer olarak Bulgar'dan Kiev'e belli başlı Dnyeper ve Desna, Don ve Oka, Sur ve İtil nehirleri arasında bir yol ağı olduğu kanaatine varılmıştır¹⁵³. Rus topraklarında keşfedilen Karadeniz menşeli amfora buluntuları, XI. ve XIII. yüzyılda Dnyeper, Desna, Oka ve İtil üzerindeki ulaşım ağını kullanarak bölgeye ulaşmıştır. Bulgar topraklarında ve İtil üzerinden geçen bu güzergâh boyunca, XI. yüzyılda birçok yerleşim kurulmuştur. Bu yerleşimlerin işlevi ilk olarak ticarî yollara hizmet etmek olmuştur¹⁵⁴. Bu babda yaklaşık iki aylık bir yol olduğu düşünülen Bulgar-Kiev arasındaki güzergâhta Kokryat', Kaybeli, Arabuga, Karsun, Yulovo, Elan', Jivotinnoe, Ertel gibi noktalarda ticarî temasların sağlandığını gösteren arkeolojik materyaller keşfedilmiştir¹⁵⁵.

Bulgar'dan Kiev'e uzanan yolun en detaylı anlatımını ise İ. Kamalov'un aktardığı üzere B. A. Rıbakov yapmıştır. Buna göre Bulgar'dan hareketle İtil nehri üzerinden Hulaş şehrine, Sura ve Mokşa'nın su bölümü çizgisi, Hopr, Tsni, Don, Severskiy Donets, Seym ve Sula su yolu ile Kiev'e ulaşılmıştır. Bulgar-Kiev Ticaret Yolu, Büyük İtil Yolu ile doğuya uzanan ticaret yolunu birbirine bağlamıştır¹⁵⁶.

Bulgar-Kiev yolu sadece Ruslar ile ticarî temas sağlamamıştır. Devletler arasında ticarî arabulucu rolü üstlenen Rus tüccarlar bu yolu kullanarak, Doğu Avrupa'nın, Bizans'ın ve Bizans kolonilerinin mallarını İtil Bulgar yurduna taşımıştır. Macar kaynaklarına göre Bulgar-Kiev yolu vasıtasıyla Macarlarla da iletişim sağlanmıştır. Bu kaynaklara göre bu kontak İtil Nehrinden, Suzdal, Kiev, Lodomeriyu, Galiç ve Karpat ormanlarından Hung şehrine kadar ulaşmıştır. Diğer ticaret yollarının özelliği gibi Bulgar ve Bilyar'dan başlayan bu uzun ticaret yolu Kiev üzerinden Macaristan'a sadece ticarî kontak sağlamamış, bölgeden

¹⁴⁹ Tatişçev, 1963: 69.

¹⁵⁰ Motsya, 1992: 9.

¹⁵¹ Gırnâtî Seyahatnamesi, 2011: 2-4.

¹⁵² Poluboyarinova, 2006: 326.

¹⁵³ Halikov, 1992: 16.

¹⁵⁴ Koçkina, 1999: 137.

¹⁵⁵ Poluboyarinova, 2006: 319; Halikov, 1992: 16-18.

¹⁵⁶ Kemaloglu, 2015: 368.

gelen mallarla kültürel etkileşim de neden olmuştur¹⁵⁷. Doğu kaynaklarında Karadeniz sahasının Deşt-i Kıpçak şeklinde adlandırılmasına neden olan Kıpçak gibi Türk boyları ile İtil Bulgarlarının ticarî kontağı da Bulgar'dan Kiev'e uzanan ticaret yolu ile gerçekleşmiştir¹⁵⁸.

1.2.4. Kama Ticaret Yolu

Kama Ticaret Yolu çeşitli kollarıyla Doğu Avrupa'ya transit ticaret sağlayan Büyük İtil Yolu'nun devamlılığına hizmet etmiş, böylece İpek Yolu'nun bağlantı noktalarından birini oluşturmuştur. İtil'den Kama'ya uzanan bu ticaret yolu IX-XIV. yüzyıllarda Asya'nın ve Avrupa'nın zanaat ürünlerinin Kama bölgesine girmesine vesile olmuştur.

İtil Bulgarlarının, Kama ve Yayık bölgesinde başta Fin- Ugor kavimleri olmak üzere diğer halklarla yapmış oldukları ticaret hem arkeolojik kaynaklar hem de doğulu kaynaklar tarafından kaydedilmiştir. İtil nehrinin en büyük kolu olan Kama Nehri, mevsimsel şartların zorlayıcı koşullarına rağmen, ticarî mal akışının aktif olarak gerçekleştiği ticaret yollarından birini oluşturmuştur. İtil Bulgarlarının Kama Ticaret Yolunu kullanılarak, Kuzey ve Batı Sibir ile yapmış oldukları ticaret, kaynaklarda “Çulman tüccarları” olarak kaydedilen, Kama bölge sakinlerinin aracılık yapmasıyla gerçekleşmiştir¹⁵⁹. Bu yol özellikle Visu, Yura gibi Fin-Ugor kavimlerinden temin edilen kaliteli kürklerin güneye ve batıya sevkiyatı neticesinde canlılık kazanmıştır. İtil Bulgarları kuzeyin bu mallarına ulaşmak için Kama ve Kuzey Ural (Yayık) bölgesine inmiş, Ural Dağları geçildikten sonra Obi Nehrine varmış; buradan sonra ise İrtiş Nehri ile Altay'a kadar ulaşmıştır¹⁶⁰. İtil Bulgar tarihinin aydınlatılması için ayrı bir öneme haiz olan Gırnâti'nin eseri Kama ticaret yolu üzerinde ulaşımının nasıl sağlandığı ve ticarî alışveriş hakkında değerli bilgiler vermiştir:

Yura'ya giden yol sürekli karlıdır. İnsanlar ayaklarına oyma ahşaptan kızaklar takarlar. Bu kızaklar bir adım uzunluğunda ve bir karış genişliğinde olup önleri ve arkaları kalkıktır... Bu değnekle kızığı kayık küreğinde olduğu gibi sağa sola yönlendirirler. Bu sayede kar üzerinde çok hızlı gider, bu hile olmasa o yolda kimse yürüyemez. Çünkü kar toprağı kum gibi kaplamıştır ve ayaklar girdiğinde kolay kolay çıkmaz... Köpek ya da tilki ve tavşan gibi hafif hayvanlar kara batmaz. Bu hayvanlar hızlı ve hafif yürürler, oradaki tilki ve tavşanların derileri beyazlaşır pamuk gibi olur. Kurtlarda öyledir, Bulgar'ın öte tarafındaki kurtların derileri de kış mevsimin beyazlaşır¹⁶¹.

Bulgarların Visu ve Yura ülkesine, ticarî mallarını köpeklerin çektiği kızaklarla getirmiş oldukları bilgisi arkeolojik verilerle de kaydedilmiştir. Öyle ki kızak taşımacılığında

¹⁵⁷ Fodor, 1999: 176.

¹⁵⁸ Bu konu hakkında detaylı bilgi için Bk.: 3. 1. 2. Türk Kavimleri ile Ticaret

¹⁵⁹ Belavin, 2006b: 327.

¹⁶⁰ Kemaloğlu, 2015: 370.

¹⁶¹ Gırnâti Seyahatnamesi, 2011: 193.

kullanılan bu köpeklerin kemik kalıntıları, bugün Anyuşkar ve diğer Yayık-Kama kazılarında keşfedilmiştir. Kama Ticaret Yolunu kullanan tüccarlar, yazları su ve kara yolunu tercih ederken, kışları ulaşım için donmuş Kama (Çulman) nehrini tercih etmiştir. Fakat sezonluk gerçekleşen bu su yolu ulaşımına, bazı doğal felaketleri (buz parçaları vb.) en aza indirmek için kısıtlama da getirilmiştir¹⁶². Bu sebeple Kama ticaret yolu üzerinde gerçekleşen ticarî yolculuğun mevsimsel şartlara göre değişiklik göstermesi, İtil'den Kama'ya uzanan bu ticaret yolunun ne kadar uzaklıkta olduğuna dair belirsizliklere neden olmuştur. Belirsizlikten ziyade İtil-Kama arasındaki uzaklık özellikle doğulu kaynaklara farklı oranlarda yansımıştır. Kama sınırında, Visu tüccarları Kama Nehri boyunca hareket etmiş; bu yol İj (İzh) ve Çeptsas havzalarından sonra Obva nehrine çıkmıştır. Bu yolu Gırnâtî yaklaşık bir ay (40 gün) süre ile geçtiğini vurgulamıştır¹⁶³. İbn Fadlan ise üç aylık bir mesafenin olduğundan bahsetmiştir¹⁶⁴. Bir başka doğulu müellif olan Mervazî ise Visu ülkesinden daha da kuzeyde olan Yura diyarının 20 günlük yol mesafesi olduğunu söylemiştir¹⁶⁵. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi bu farklılığın sebebi farklı güzergâhlardan bahsediliyor olması ihtimalinden çok, mevsimsel farklılıktan kaynaklanmış olmasıdır. Kışın yapılan yolculuk, yazın nehir üzerinden yapılan yolculuğa göre mesafenin iki kat daha azalmasına neden olmuştur¹⁶⁶. A. Belavin'in kaydettiğine göre Kama ticaret yolu üzerinde kat edilen en kısa mesafe kara yoluyla bir aylık bir süreçten oluşmuştur. Kara üzerinde bir günde 40-45 kilometrelik bir yolculuk gerçekleşirken, köpeklerin çektiği bir kervan ile bu 60- 65 kilometreye kadar ulaşmıştır¹⁶⁷.

Yüklenici riski minimuma indirip, kazancı ise maksimuma ulaştıran transit ticaret, devletlere büyük kazanç sağlaması açısından ortaçağ boyunca oldukça popüler olmuştur. Kama Ticaret Yolu da sadece doğrudan ticarete hizmet etmemiş, transit ticarete de büyük rol oynamıştır. Bu sebeple İtil Bulgar Devleti, bu yol üzerinde gerçekleşen ticarî hareketlilikte söz sahipliği yapmak için ticarî politikalar yürütmüştür. Örneğin İtil Bulgar Hanı'nın yararına vergileri toplayan ve malların hareket kontrolünü sağlayan memurlar, yerli Yayık halkından bilinen kişilerin temsilcileri olmuştur. Fin-Ugor kavimleriyle ticaret vahşi hayvan tasvirli yuvarlak levha şeklindeki işaretler aracılığıyla gerçekleşmiştir¹⁶⁸. Sadece devlet değil, Bulgar

¹⁶² Belavin, 2006b: 328.

¹⁶³ Belavin, 2006b: 328.

¹⁶⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 33.

¹⁶⁵ Koç, 2010: 78.

¹⁶⁶ Kemaloğlu, 2015: 369.

¹⁶⁷ Belavin, 2006b: 328.

¹⁶⁸ Belavin, 1999: 169.

tüccarları da Kama üzerindeki ticaret egemenliklerini ellerinden bırakmak istememiş, başka milletlerden tüccarları bu bölgeye sokmamak için ürkütücü efsaneler uydurmuştur¹⁶⁹.

Kama bölgesinin büyük bir kısmı XI. yüzyıla kadar İtil Bulgar toprakları arasında yer almıştır. Bununla birlikte bu bölge Bulgarlara büyük kâr getiren ticarî alanlardan birini oluşturmuştur. Kama ticaret yolu üzerinde bulunan tüccarların kontrol edildiği ve vergilerin toplanma noktası olan Afkul', Ibrı ve Çulman gibi Bulgar yerleşimleri XIV-XV. yüzyıla kadar işlevini korumuştur. Yayık- Kama bölgesinden Bulgar'a hatta daha da uzağa doğuya ve batıya sadece kürk gitmemiş, bakır ve bronz külçeler, tohumlar ve erken ortaçağı için çok kıymetli bir ticarî mal olan tuz, giden ürünler arasında yer almıştır. İtil Bulgarlarının kuzey bölgeleriyle gerçekleştirmiş oldukları merkezi bağlantıları için ana transit yolu olan Kama, Batu Han'ın Bulgar'ı fethetmesinden sonra, hatta XIV. yüzyılın başına kadar önemini korumuştur.

1.3. Ticarete Ödeme Usulleri

İnsanların tarım kültürüne geçişi ile birlikte beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını gidermek için başvurdukları en eski alım satım yöntemini takas oluşturmuştur. Genellikle bölgede yetişen yerel malların değiş tokuşu şeklinde gerçekleştirilen takas usulü, metal para formlarının ortaya çıkması ile değerini yitirmeye başlamıştır. Fakat ortaçağ boyunca özellikle madene duyulan ihtiyacın arttığı süreçte (X-XII. yy) İtil hattında yaşayan kavimler eski ödeme usulleri olan takas usulünü kullanmaya devam etmişlerdir.

İtil ve Yayık boyunca tanınmış para formları ilk olarak III-IV. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır. Bu bölgede bulunan ithal paralar buraya, başta kürk olmak üzere yerel malları satın almak amacıyla girmiştir. İtil ve Yayık boyunca para dolaşımı ise Hazar dönemi öncesine uzanmakla birlikte, ticarî değiş tokuşlarda aracı rolü üstlenen konar-göçer kavimlerle bağlantılı olmuştur. Bu kavimler gerek Sasani, Bizans gibi güçlü medeniyetlere ait paraların kuzeye bölgelere girmesini sağlamış, gerek ise yerli kavimlerle birlikte takas ticareti yapmıştır¹⁷⁰. Aşağıda da bahsedileceği gibi İtil boyunca belli başlı para formlarını deri parçaları, külçeler, boncuklar, ağırşaklar, deniz kabukları ve metal paralar oluşturmuştur. Bu formların kullanıldığı dönemler kimi zaman farklılık arz etmiş olsa da, özellikle deri

¹⁶⁹ Huzin, 2006b: 99.

¹⁷⁰ Muhammadiyev, 1990: 20-21.

parçalarının bir ödeme usulü olarak kullanılması X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar sürmüştür¹⁷¹.

1.3.1. Deri parçaları/ Kürkler

İtil Bulgarlarında iç ve dış ticaretin gelişimi, farklı etaplarda, farklı araçların rol oynadığı ödeme şekilleriyle gerçekleşmiştir. Bu sebeple İtil Bulgarlarındaki ticaretin karakterini ve etaplarını anlamak için, paranın tedavülü ve para yerine kullanılan materyaller hakkında bilgi sahibi olunması gerekmiştir. İtil Bulgarları X-XIII. yüzyıllar boyunca ticarî alışverişlerinde, ödeme şekillerini diğer milletlerle ortak bir paydada buluşarak, genelde halkın ihtiyacına yönelik belirlemiştir. Gerek arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan materyaller gerek ise yazılı kaynaklar İtil Bulgarlarının ticarî ilişkilerinde tercih ettikleri ödeme yöntemleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu konu hakkında ihtisaslaşmış R. M. Valeyev arkeolojik materyalleri ve yazılı kaynakları kullanarak, İtil Bulgarlarının ticarete kullandıkları ödeme şekilleri ve para sistemleri hakkında değerli araştırmalar yapmıştır. Onun aktardığını göre İtil Bulgarlarında alışverişte kullanılan ilk ödeme materyallini kürkler oluşturmuştur¹⁷².

Bir dönem para yerine kullanılan bu kürkler (post) ya da deri parçaları hakkında haberler doğulu müellifler tarafından kaydedilmiştir. XII. yüzyıl müelliflerinden olan Gırnâtî para yerine kullanılan bu deriler hakkında şu bilgileri vermiştir:

Onlar arasında pek fazla bilinmeyen eski sincap derisi ticareti yapılır ve o herhangi bir şey de kullanılmaz, kullanışlı da değildir. Onların hesabına göre 18 sincabın kafa derisi ve ellerinin derisi sağlam olarak bulunursa 1 gümüş dirhem eder. O derileri paketleyip, ona “hukan” adını verirler. Bu derilerden her biri kuvvetli bir adama yetecek ölçüde olup, yuvarlak (yufka gibi) ekmek şeklinde mükemmel bir deridir. Onunla hizmetçi, köle, altın, gümüş, kunduz ve bu gibi mallara benzer şeyler alınabilir... Eğer bu deriler bozulacak olursa... Zanaatkâr bunları her 18 tanesi bir demet olacak şekilde bir ip ile sağlamca birleştirir. İpin ucuna siyah kurşundan bir parça geçirir. Ve onun üstüne Melik’in resmi olan bir sikke ile mühür vurulur. Tamirci her bir mühür karşılığında bir tek deri alır. Bütün derileri mühürleme işi bitene kadar bu işlemi devam ettirir. Onu sökmeye kimsenin gücü (yasal anlamda) yetmez. Eşyalar bununla alınıp satılır¹⁷³.

Gırnâtî’nin yanı sıra diğer doğulu müelliflerden olan İbn Rusteh’de İtil Bulgarlarının paralarının sincap derisi olduğunu belirtmiştir¹⁷⁴. Fakat Hudûdü’l-Âlem’de sansar kürkü Burtaslara ait ödeme yöntemlerinden biri olarak sunulmuştur¹⁷⁵. Büyük ihtimalle bu durum

¹⁷¹ Valeyev, 1995: 89.

¹⁷² Valeyev, 2007: 87.

¹⁷³ Gırnâtî, 2011: 196.

¹⁷⁴ Şeşen, 2001: 38.

¹⁷⁵ Zahoder, 1967: 34- 35.

Burtasların, Bulgarlar ile karıştırılmış olmasından kaynaklanmış olsa da bahsi geçen dönemde komşu kavimlerin de aynı tarzda ödeme yöntemlerini seçmiş olabileceği tarihsel gerçekliğe uygun düşmektedir. Örneğin Rusların ticaret tarihinde de ödeme şekli olarak bu kürklere sıklıkla rastlanılmaktadır. Ruslar gerek iç pazarda gerek ise Fin-Ugor kavimleri ya da Bulgarlar ile gerçekleştirmiş olduğu ticarî faaliyetlerde para mahiyetindeki bu kürkleri bir ödeme aracı olarak kullanmıştır¹⁷⁶.

Kürk hayvanları, Orta İtil ve Kama bölge ticaretinde önemli role sahip olmuştur. Bulgar ormanlarında kürk hayvanlarının bol bulunduğuna sık sık dikkat çekilmiştir. Kürkler/deriler, para olarak Bulgarların komşuları olan yerel Fin-Ugor halkları tarafından da tercih edilmiştir. Bu kavimlerin ticaretinde yaygın olarak, küçük para birimine eşdeğer, sincap derileri (tiyen/tiyin) kullanılmıştır. Dil ve kültür materyalleri açıkça bu duruma tanıklık etmektedir. Örneğin Tatarcada “tiyen” kelimesi bozuk para anlamına gelmektedir. Yine Kırgız ve Altay dillerindeki sincap (tiyin çıkan) sözcüğü, Tatar dilindeki para anlamında kullanılan sincap sözcüğünü karşılamaktadır¹⁷⁷.

Kaynaklara göre kürk hayvanlarından elde edilen kürk türleri hakkında bir liste yapılabilmektedir: sincap, kunduz, sansar, tilki, samur, kakım vb. Bunlar sirkülasyon aracı olarak IX. ve X. yüzyıllarda kullanılmış, XI. ve XII. yüzyıllarda da bu özelliklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Fakat VIII-X. yüzyılda parasız dönem diye adlandırabileceğimiz dönemde, Bulgar iç pazarında bunların değeri paraya eşdeğer tutulmuştur. Fakat onların hızla yıpranması, bir araç olarak kullanılmasını engellemiştir. Yine de paranın yetişemediği, eksik kaldığı parasız dönemde X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar bu metalar dolaşım aracı olarak kullanılmışlardır¹⁷⁸.

1.3.2. Külçeler

Paranın yetersiz olduğu XI.-XII. yüzyılda, ticarî bağlantılarda İtil Bulgar halkı tarafından para olarak kullanılan bir başka materyali pirinçten ya da gümüşten imal edilen külçeler oluşturmuştur. R. M. Valeyev'e göre bu materyaller Rus-Bulgar ticarî ilişkilerinin ikinci etabı yani “parasız dönem” diye adlandırılan dönemde revaçta olmuştur. İtil Bulgarlarında ve Ruslarda olduğu gibi doğudan gelen dirhem akışının duraklamasından sonra ticarî ilişkilerde geniş ölçüde külçe paralar kullanılmaya başlamıştır. Bu külçeler X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında Bulgar'da görülmüştür. 1907'de Tataristan'da gerçekleştirilen

¹⁷⁶ Perhavko, 2006: 191.

¹⁷⁷ Valeyev, 1995: 88-89.

¹⁷⁸ Valeyev, 1995: 89.

kazılarda, kûfi tarzı paralarla birlikte üç Bulgar dirhemi ve iki külçe para bulunmuştur. Bulgar bölgesinde bulunan bu külçeler araştırmacılar tarafından iki türe ayrılmıştır: İlk gruptakiler klasik şekilde 204, 756 gram ağırlığında, ikinci tür külçeler ise çubuk şekilli bir özellik taşımıştır. Bu külçeler sadece Bulgar topraklarında değil, XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Kuzeydoğu Rus topraklarında da tedavülde olmuştur¹⁷⁹.

Feodal üretim ilişkilerinin ve ticarî üretimin sağlamlaştığı, dolaşım araçlarının azaldığı süreçte Bulgar'da yaygın olarak görülen bu külçeler küçük meta-para tedavülü alanını işgal etmemiş, büyük ticarî işlemlerin uygulanması için rahat bir form oluşturmuştur. Kullanıldığı dönemde değişik şekillere sahip olan bu para külçeler genellikle pirinç ve gümüşten imal edilmiştir. Bulgar öncesi diye adlandırılan erken dönemlerde yaygın olarak görülen bu pirinç külçeler zengin kurganların içerisinde keşfedilmiştir. Pirinç külçeler, III.- VIII. yüzyılda, Kama bölgesinde ticarî hareketlerde standart bir ölçü olarak kullanılmıştır. Orta İtil ve Kama halkları bu pirinç külçeleri kullanarak, tabiri caizse ileriki dönemde (IX- X. yy) para rolünde kullanılacak olan gümüş külçelere hazırlık yapmışlardır. X. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılın başında ise Bulgar bölgesinde gümüşten yapılan para külçeleri ticarî işlemlerde kullanılmıştır¹⁸⁰.

Büyük para birimi olan bu külçeler kendine özgü yavaş tedavül özelliği taşımıştır. Günlük dolaşımda kullanılan bu külçelerin çoğunluğu büyük ödemeler için kullanılmıştır. Bunlar yukarıda da bahsi geçtiği gibi yoğun olarak parasız dönemde yaygın olarak görülmüştür.

1.3.3. Ağırşak¹⁸¹, Boncuk ve Deniz Kabukları

Ruslarla yapılan aracı ticarete İtil Bulgarlarına X. yüzyılda girmiş olan taş ağırşaklar, parasız dönemde para rolü üstlenmiştir. Hulaş, Toyaba gibi yerleşimlerde yapılan kazılar sonucunda bu ağırşaklar gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu ağırşaklara, XI. yüzyıla ait olan gümüş külçelerle (Batı Avrupa paraları) birlikte rastlanılmıştır. Kullanılan bu ağırşaklar Ruslar için aracı rolünde olduğundan, Rus ticarî ilişkilerinde büyük önem arz etmiştir. Ağırşakların karakteristik özelliği ise, Moğol öncesi Rus bölgesinin gümüş tedavülüne denk düşmesi olmuştur. Bilyar bölgesinde bunların 129 nüshası bulunmuştur. Bu tarz ağırşaklara Bilyar yerleşimlerinde XI. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başına kadar ki “parasız dönem” diye adlandırılan dönemde rastlanılmıştır. Rusların bulunduğu bölge için ise bunlar çoğunlukla ve

¹⁷⁹ Valeyev, 2007: 129-130.

¹⁸⁰ Valeyev, 1995: 100-102.

¹⁸¹ Yün veya iplik eğrilen iği ağırlaştırmak için alt ucuna geçirilen yarım küre biçiminde, ortası delik ahşap, kemik ya da taş parçasıdır.

yaygın olarak XII-XIII. yüzyılın başında görülmüştür. Dirhem tedavülünün azalması sonucunda, Bulgar halkı küçük çaplı ödemeler için bu ağırşakları kullanmaya başlamış, bunlar sadece iç pazarda değil dış pazarda da uzun süre para değerini korumuştur¹⁸².

V. L. Yanin boncukların Rus topraklarında dolaşım aracı olarak kullanıldığını belirtmiştir¹⁸³. Gerçekten de Moğol öncesi kaynakları bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bazı ilim adamları bu boncukların Ön Asya ülkelerinden gelen ithal mallar olduğunu ve bunların İtil Bulgarlarından sonra bölgeye girdiğinin altını çizmiştir. Boncuk ticaretinin parlak olan dönemi XI. yüzyıldır. Bulgar’da altından ve gümüşten olan camlı boncuklar, yine doğudan gelen billurdan olan boncuklar parasız dönemde paraya denk düşecek bir şekilde kullanılmıştır. Boncuklar İtil Bulgarlarına sadece doğudan ithal edilmemiş, Ruslar üzerinden de son derece estetik boncuklar Bulgar topraklarına girmiştir. Bunların en belirgin olanları R. M. Valeyev tarafından listelenmiştir: Yuvarlak, düz, küresel, silindirik, beşik, kare formlarında; saydam, yarı saydam, saydam olmayan mavi, kırmızı, siyah, sarı, yeşil renklerindedir¹⁸⁴.

Parasız dönemde, paraya denk düşen bir başka materyal ise deniz kabuklarıdır. Bu deniz kabukları uzunluğu 10 cm. kadar, parlak kabuklu, oval ve çok büyük olmayacak şekildedir. Bahsi geçen deniz kabukları en eski zamanlardan XX. yüzyılın başına kadar Asya ve Afrika halkları tarafından para olarak kullanılmıştır¹⁸⁵. “Veda” adı verilen ve ticarete ödeme aracı olarak kullanılan bu deniz kabukları Rusçaya, Hint dilindeki karşılığı “kauri” şeklinde geçmiştir. Bu ödeme sistemi kendi içerisinde standartlarına sahip olmuştur. Örneğin XIV. yüzyıl ortalarında Mali Ülkesi’nde 1050 adet kauri 1 dinar olarak işlem görmüştür¹⁸⁶.

Bu deniz kabukları bugünkü Rus topraklarında bulunan IX. yüzyıla ait mezarlarda görüldüğü gibi, Bilyar yerleşimlerinde de yaygın olarak görülmüştür. Fakat parasız yani Moğol öncesi dönemde bir ödeme usulü olarak işlev gören bu deniz kabuklarına, özellikle Yukarı Kama bölgesinde IX- X. yüzyıllarda yoğun olarak rastlanılmıştır¹⁸⁷.

1.3.4. Para

İtil Bulgarlarının, Orta İtil sahasında devletleşmeye başlamasını tetikleyen en büyük gücü tarım, zanaat ve ticaret alanlarındaki gelişmeler olmuştur. Özellikle ticaret

¹⁸² Valeyev, 1995: 109- 110.

¹⁸³ Yanin, 1956: 188; Valeyev, 1995: 110.

¹⁸⁴ Valeyev, 2007: 131.

¹⁸⁵ Valeyev, 1995: 111.

¹⁸⁶ Özdağ, 2016: 344.

¹⁸⁷ Valeyev, 1995: 111.

vasıtasıyla, doğudan batıya doğru farklı milletlerle tanışan İtil Bulgarları, bu milletlerin kültürlerini farklı bölgelere taşıma görevi de üstlenmiştir.

İç ve dış ticaretin artması, ekonomik ilişkilerin gelişimi, para tedavülünü gereksinim haline getirmiştir. Toplumsal hayatta malların değiş-tokuşuna dayanan ticaret şekli gözden düşmüş, toplum açısından daha işlevsel olan para formları ortaya çıkmıştır. Fakat para basımı, siyasi ve ekonomik önkoşulların ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Ticarî alanda kullanılan paralar, ticaretin maddi metaları olarak her şeyden önce milletlerarası ilişkilerden dolayı gelişmiştir. Zira önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Bulgarların durumu, ekonomik önkoşulların sağlanmasına ve yabancı gümüş paraların bölgeye nüfuz etmesine bağlı değişim göstermiştir¹⁸⁸.

Doğu Avrupa, İskandinav ve Rus topraklarında yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkartılan Müslümanlara ait paralar, ortaçağ boyunca bazen parçalara bölünerek bölgedeki değerine göre para, bazen de süs eşyası olarak kullanılan değerli ticarî metalar arasında yer almıştır. Müslüman paralarının bölgedeki dolaşımı Ruslar ve İtil Bulgarları tarafından sağlanmıştır¹⁸⁹. Özellikle İtil Bulgarlarının İslamiyet'i kabul etmesi, Müslüman tüccarlarının İtil Bulgarları ile olan gerçekleştirmiş olduğu ticarî ilişkilerde güven duygusunu arttırmış, kuzeyden ve batıdan getirilen malların teminatı için Rus tüccarları yerine Bulgar tüccarları tercih edilmeye başlanmış olması muhtemeldir.

2001 yılında Tataristan Cumhuriyeti sınırlarında, X-XI. yüzyıla ait kûfî paraları içeren bir define bulunmuştur. Araştırmalara göre ise bu paraların aidiyet dağılımı şu şekilde olmuştur: Mamuniler (Abu-l Hasan Ali İbni Mamun-265 adet), Ziyârîler (Merdavic b. Ziyar-149 adet), Büveyhiler (39), Samaniler (4), Simcûrîler (13), Karahanlılar (3)¹⁹⁰. Hazar çevresindeki devletlere ait olan bu buluntular, İtil Bulgar topraklarında dolaşım değeri yüksek olan paraları oluşturmuştur. İtil'de kûfî paralar sadece Hazar ve Bulgarların Türkistan ile yapmış oldukları ticarî ilişkilerin gelişmesiyle sağlanmamış, çok sayıda taklit para basımını da beraberinde getirmiştir¹⁹¹.

IX. yüzyılın sonunda veya X. yüzyılda Samani taklit paraları Bulgarlar tarafından basılmıştır. Örneğin bölgede Nasr İbn Ahmed adına basılmış birçok para bulunmuştur. R. R. Fasmer, taklit para basımlarının çoğunlukla Nasır İbn Ahmed ve onun halefleri adına basıldığı söylemektedir. Doğu Avrupa gömütlerindeki paraların yaklaşık olarak yarısını, Samani paralarından sonra bu taklit paralar, diğer kısmını ise Abbasi paraları oluşturmuştur. Daha

¹⁸⁸ Valeyev, 1995: 89- 90.

¹⁸⁹ Heyd, 2000: 68-69.

¹⁹⁰ Begavatov, 2005: 31.

¹⁹¹ Muhamadiyev, 1990: 105.

önceki dönemlere ait, örneğin Hz. Ömer dönemine ait paralar ise X. yüzyılın başından itibaren tedavülden kalkmıştır. Bunun için söylenebilir ki İtil bölgesinde İslam kökenli (Sasani, Dört Halife Dönemi ve Abbasi) paralarının yanı sıra, Hazar-Bulgar taklit paraları da kullanılmıştır¹⁹².

Halife Nasıreddin adına Bulgar'da basılan, gümüş ve bakır en bilinen paralar arasındadır. Bu tarz paraların hemen hemen hepsinde “Allah dinin yöneticisidir” şeklinde ibareler yer almıştır. A. G. Muhamadiyev'in aktardığına göre Bağdat halifesi Nasıreddin adına Bulgar'da basılmış olan gümüş ve bakır paralar ile ilgili çeşitli araştırmalar yürütülmüştür. Bu paraların tam olarak ne zamana ait olduğu tarihlendirilemese de Şarkiyatçı H. M. Fren, Nasıreddin adına olan para basımlarının, büyük ihtimalle halifenin yönetim dönemi ile eş zamanlı olacağını (1180-1226) belirtmiştir. Fakat Türkistan'da ve Bulgar'da sonraki dönemlerde de bu halife adına basılmış paralara denk gelinmiştir. H. M. Fren, XIII. yüzyılın başında Halife Nasıreddin adına basılan Bulgar paralarının Moğol öncesi döneme ait olduğunu belirtmiştir. Yine A. Muhamadiyev'in aktardığına göre, XIX. yüzyılın ünlü oryantalistlerinden P. S. Savelyev'de aynı şekilde Nasıreddin adına basılmış olan Bulgar paralarının Moğol öncesi döneme ait olduğunu savunmuştur¹⁹³. A. Z. Singatullina ise kendi araştırmalarında, bu halife adına olan paraların XIII. yüzyılın 40'lı yılların ortalarında Möngge Han'ın (1251) yönetimine kadar yani Altın Orda Devleti'nin oluşumunun başına kadar tedavülde kaldığı görüşünde olmuştur¹⁹⁴.

Kendi basımları, İtil'de başlayıp Bulgar ve Suvar'da devam etmiş olan Bulgarların, taklit para basımı X. yüzyılın sonunda kesintiye uğramıştır. XI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, doğu ülkelerinden gelen kûfî paralar ortadan kalkmıştır. Nümismatik literatürde, ülkelerde gümüş stokların yetersizleştiği, yeni teknolojilerin ise kullanılmadığı görülmüştür. Bu durum, parasız dönem diye adlandırılan ve İtil bölgesinde hemen hemen XII. yüzyılın sonuna kadar sürecek olan dönemin başlamasına neden olmuştur¹⁹⁵.

Bulgarlar, dolaşım aracı olarak başlıca üç tipte yabancı para kullanmıştır. Bu paralar aslında Bulgar basımı olmuştur. Araştırmalar, Sasani paralarının Kama bölgesinde henüz VI. yüzyılda ortaya çıktığını ve buradan kûfî dirhemleriyle birlikte Rus ve Batı Avrupa topraklarına, VIII. yüzyılın son çeyreğinde girdiğini göstermektedir. Bulgar topraklarında çok sayıda Sasanî para buluntusu ortaya çıkmıştır. Çok sayıda buluntuya sahip bir diğer para grubunu ise gümüş kûfî dirhemler oluşturmuştur. Kûfî paralar Doğu Avrupa topraklarına,

¹⁹² Muhamadiyev, 1990: 106-108.

¹⁹³ Muhamadiyev, 2005: 91- 93.

¹⁹⁴ Singatullina, 1985: 9.

¹⁹⁵ Muhamadiyev, 2005: 91.

VIII. yüzyılın 70-80'li yıllarının başında nüfuz etmiştir. Bu tarihler hiç de rastlantı sonucu olmamıştır. Çünkü bu tarihlerde Orta İtil bölgesine Bulgar göçebeleri gelmiş, muhtemelen de bu paralar, Doğu Avrupa'ya Bulgarların gelişiyle alakalı olmuştur. İtil Bulgarları devlet oluşumlarıyla birlikte, doğu ve batı arasındaki ilişkilerde halka görevi üstlenmiştir. Bulgarların rolü bununla sınırlı kalmamış, onlar kûfi paraların bölgeye girmesine vesile olmuşlardır. Bu durumla birlikte, Doğu Avrupa'da metal paralara ihtiyaç artmış ve taklit para basımları ortaya çıkmıştır¹⁹⁶. İtil'e gelen Müslüman sikkeleri hakkında İbn Rusteh şu değerli bilgileri vermiştir:

Paralarının (Bulgarların) çoğu sincap derisidir. Madeni paraları yoktur. Dirhemleri sincap derisidir. Onlar arasında bir sincap derisi iki buçuk dirhem değerindedir. Yuvarlak, beyaz dirhemler oraya İslam diyarından götürülür veya onlar bu dirhemleri Müslümanlardan alırlar¹⁹⁷.

Kaynaklar, kûfi dirhemlerin Bulgarlardan sonra Ruslara girdiğinin altını çizmiştir. Bulgarların meta-para ilişkilerinde kullanılan kûfi paraları araştırmacılar tarafından iki tipe ayrılmıştır: VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyıla ait Arap paraları ile X. yüzyıla ait olduğu düşünülen Samanî paraları¹⁹⁸. İtil Bulgarları, doğu kökenli olan bu paraların sadece Doğu Avrupa ve İskandinav topraklarına girmesine vesile olmamış, kuzey bölgelerde bulunan Visu gibi kavimlerle gerçekleştirmiş oldukları ticarete bu paraları kullanmıştır. Bu bölgelerde daha çok süs eşyası olarak kullanılan Sasani dirhemleri, Abbasi ve Samani sikkeleri, İtil Bulgarlarının önemli ihraç malları arasında sayılmıştır¹⁹⁹.

İtil Bulgarları tarafından kullanılan diğer para grubunu Abbasilere ait olan paralar oluşturmuştur. İtil Bulgarlarının özellikle zanaat üretimi açısından önem arz eden şehirlerinden biri olan Bilyar'dan 20 km. uzaklıkta, yapılan arkeolojik kazılarda VIII-IX. yüzyıla ait olduğu düşünülen 150 dirhem bulunmuştur. VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılda Bulgar halkı bu paraların bir kısmını süs eşyası olarak kullanılmışlar ve kullanım değerine göre sahiplenmişlerdir. Fakat genel olarak bu paralar IX. yüzyılda dolaşım aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır²⁰⁰.

İtil Bulgarlarının basmış olduğu paralar dönemin halifesine ithaf edilerek hazırlanmıştır. Keşfedilen paralar ithaf şekillerine göre şu şekilde sıralanabilmektedir: Halife el-Muktedir adına Cafer b. Abdullah (Bulgar hükümdarı Almuş'un İslami ismi), Halife Muktedir adına Nasır b. Ahmed (taklit), Memektay b. Cafer, Mikail b. Cafer, Halife El-Mustakfi adına Abdullah b. Mikail, Talib b. Ahmed, Mümin b. Ahmed, Halife el Muti ve

¹⁹⁶ Valeyev, 1995: 91.

¹⁹⁷ Şeşen, 2001: 38; Huzin, 2006b: 105; Yörükcan, 2004: 294.

¹⁹⁸ Valeyev, 1995: 92.

¹⁹⁹ Valeyev, 1995: 51-52.

²⁰⁰ Valeyev, 1995: 93.

Halife Tai adına Mumin b. el-Hasan²⁰¹. Samani dirhemlerinin ve kûfî paraların taklidini basan Bulgarların kendi para basımlarına başlamak için tümüyle hazır duruma gelmeleri, devletin oluşumunu ve halkın feodalleşmesini hızlandırmıştır. Para basımından sonra yeni devletin oluşumuna geçilmiştir. Zira İslam dünyasında para, hem dolaşımın aracısı hem de politik propagandanın aracısı olarak ikilli bir rol oynamıştır. Tarihçi-nümismat Fyodorov-Davidov, Bulgarların kendi paralarını basmasının aslında politik amaç sonrasında gerçekleştiğinin altını çizmiştir²⁰². Bu oluşum politik sebeplerle başlamıştır, fakat para basılmaya başlanmasının ekonomik gayelere dayandığı da unutulmamalıdır. Bulgarların meta-para ilişkilerinde görev üstlenen kûfî paraların sayısı yeterli olmamış, diğer deyişle taklit dirhemlerin basımının önü açılmıştır²⁰³.

²⁰¹ Muhamadiyev, 2005: 109- 117.

²⁰² Fyodorov-Davidov, 1987: 158.

²⁰³ Valeyev, 1995: 95.

İKİNCİ BÖLÜM

RUS, FİN-UGOR ve DİĞER AVRUPA DEVLETLERİYLE TİCARÎ İLİŞKİLER

2.1. Ruslar ile Ticarî İlişkiler

İtil Bulgarları ve Slav toplumları için, iç üretim kollarının ayrışması ve üretim gücünün gelişmesinde en önemli faktörü ticaret oluşturmuştur. Ticaret, İtil Bulgarlarının ve Rusların feodal ekonomisinin gelişiminde büyük rol oynamış, ticarî döngüde feodal malikânelerin ve para sisteminin oluşumuna yardımcı bir araç rolü üstlenmiştir. Ticaretin sermaye birikiminde başlıca rolü ise aracılı-dış ekonomik bağlantılar oynamıştır. Uluslararası ticarî işlemlerin yoğunlaşması, Bulgarlarda ve Ruslarda ticarî üretimin ortaya çıkmasına hizmet etmiştir²⁰⁴.

İtil Bulgarlarının, Ruslar (İlk Rus Knezlikleri) ile ilişkileri birçok alanda (siyasi, kültürel vb.) gerçekleşmiş olsa da, onların birbirleriyle sık sık ve zorunluluğa bağlı olarak kurdukları temas ticaret eksenli olmuştur. Rus ve İtil Bulgarlarının devlet oluşumları aynı dönemlerde (IX.- X. yy) gerçekleşmesinin yanı sıra, her iki devletin kuzeyinde Fin-Ugor kavimleri, güneyinde göçer Türk boyları, doğusunda Hazar ve Bizans gibi güçlerin ekonomik etkisi hüküm sürmüştür²⁰⁵. Bu şartlar altında şekillenen Bulgar ve Rus devletleri, politik ve sosyal olarak da benzer tarzda gelişim göstermişlerdir²⁰⁶.

Rus Devleti'ni oluşturan mozaikte, büyük bir alanı kaplayan Varyaglar yani Normanlar, tarihi belgelerde hem eşkıya hem de tüccar bir halk olarak geçmiştir. VIII. yüzyılda Ladoga Gölü ve İlmen Gölü sahasında olan Varyaglar, bir süre sonra Akgöl (Beloozero), Yukarı İtil ve Özi (Dinyeper) nehri istikametinde yayılıp, buradan güneye Bulgar, Hazar ve Slav halkları ile temasa geçmişlerdir. Bu hızlı ve becerikli Norman halkı kendilerine tabi Fin ve Slav halkından temin etmiş oldukları kürkleri de, Hazar ve İslam ülkelerindeki pazarlarda satmışlardır²⁰⁷. Bu suretle köklü bir ticaret yapma geleneğine sahip olan Ruslar ve İtil Bulgarları, Hazar Devleti'nin çöküş sürecine girmesi ile bölge ticaretinde söz sahibi olmaya başlamışlardır²⁰⁸.

İtil Bulgarları, İslam ülkelerinin ihtiyaç duyduğu malların temin edildiği, doğu-batı ticaretinin en önemli güzergâhlarına ev sahipliği yapmıştır. Rusların da VIII- IX. yüzyıllarda

²⁰⁴ Halikov ve Motsya, 1997: 7.

²⁰⁵ Koç, 2010: 120.

²⁰⁶ Poluboyarinova, 2006: 316.

²⁰⁷ Kurat, 1987: 15.

²⁰⁸ Halikov ve Motsya, 1997: 12.

dış ticaret bağlantılarının başlıca istikameti doğuya yani Hazar, Bulgar, Kafkas ve Türkistan ülkelerine yönelik olmuştur. Kuzeyde yokluğunu çektikleri çok sayıda ürün bu topraklar üzerinden onlara ulaşmıştır²⁰⁹. Bu sebeple İtil Bulgarları ve Rusların tarih boyunca anlaşmazlık yaşadığı en büyük nokta, ticarî yolların kimin kontrolünde olacağı yönünde olmuştur. İtil ve Yayık bölgesinin ekonomik bağlantıları söz konusu iken, ele alınması gereken ilk konu, Bulgarların ve Rusların Kafkas bölgesiyle, İran ve Türkistan ile kendi ellerinde tutmaya çalıştıkları arabulucu-transit ticaret hattıdır. Doğu kaynakları, Bulgarların doğulu tüccarları kuzey bölgelere sokmamak ve kendi ellerindeki ticarî gücü kaybetmemek için kuzey halklarının korkunç, orada yaşanan iklimin elverişsiz ve çok soğuk olduğu yönünde söylentiler çıkarıp, yaydığını göstermektedir. Özellikle XII. yüzyılda Rus Knezleri, Bulgarların ellerinde tuttukları bu ticarî güzergâhın önemini anlayarak Kama üzerindeki birçok Bulgar ticaret güzergâhına askeri seferler düzenlemiştir²¹⁰.

X. yüzyılın ikinci yarısında, İtil Bulgarları batı sınırlarını güçlendirmek ve Büyük İtil ticaret yolunda güvenlik amaçlı karakollar oluşturmak için politik adımlar atmaya başlamıştır. Bu politik adımlardan biri de Burtasların hâkimiyet altına alınması ve Vyatiçlerle²¹¹ sıkı münasebet kurulması olmuştur²¹². Fakat İtil Bulgarlarının, ticarî yolları kendi çatıları altında güvence altına almak istemesi, Kiev Knezliği tarafından hoş karşılanmamıştır.

X. yüzyılın ilk yarısına kadar doğuya uzanan ticarî yolun yukarı akımı Rusların, orta akımı İtil Bulgarlarının ve aşağı kesimi Hazarların kontrolünde iken, 965'te Kiev Rus Knezi Svyatoslav'ın darbesiyle zayıflayan Hazarların Kuzey Kafkasya bölgesine uzanan yolu da Rusların eline geçmiştir. Bu ticarî yol üzerinde hakim olma mücadelesi İtil Bulgarları ve Rusların ilişkilerine de yoğun olarak yansımıştır²¹³.

Rus yıllıklarında Ruslar ve İtil Bulgarları arasında gerçekleşen yaklaşık on beş askeri çatışma haberi gözlemlenmiştir. Bunları birçoğu ticarî çıkar odaklı olup, ilki 964- 965 yılları arasında Kiev Knezi Vladimir'in, Burtas ve Bulgar topraklarından geçerek Hazar'a gerçekleştiği seferdir. İbn Havkal bu seferle ilgili Rus yıllıklarında bulunmayan bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre İtil ormanı geçildikten sonra Vyateviç topraklarına, Hazarlara ve Bulgarlara yıkıcı bir darbe gerçekleşmiştir²¹⁴. Yıllıklara göre İtil Bulgarları üzerine düzenlenen ikinci askeri sefer 985 yılında gerçekleşmiştir. Bu sefer İtil Bulgar topraklarını ele geçirmek ya da vergiye bağlamak için değil, onların Slav kavimleriyle

²⁰⁹ Halikov ve Motsya, 1997: 8.

²¹⁰ Valeyev, 2012: 186.

²¹¹ Orta Dnyeper çevresinde yaşayan bir Slav kavmi.

²¹² Halikov, 1986: 67.

²¹³ Koç, 2010: 278.

²¹⁴ Şeşen, 2001: 168-172; Huzin, 2011: 87.

bağlarını kesmek için düzenlenmiştir²¹⁵. Bu seferin Rus işlerinde Bulgar müdahalesinin durdurulması ve karışık milletlerin Ruslara bağlanması için yapıldığı şeklinde dile getirilen yorumlara F. Huzin karşı çıkmıştır. Huzin'e göre tarihi hiçbir belgede İtil Bulgarlarının, Rusların iç işlerine müdahale ettiğine dair kanıt bulunamamıştır. Zira bu sefer sonucunda imzalanan anlaşma şartlarına göre de bölgede barışın yüzyıldan fazla bir süre hâkim olması kararlaştırılmıştır²¹⁶. Fakat bu anlaşma şartları iki kez ihlal edilmiş, Bulgarlar üzerine art arda 994 ve 995 yıllarında askeri seferler düzenlenmiştir.

994 ve 997 yıllarında yapılan seferler, Kiev Knezleri'nin Bulgarlar üzerine gerçekleştirdikleri son askeri seferler olmuştur. XI. yüzyıla gelindiğinde ise İtil Bulgarları ve Kiev Knezliği arasındaki siyasi ilişkileri belirleyen, Sura ve Oka nehirleri arasındaki bölge ve ticarî çıkarlar olmuştur. Her ne kadar Rus Knezlikleri ile İtil Bulgarları arasındaki siyasi münasebetleri ticaret kuvvetlendirse de Bulgarların hâkim olduğu alanlarda Rusların kolonileşmesi, çatışmaları beraberinde getirmiştir²¹⁷.

Rus-Bulgar siyasi ilişkilerinin tarihinde, XI. yüzyıl karanlık bir dönemi oluşturmuştur. Tarihi kayıtlara göre 1006 yılında, Ruslarla (Kiev Knezliği) ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Bulgarlarla Rusların köklü ticarî bağlantılarına tanıklık etmiştir. V. N. Tatişçev 1006 yılında imzalanan bu antlaşma için, İtil Bulgarlarının Knez Vladimir'e birçok hediye gönderdiğini, bunun karşılığında da knezin onlara İtil ve Oka nehri üzerinde tehlikesiz ticaret yapma izni verdiğini belirterek, sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

...Onlara serbestçe ticaret yapma hakkı tanınmış, Rus tüccarlar da valilerden aldıkları damgalarla (izin belgeleri) tehlikesiz bir şekilde Bulgar ülkesine gelebilmeleri için, bütün şehirlerin mührünü vermiştir. Bulgarlara ise mallarını satabilme ve istedikleri malları satın alabilme hakkı verilmiştir²¹⁸.

Knez Vladimir'in bu anlaşmayı imzalanmasının sebebi esasen ticareti teşvik etmek olmuştur. Rus tarafı bu anlaşmada yalnızca şehirlerde, Ruslarla ticaret yapılmasına müsaade etmiştir. Yine köylerde ticaret yapılmaması ile ilgili olan madde de sadece Bulgar tüccarları için geçerli olmuştur. Tüm bunlara rağmen B. D. Grekov ve N. F. Kalinin'e göre bu ticaret anlaşması her iki taraf için de aşağı yukarı eşit şartlar içermiştir²¹⁹. Bu anlaşmanın her iki taraf için de eşit şartlar içermesi, ticarî hareketlilikte her iki milletin benzer kulvarlarda yarıştığını göstermektedir. Zira Ruslarla, İtil Bulgarlarının ticarî hareketliliği geçmişten gelen ortaklığa ve birbirlerini kamçılayan rekabete dayanmıştır.

²¹⁵ Koç, 2010: 124.

²¹⁶ Huzin, 2011: 87; Yücel, 2007: 491.

²¹⁷ Koç, 2010: 135.

²¹⁸ Tatişçev, 1963: 69; Huzin, 2006b: 104.

²¹⁹ Koç, 2010: 136.

1006 yılında imzalanan ve özel ticarî müttefiklik özelliği taşıyan bu anlaşma uzun süre geçerli olmuştur. Ayrıca bu anlaşma Bilyar bölgesinde ortaya çıkartılan mühür gibi arkeolojik buluntularla da belgelenmiştir²²⁰.

1024 yılına dair Rus yıllıklarında geçen haberler hem ticaret hem de sosyal tarih için oldukça ilgi çekici olmuştur. Bu haberler bize Yaroslav zamanında (1019-1054) iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri neticesinde yoksullukla mücadele etmek zorunda kalan halkın, İtil boyunca Bulgar topraklarına girmiş ve onlardan ekmek gibi yiyecekler temin ederek hayatta kalmayı başarmış olduğu ile ilgili değerli bilgiler vermiştir. Yıllıklarda geçen şekliyle ise haber şu şekildedir:

Yaroslav, Novgorod'da iken Mstislav Tmutarakan'dan Kiev'e geldi ama Kievliler onu kabul etmediler. Bunun üzerine o Çernigov'a giderek tahta oturdu çünkü bu sıralarda Yaroslav, Novgorod'da idi. Yine bu sırada sihirbazlar (falcılar) Suzdal'da isyan ederek hali vakti yerinde olan varlıklı insanları öldürdüler. Şeytanların tahrikleri ve iblislerin hareketleriyle konuşarak mevcut her şeyi ele geçirdiler. Ülkenin bu tarafında büyük bir açlık oldu. Bütün insanlar Volga (İtil) boyunca Bulgar topraklarına giderek oradan ekmek getirdiler ve bu şekilde yaşadılar. Yaroslav sihirbazların yaptıklarını duyunca Suzdal'a gelerek onları yakaladı. Birini kovdu, diğerini ise idam ettirdi²²¹.

İpatyev ve Lavrentyev nüshalarında geçen bu bilgilerinin yanı sıra Tverskaya nüshasında yukarıda yaşanan olayın boyutlarının ne kadar ciddi olduğunun altı çizilmiştir. Bu yılda 1024 yılındaki büyük açlık sebebiyle insanların birbirlerini yiyerek karınlarını doyurduklarını ve Bulgar topraklarına giderek buğday ve buğday ürünlerini getirdikleri vurgulanmıştır²²². Yaşanan bu olay yardımseverlik boyutunda, Bulgarların Ruslara yardım ettikleri şeklinde görünse de, İtil Bulgarlarının kendi ihtiyaçları dışında, dışarıya satabilecek düzeyde hububat stokuna sahip oldukları hakkında ipucu vermektedir.

XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başında Vladimir- Suzdal Knezliği yani Ruslar ve İtil Bulgarları arasında farklı bir etaba, R. M. Valeyev' in deyimiyle ikinci etaba geçilmiştir. Bu süreçte iki millet arasındaki ilişkilerde bazı sertleşmeler yaşanmış olsa da, X. ve XI. yüzyılda oluşan ticarî ilişkiler tümüyle bozulmamıştır. Kaynaklar bu dönemde Rus- Bulgar ilişkilerinin devam ettiğini göstermektedir²²³. Tarih 1088 yılını gösterdiğinde güçlkle de olsa bir ticarî bağlantı sağlanmıştır. Bu dönem Rus topraklarında feodal bölünmelerin arttığı, iyi komşuluk ilişkilerinin sekteye uğradığı bir süreç olmuştur. Bu durumun ayrıntıları ise V. N. Tatişçev vermiştir:

²²⁰ Valeyev, 2007: 123.

²²¹ Yücel, 2007: 496; Huzin, 2011: 88.

²²² Fahrutdinov, 1984: 45.

²²³ Valeyev, 2007: 124.

Bu zamanda İtil ve Oka boyunca bulunan eşkıyalar, Bulgar tüccarlarını yağmalamış ve öldürmüştür. Bulgarlar eşkıyalara karşı Knez Oleg ve kardeşi Yaroslav'a elçi göndermişlerdir; fakat eşkıyalar önlenemeyince Bulgarlar Murom'u alıp, yağmalamışlardır²²⁴.

Mordva ve Çeremiş gibi Fin-Ugor halklarının yaşadığı bir bölge olan Murom bölgesinin, X. yüzyılın sonlarına doğru Oka Nehri'nin aşağı kesiminde doğu ve batı arasındaki İtil ticarî ana yolunun üzerinde yer alıyor olması hem Rusların hem de Bulgarların dikkatini çekmiştir. Zira İtil Bulgarlarının bu bölge üzerine askeri bir sefer düzenlemesinin tek nedeni de ticarî çıkarlarını korumak olmuştur²²⁵. Fakat Murom üzerine gerçekleştirilen askeri hareketlilik dinmemiş, kısa süre sonra 1103 yılında Mordva Knezlerinden biri, buraya saldırmış ve Knez Yaroslav'ı yenilgiye uğratmıştır. Muhtemelen de bu knez ya gizlice ya da açıkça Bulgarların yardımını almıştır²²⁶.

XI. ve XII. yüzyıl içerisinde daha çok Bulgar- Rus askeri sürtüşmelerinin yaşandığı bir süreci barındırmıştır. Öyle ki tarihi kaynaklara göre İtil Bulgarları 1107'de Suzdal'a, 1152'de Yaroslav'a; Rus Knezlikleri de 1120, 1164, 1184, 1205 ve 1220 yıllarında İtil Bulgarları üzerine askeri seferler düzenlemiştir²²⁷. İtil Bulgarlarının gerçekleştirmiş oldukları bu askeri nitelikli seferlerin ana sebebi, Rus topraklarından geçen ticarî güzergâhlarını tekelleştirmek ve kendi kontrolleri altında tutmak olmuştur.

1107 yılında Suzdal üzerine İtil Bulgarlarının gerçekleştirmiş olduğu askeri hareket kısmen başarılı sayılabilirken, 1152 yılında Suzdal'a gerçekleştirilen seferin ciddi sonuçları olmuştur. Bu seferle ilgili yıllıklarda şu bilgiler yer almıştır:

Bulgarlar İtil üzerinden Yaroslav'a geldiler ve kayıklar üzerinde şehri aldılar, şehir küçük, insanlar bitkin durumdaydı ve hiç kimse şehirden çıkamadı, Rostovlulara haber veremedi. Yaroslavlılardan biri, şehirden gece kaçtı ve Rostav'a gelerek Bulgarların geldiğini bildirdi. Rostovlular gelerek Bulgarları yendi²²⁸.

Bu seferden sonra İtil Bulgarlarının askeri hareketlerini önlemek için Oka'da, Gorodets Kalesi inşa edilmiştir²²⁹.

Rusların, İtil Bulgarlarına karşı gerçekleştirmiş olduğu seferler ise Orta İtil sahasında kuvvetlenen Bulgar tüccarlarının gücünü kırmaya yönelik olmuştur. 1183 yılına ait verilen haberlerde "Bulgarların, Ruslarla sürekli pazarlık yaptığı" vurgulanmıştır. Bu dönemde İtil ve Oka üzerinde bulunan Rus şehirlerinde farklı türde malların satıldığı görülmüş, Ryazan ve Murom mangaları, iki kez de Knez Vsevolod'un (1176-1212) haydutları Bulgar tüccarlarını

²²⁴ Valeyev, 2007: 124; Tatişçev, 1963: 96; Koç, 2010: 140.

²²⁵ Koç, 2010: 139-140.

²²⁶ İzmaylov, 2006c: 372.

²²⁷ Koç, 2010: 40.

²²⁸ İzmaylov, 2006c: 373.

²²⁹ İzmaylov, 2006c: 373.

yağmalamıştır. Aynı şekilde İtil üzerindeki köyler ve Bulgar şehirleri yağmalanmış, İtil'deki Bulgar tüccarları soyulmuştur. Bulgarlar iki kez Vsevolod'a çağrı göndermiş, fakat Vsevolod bu haydutlarla başa çıkamamıştır. Yine aynı tarihte Rus ordusu Bulgar'a seferler düzenlemiştir. Knez Yuriy Vsevolod Bulgar'a yeni bir sefer girişiminde bulunmuş, fakat Bulgarlar üç kez gelen elçilere her seferinde kapıyı göstermiştir. Aynı dönemlerde Knez zorlukla kendi fikrinden vazgeçmiştir. Kimi Rus tarihçilere göre onların isteğini dinleyen Knez, babasından önce var olan eski anlaşmaları ancak onlarla barışarak tekrar yürürlüğe koyabilmiştir. Ertesi yıl 1184 yılındaki büyük seferden sonra Ruslar, Bulgarlar üzerine 1186 yılında tekrar asker göndermiş ve bu sefer sonucunda birçok ganimet elde etmişlerdir²³⁰.

1186'dan 1205 yılına kadar, Rus-Bulgar çatışmasına dair kayıtlara herhangi bir bilgi geçmemiştir. 1205 yılında ise Ruslar, tekrar İtil Bulgarları üzerine sefer düzenlemiş, birçok şehri yağmalayarak, bol ganimetle geri dönmüşlerdir²³¹. Bu döneme ait bilgi veren kaynaklardan biri de Rus yıllıkları dışında arkeolojik buluntular olmuştur. Örneğin Bilyarsk bölgesinde Knez Vsevolod dönemine ait mühürler, Rus diplomatların, tüccarların ve zanaatkârların yaşadıkları yerlerde bulunmuştur²³².

1186 ve 1205 yılları arasında, İtil Bulgarları üzerine yapılan seferler Bulgar topraklarından Oka'ya kadar, hatta daha da batıya doğru giden ticarî güzergâhın işlekliğini azaltmıştır. Fakat doğuya giden yolun hâlen İtil Bulgarlarının elinde olmasından dolayı, bu durum Bulgar tüccarlarının ticarî işlevselliğini çok büyük bir darbe indirmemiştir²³³. Bulgarların, Ruslarla ticarî sebeplerle gerçekleştirmiş oldukları bu çatışmaların, ticarî işlevselliklerine gölge düşürmediği anonim bir eser olan Hudûdü'l- Âlem'de de şu şekilde kaydedilmiştir: İç Bulgarlar bütün Ruslarla savaş halindedirler fakat çevrelerinde yaşayan insanların tamamıyla ticaret yaparlar. Onların koyun, asker ve harp aletleri vardır...²³⁴.

Hazarların yıkılış sürecine girmesiyle, İslam ülkeleriyle ve Avrupa'nın Slav halklarıyla ticarette, büyük role sahip olan Bulgarlar büyük bir ekonomik gelişim içerisine girmiştir. Onların bu gelişimi, feodal yapıda olan ve tek bir devlet haline gelememiş olan Rus Knezlikleri'nin dikkatini çekmiş, bölge ticaretinin hâkimiyetini paylaşmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Keza Rusların da bölge ticareti üzerinde belli oranda hâkimiyet düşünceleri olmuştur. Ruslar özellikle Bizans ve Batı Avrupa ile gerçekleştirilen ticarî ilişkilerde, IX. ve XII. yüzyıllar boyunca ön planda kalmayı başarmıştır. Bizans ve İslam

²³⁰ Valeyev, 2007: 125; Huzin, 2011: 88.

²³¹ Koç, 2010: 149.

²³² İzmaylov, 2006c: 374.

²³³ Smirnov, 1951: 46.; Koç, 2010: 149.

²³⁴ Hududü'l-Alem, 2008: 120.

medeniyetlerinin fikir telâkkilerini benimseyen bu iki farklı millet arasında gerçekleşen ekonomik temaslar, zamanla halkın bütünleşmesine neden olmuştur²³⁵.

Ticaret yollarının hakimiyeti için İtil Bulgarları ve Rus Knezlikleri arasında gerçekleşen askeri harekâtlar, dönem dönem bölge ticaretinin güvenliğini tehdit etmiş olsa da, kaynaklar bize bu durumdan Rus ve Bulgar tüccarlarının etkilenmediğini göstermektedir. Zira doğudan batıya uzanan ticaret yollarında gerçekleşen, ticarî işlevselliğin sekteye uğramadan bir bütün olarak devam etmesi Rus ve Bulgar tüccarlarının ortak hareket etmesi neticesinde gerçekleşmiştir.

İtil Bulgarlarının Ruslarla gerçekleştirmiş oldukları ticaretle ilgili en teferruatlı bilgiyi İslam coğrafyacıları vermiştir. Bu doğru kaynakların vermiş olduğu bilgileri çeşitlendiren ve altını çizen kaynakları ise arkeolojik çalışmalar oluşturmıştır.

Moğol öncesi dönem için İtil Bulgarlarının, Ruslarla ticarî temaslar kurduğu başlıca ticarî güzergahlar olmuştur. Bunlardan en önemlisi ise Kiev ticaret yoludur. Avrupa transit ticaret güzergâhlarından olan Kiev hattı vasıtasıyla Bulgar'dan Baltık'a, Hazar'a ve Arap ülkelerine; Kiev'den ise Karadeniz, Baltık ve Batı Avrupa pazarlarına ulaşılmıştır. Bu sebeple İtil Bulgarları ve Ruslar (Kiev Knezliği) doğuyla batının, kuzeyle güneyin aracısı konumunda olmuştur²³⁶.

Binlerce kilometreyi aşarak soğuk Rus ve Bulgar topraklarına ulaşan kap kacaklar, testiler ya da ağırşakların taşınması, Bulgar ve Rus tüccarları için oldukça kârlı vazifeler olmuştur. Zira Bulgar ve Kievli tüccarlar ana kârı, Avrasya kıtasından değişik ülkelere gelen tüccarların katıldığı aracılık işlemlerinden almıştır²³⁷. Her iki taraf içinde fayda sağlayan bu ticarî ortaklık belirli ticarî merkezlerde gerçekleşmiştir. Bu merkezlerden biri A. P. Novoseltsev'e göre bugünkü Volgograd bölgesinde ikiye ayrılan, Hazar'ın batısından İtil'in yukarısına doğru giden yoldur. İkiye ayrılan bu yoldan birisi İtil'den yukarıya, diğeri ise Don nehrine doğru ulaşmıştır. Ruslar ve Müslüman tüccarlar bu noktalarda karşılaşmıştır²³⁸.

İtil Bulgarları ve Ruslar arasındaki ticaret, her iki ülkenin ekonomik gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bu durum aynı zamanda zanaatla uğraşan ustaların tekniklerinin zenginleşmesine ve kalitesinin artmasına yol açmıştır. Ticarî ilişkilerin gerçekleştiği bölgelerde zanaat ürünleri de zamanla değişime uğramıştır. Örneğin gerçekleşen sıkı ticarî

²³⁵ Toloçko, 1992: 6

²³⁶ Toloçko, 1992: 4.

²³⁷ Halikov ve Motsya, 1997: 15.

²³⁸ Novoseltsev, 1990: 114; Koç, 2010: 278.

temaslar sonrasında, Bulgarların ve Rusların iş aletleri zamanla birbirine oldukça benzemeye başlamıştır²³⁹.

2.1.1. Ruslara İhraç Edilen Mallar

VIII-IX. yüzyıllarda Rusların dış ticaret bağlantılarının başlıca istikametleri genelde doğuya yönelik gerçekleşmiştir. Bu durumun temel sebebi, yokluğunu çektikleri, ihtiyaç duydukları ve ilgi gösterdikleri emtiaların Kafkaslar, Türkistan ve İslam ülkeleri üzerinden temin ediliyor oluşu olmuştur. A. P. Motsya tüm Rusya'daki Bulgar ithalatını iki gruba ayırmıştır. Bunların ilkinin Bulgar üretimi, tarım-zanaat mamulleri ve hammaddeler (ekmek, koyun postu, giysiler, ayakkabılar, seramikler vb.) oluşturmaktadır. İkinci grubu ise doğudan Bulgarlar aracılığıyla getirilen ürünler oluşturmıştır. Bu malların birçoğu Kiev'den sonra Güney Rus topraklarına girmiştir²⁴⁰.

Rusların, İtil Bulgarlarından ithal ettiği ürünler arasında, Bulgar zanaatkârlarının imal etmiş olduğu ürünler oldukça çeşitli olmuştur. Özellikle X. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Dnyeper, Desna, Oksko ve İtil ana güzergâhlarında ticaret yapıldığına dair birçok arkeolojik materyal bulunmuştur. Aynı şekilde X-XI. yüzyıllarda, Orta Dnyeper'in merkezi şehirlerinde İtil Bulgar ithalatının erken süreçleri kaydedilmiştir. Bu bölgelerde İtil Bulgar zanaatkârlarının imal ettiği pars, koyun gibi hayvan figürlü kilitlere rastlanılmıştır²⁴¹. Bunun için ilk olarak İtil Bulgar zanaat kollarının başında metalürji, demirciliğin geldiği söylenebilmektedir. Çok çeşitli tarım (çapalar, sabanlar, pulluklar, pulluk bıçakları, oraklar) ve av aletleri (baltalar vb.) Bulgar nalbantlarının elinden sürekli çıkan ürünler arasında yer almıştır. Aynı şekilde zanaat alet takımları işinin ehli demirciler tarafından üretilmiştir. Silah ve savaş malzemeleri de (ok uçları, savaş baltaları, örme zırh yelek vb.) tartışmasız olarak Bulgarların yerli üretim yaptığı alanlardan biri olmuştur²⁴². Tüm bunlara karşın kaynaklar bize Bulgarların demiri işlemeyi Rus ustalardan öğrendiklerini ifade etmektedir. Fakat Rus bölgesinde, Bulgar zanaatına dair arkeolojik bulguların keşfedilmesi, Bulgar ustalarının Ruslardan geri kalmadığını hatta birçok yönüyle onları geçtiklerini göstermektedir²⁴³. Yapılan arkeolojik kazılarda Rus topraklarında, Bulgar demircilik zanaatına dair kilitler, tarım aletleri, silah türleri ve süs eşyaları bulunmuştur²⁴⁴.

²³⁹ Poluboyorinova, 2006: 326.

²⁴⁰ Motsya, 1992: 9.

²⁴¹ Zotsenko, 1992: 51.

²⁴² Hlebnikova, 1964: 5.

²⁴³ Hlebnikova, 1964: 25.

²⁴⁴ Valeyev, 2007: 128.

Tüm Orta Dnyeper ve Çernigovski bölgerinde necef, kırmızı akik ve ametis taşından kolyeler bulunmuştur. XII. yüzyılda Yukarı Kiev bölgesinde yaklaşık 1000 kadar necef taşından imal edilmiş kolyeler tespit edilmiştir. Rus bölgelerinde yaygın olan bu süs eşyaları, Bulgarlar vasıtasıyla, Türkistan'dan getirilmiştir²⁴⁵. Basılmış Bulgar paraları da dahil olmak üzere çok sayıda bronz süs eşyası çoğunlukla eski Rus şehirleri olan Kiev, Ryazan, Murom, Moskova, Suzdal, Vladimir, Rostov, Novgorod, Pskov, Belarus, Ukrayna, Moldova ve civarında ortaya çıkmıştır²⁴⁶. Yine Bulgarlarda yüzü süslemek için imal edilen üç halkalı bronz şakak askıları, XII. yüzyılın başında Novgorod buluntuları arasında yer almaktadır. Aslında sadece süs eşyalarında değil bakırdan imal edilen birçok mamul de Bulgar yurdundan Rus topraklarına ihraç edilmiştir. Hatta varsayımsal olarak söylenebilir ki hammadde olarak bakır, Ruslara Bulgarlardan ya da Bulgarlar üzerinden girmiştir²⁴⁷.

XII. yüzyılda İtil Bulgarlar topraklarında yerli dövme kap kacakların yaygın olarak üretimi, Kiev topraklarını da içine alan büyük bir alana hizmet etmiştir. Bu bakır, bronz kap kacaklar genellikle eski ticarî yollarında bağlantı kurulan yerlerde kaydedilmiştir. Şüphesiz ki Türkistan zanaatının oluşumunda, Bulgar üretimi bakır-bronz kapların rolü büyük olmuştur. Batı Sibir ile Doğu Avrupa bölgesinde oldukça yaygın olarak görülen Bulgar yapımı bu kaplar sayesinde, doğudan batıya sadece basit eşya hareketliliği gitmemiş, Bulgar ustalarının bilinmeyen teknoloji tekniklerinin yeni formları da girmiştir²⁴⁸.

İtil Bulgarlarının, Moğol öncesi dönemde seramik üretimi, komşularının ileri seviyesinde olmuştur. Çeşitli ve amaca uygun formda, iyi fırınlanmış el yapımı seramikler, Bulgar seramiğine yüksek karakter sağlamıştır. Bu sebeple, Bulgar seramiklerine olan talep X. ve XI. yüzyıllarda oldukça yoğun olmuştur²⁴⁹. Bulgar seramiklerine en çok Kuzeydoğu Rus topraklarında rastlanılmıştır. Vladimir ve Suzdal (X-XI. yy.), Velikiy Rostov (X-XI. yy), Murom (X- XI. yy), Sungirsko (XII. yy) ve Moskova gibi şehirlerde ortaçağ boyunca Bulgar üretimi toprak kaplara rastlanılmıştır²⁵⁰. İlk olarak dara ve sofrâ ürünü (testi, fincan vb.) olarak kullanılan seramiklerin üretimi sayesinde, XI- XV. yüzyıllarda emek üretimi ve üretim hacmi artarak, piyasa ucuzlukla tanışmış; bu durum şehirler, köyler hatta bölgelerarası (Rus, Fin- Ugor halkları vb.) ticaretin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Çömlek imalatına yönelik talebin artmasıyla başlayan toplu üretim sonraki kent tipini de etkilemiştir²⁵¹.

²⁴⁵ Zotsenko, 1992: 52.

²⁴⁶ Huzin, 2006b: 105.

²⁴⁷ Poluboyorinova, 2006: 323.

²⁴⁸ Rudenko, 1992: 80-83.

²⁴⁹ Hlebnikova, 1964: 25.

²⁵⁰ Poluboyorinova, 2006: 322- 323.

²⁵¹ Valeyev, 2012: 148.

Bulgar ekonomisinin geleneksel alanlarından biri olan ve hayvan postlarının işlenerek, farklı mamullerin imal edilmesi anlamına gelen dericilik, Bulgar ihracatında önemli bir paya sahip olmuştur. Bu yüzden doğudan batıya çoğu ülkede, “Bulgarî” diye adlandırılan işlenmiş deriye yoğun ilgi gösterilmiştir. Bulgar ustaları tarafından imal edilen çok çeşitli ürünler arasında şunlar yer almıştır: farklı formlarda, ebatlarda çocuk ve yetişkin ayakkabıları, başlıklar, ceketler, kemerler, tulumlar, çantalar, para keseleri, vb²⁵². Bulgar deri imalatçıları, iyi deriden işlenerek hazırlanmış deri ürünlerini, ceketleri, ayakkabıları garanti altına almıştır. Mukaddesî, Bulgar’dan çıkan ihraç ürünleri arasında olan sahtiyani (tabaklanmış, boyanmış cilalı deri) hakkında bilgi vermiştir. Türkistan’da en iyi deri ve ayakkabılar “Bulgarî” diye adlandırılmıştır. Bu durum dilde de doğrulanmıştır. Öyle ki kelimenin kaynağı “tulup” Rusçaya, Bulgar-Tatar dilinden geçmiştir. Bugün Rusça’da tulup kelimesinin anlamı ise gocuk olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵³.

Bulgar Devleti ekonomisinde tarımın en büyük rolünü yazılı kaynaklar göstermektedir. “X. yüzyılın başında Arap Coğrafyacı İbn Rusteh Bulgarlar hakkında şu bilgiyi vermiştir: Bulgarlar tarım milletidir ve her türlü hububatı yetiştirebilmektedirler. Şöyle ki: buğday, arpa, darı ...²⁵⁴” İbn Fadlan ise bu konu ile alakalı şu bilgileri aktarmıştır: “Onların yemekleri darı ve at etidir, fakat buğday ve arpada onlarda fazlaca bulunmaktadır²⁵⁵.”

Tarım, hububat olarak sadece ülkenin iç gereksinimini karşılamamış, ihracatta da yeteri büyüklükte artı ürün sağlamıştır²⁵⁶. İtil Bulgarlarının tarımsal ihraç ürünleri hakkında Rus yıllıkları değerli bilgiler vermiştir. 1024’de Yaroslav zamanında iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri neticesinde yoksullukla mücadele etmek zorunda kalan halk, İtil boyunca Bulgar topraklarına girmiş ve onlardan ekmek gibi yiyecekler temin ederek hayatta kalmayı başarmıştır. Gerek burada geçen bilgi gerek ise Tatişçev’in verdiği bilgi doğrultusunda ekmek (buğday vb.) İtil Bulgarlarının ihraç ettikleri ürünler arasında yer almıştır²⁵⁷. İhraç ürünlerinden bir kısmını da hayvancılık sektörü karşılamıştır. Örneğin koyun bu ihraç ürünlerinden biridir. Arkeolojik materyallere göre X. yüzyılda İtil Bulgarlarının büyük şehirlerinde Bilyar, Suvar, Cüketav, Oşel bölgesi yerleşimlerindeki ev kalıntılarında koyun, keçi gibi bol sayıda evcil hayvanla karşılaşmıştır²⁵⁸. Eski göçebe Türk kültürünün bir getirisi olan hayvancılığı, yeni yurtlarında devam ettirmiş olan İtil Bulgarları, Türkistan üzerinden de

²⁵² Huzin, 2006c: 287-88.

²⁵³ Valeyev, 2007: 127.

²⁵⁴ Şeşen, 2001: 37.

²⁵⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 29.

²⁵⁶ Huzin, 2006b: 71.

²⁵⁷ Valeyev, 2007: 127.

²⁵⁸ Petrenka, 2006: 240-241.

çok sayıda büyükbaş hayvan ithalatı yapmıştır²⁵⁹. Bu sebeple Rusların doğal olarak hem Bulgarlardan hem de doğudan, ihtiyaçları oranında mal ithalatı gerçekleştirmiş olabilecekleri söylenebilir.

Ruslar, İtil Bulgarlarının kendi üretimi dışında kalan, fakat onlar aracılığıyla doğudan getirilen malların zenginliğinden de yararlanmışlardır. Bu mallar arasında ipekler, pamuk ve yün kumaşlar, rayihalar, baharatlar, meyveler, el sanat ürünleri, cam mamuller, süs eşyaları, kemik oyma sanatına dair ürünler, çömlekler, camlı seramikler vb. yer almıştır²⁶⁰.

2.1.2. Ruslardan İthal Edilen Mallar

Ruslar ve İtil Bulgarları arasında gerçekleşen ticarî temaslar çoğunlukla İslam coğrafyacısı ve seyyahlarının eserlerine yansımıştır. Bu durumun oluşmasına neden olan en büyük sebep, İslam dünyasının ilgi duyduğu kürklerin, derilerin ve kölelerin Ruslar vasıtasıyla Bulgar ülkelerine ulaşip, Arap tüccarlar tarafından satın alınması olmuştur. “İslam coğrafyacılarının babası” olarak bilinen İbn Hurdazbih eserinde, Rusların ticarî hayatı hakkında şu bilgileri vermiştir:

Ruslar, Sakâlîbe'nin bir koludur. Bunlar işlenmiş deri, siyah tilki derisi ve Slav ülkesinin uzak kesimlerinden kılıç getirmektedirler. Bunları Rum denizi kıyılarına kadar getirirler ve bunların 10/1'lik kısmını vergi olarak Rumların sahibine verirler. Daha sonra Sakâlîbe bölgesinin bir nehri olan Tennis nehrinde ilerlerler ve Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e varırlar ve buranın melikine de bu malların 10'1'i oranında vergi verirler. Buradan Cercân denizine varırlar ve bunun kıyısında bulunan Ahabbû'ya çıkarlar... Cercân'dan ticaret eşyalarını develer üzerinde Bağdat'a taşırlar. Buralardan beraberlerinde Slav köleler de götürmektedirler...²⁶¹

Ruslarla, İtil Bulgarlarının ticarî hayatı hakkında İbn Fadlan²⁶², İbn Havkal, el-Belhi haber veren diğer Müslüman coğrafyacılar arasındadır. Örneğin bu ticarete dair bilgi veren bir başka doğulu müellif olan İbn Rusteh şu bilgileri aktarmıştır:

Hazarlar Bulgarlar ile ticaret yapmaktadırlar. Aynı şekilde kendi mallarını getiren Ruslarla da ticaret yapmaktadırlar. Adı geçen nehrin (İtil) her iki tarafında yaşayan onların (Rusların) hepsi samur, kakım, sincap ve diğer hayvan derileri gibi mallarını onlara götürürler²⁶³.

Abbasilere kölelerin ulaştırılmasını sağlayan en önemli ticaret güzergahlarından birini İtil hattı oluşturmuştur. Bulgarlar tarafından geçiş ücretini hesaba katılarak alınan köleler devlet adına yine Bulgar memleketlerindeki uluslararası tüccarlara satılmışlardır. Köle ticareti mevzubahis olunca Bulgar şehirlerinin pazarlarını asıl dolduranlar savaşçı-köle temin edici

²⁵⁹ Kovalevskiy: 1956: 138.

²⁶⁰ Valeyev, 2007: 128.

²⁶¹ İbn Hurdazbih, 2008: 131

²⁶² İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 37; Huzin, 1996: 17-25.

²⁶³ Yörükân, 2004: 293.; Şeşen, 2001: 37; Huzin, 1995: 60.

Varyag- Ruslar tarafından istihsal edilen Sakâlibe²⁶⁴ köleleri olmuştur²⁶⁵. Aslında bu köleler, İtil Bulgarları tarafından, Bulgar topraklarında kullanılmak üzere satın alınmamıştır. Ne doğulu tüccarlar kölelerin istihsal edildiği kuzey bölgelere kadar hareket etmiş, ne de Rus tüccarları Arap topraklarına bu köleleri ulaştırmak için zahmete girmiştir. Zira dönemin şartları ele alındığında kölelerin sevkiyatı hem tehlikeli hem de oldukça masraflı olmuştur. Bu köleler, İslam ülkelerine ulaştırılmak koşuluyla Rus-Bulgar ticarî hareketliliğinde yer edinmiştir. Bu sebeple köleler tam olarak, Bulgar ithalat ürünleri arasına girmemektedir. Aynı şekilde İslam ülkelerine ya da Türkistan'a gönderilmek için Bulgarların, Ruslardan satın aldığı bir başka ticarî mal grubunu kürkler oluşturmuştur. Kürklerin birçoğu Visu, Aru gibi kuzeyli kavimlerden bizzat Bulgar tüccarları tarafından satın alınmış olsa da, bazıları Rus tüccarları tarafından Bulgar topraklarına sokulmuştur. Örneğin bu kürkler hakkında bilgi veren el-Belhi, Hazar üzerinden farklı ülkelere sevk edilen kunduz kürklerinin sadece Kuyaba (Sakâlibe) yani Rus ve Bulgar ülkelerinde bulunup, başka hiçbir yerde görülmediğini belirtmiştir²⁶⁶. Bazen İskandinav bazen de Rus (Slav) tüccarları tarafından Bulgar pazarlarına giren bu kürklerin karşılığında değerli doğu kumaşları, İran halıları, rayihalar (kokular), Hint ve Türkistan taşları, cam boncuklar alınabilmektedir. Bu kürklerin değeri genellikle Arap dirhemleri ile karşılık bulmuştur²⁶⁷.

Rusların kendi imalatı olmayıp da başka ülkelere satın alarak, Bulgar ülkesine getirdiği mallardan biri de kehribar olmuştur. Güzel kokusu için süs eşyası olarak da kullanılabilen kehribar, Baltık çevresinden Ruslar aracılığıyla Bulgar pazarlarında yer edinmiştir. Yine Güney Rus bölgesinden olan tüccarlar, Bizans'tan Bulgar ülkesine cam kaplar, kolyeler, bilezikler ve kumaşlar sokmuştur²⁶⁸. Bizans kumaşını Bulgar yurdunda gören İbn Fadlan şu bilgileri vermiştir:

Biraz vakit geçtikten sonra hükümdar adam gönderip bizi yanına çağırdı. Huzuruna girdik. Kubbeli çadırında oturuyordu, beyler sağındaydı. Bize soluna oturmamızı emretti. Çocukları önünde oturuyordu.

²⁶⁴ Sakleb kelimesinin çoğulu olan Sakâlibe, Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanları tanımlamak için kullanılan, Grekçe S (k) labos isminin Arapçalaşmış şeklidir. Ahmet Taşağıl bu kelimenin Slavlar için kullanıldığını söylemektedir. Bk.: A. Taşağıl, "Sakâlibe", DİA, XXXVI, s. 3. İbn Fadlan ve diğer doğulu kaynaklara göre Bulgar'da birçok milletin kabilesi vardır: Bulgar, Savir, Esegel, Barancar, Biler vb. İbn Fadlan İtil Bulgar ülkesini "Sakâlibe" olarak adlandırmış, Bulgar Hanına "Sakâlibe Kralı" demiştir. Doğulu coğrafyacılar "as-sakâlibe" olarak adlandırdıkları milletleri Slav olarak kabul etmiştir. Fakat somut verilerde, farklı tüm etnik adlandırmalar gibi bu yakıştırmalardan kasıt Orta İtil Türkleri ve Fin- Ugor yerlileri olmuştur.

²⁶⁵ Şam, 2016: 162-165.

²⁶⁶ Huzin, 2006b: 104.

²⁶⁷ Poluboyorinova, 2006: 317.

²⁶⁸ Poluboyorinova, 2006: 318.

Kendisi ise Rum dibasıyla örtülü tahtı üzerinde oturmuştu...Sonra iskemle getirip gemiye koydular ve onu Roma kumaşından yapılan yastıkla ve işlemeli halıyla kapladılar...²⁶⁹

X. yüzyılın başlarında İtil ve Kama'nın aşağı kesimlerinde İskandinav ve Slav tüccarlarının ticaret kolonileri oluşmaya başlamıştır²⁷⁰. Rusların İtil topraklarında yaşadığına dair birçok bilgi gerek doğulu kaynaklarda gerek ise Rus yıllıklarında bulunmaktadır. 1229-1230 yılına ait Lavrentev Letopisi'nde Bulgar'a ticaret yapmak için giden ve orada kendi inançlarını devam ettiren Hristiyan tüccarlar hakkında bir anlatım bulunmaktadır. Yıllıkların verdiği bilgilerden açıkça, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'dan gelen ve Bulgar'da sürekli yaşayan Hristiyanların olduğunu söyleyebiliriz²⁷¹. Nasıl ki Rusların Bulgar şehirlerinde kolonileri var ise Bulgarların da Ryazan, Suzdal, Vladimir gibi Rus şehirlerinde ticarî kolonileri bulunmuştur²⁷². Bu durum Bilyar şehrine ait arkeolojik kazılarla da netlik kazanmıştır. Bu buluntulara göre Bilyar'da, Rus zanaatkârları ikamet etmiş ve kendi usullerinde mamuller imal ederek, pazarlarda satışa sunmuşlardır. Bu malların sayıca en önde gelenini arduaz (kayrak) ağırşaklar oluşturmuştur. Bu mamuller ilk olarak tarımsal çevreye yayılmış, daha sonra da diğer Bulgar şehirlerine ihraç edilmiştir²⁷³. Pembe arduazdan imal edilen bu ağırşaklara, XI. ve XIII. yüzyılda her Rus şehrinde ve birçok kurganda rastlanılmıştır. Eski Bilyar şehrinde ve diğer Bulgar eserlerinde rastlanılan bu ağırşaklar, İtil Bulgarlarıyla, Rusların (Kiev) ticarî bağlantıları hakkında haber veren en önemli arkeolojik kaynaklar arasında olmuştur. Ruslar tarafından ithal edilen bu ürünler, bugün Bilyar, Bulgar ve Kazan Federal Üniversitesi müzelerinde sergilenmektedir²⁷⁴.

Rusların, Bulgar ülkesinde bir koloni oluşturduğuna dair diğer arkeolojik buluntuları ise Bilyar kazılarında ortaya çıkartılan haçlar ve paskalya yumurtaları gibi Hristiyanlık inancına ait unsurlar oluşturmuştur²⁷⁵.

Ruslar arduazdan ağırşak dışında düğme, oyun zarları, yüzük, boncuk vb. mamulleri üretilip Bulgarlara satmışlardır. Rusların kendi imalatı olan süs eşyaları, Bulgar kadınları tarafından tercih edilen ürünler arasında yer almıştır. Öyle ki Rus kökenli gümüş şakak halkası ve yıldız şeklinde asma süs eşyaları Bulgar arkeolojik buluntularındandır. Yine XI-XII. yüzyıl Bulgar eserlerinde (Bulgar, Bilyar ve Eski Kazan) rastlanan, Kievli zanaatkârlar tarafından camdan imal edilen bilezikler, yüzükler ve boncuklar, Ruslardan ithal edilen diğer

²⁶⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 22.; Valeyev, 2007: 129.

²⁷⁰ Koç, 2010: 278.

²⁷¹ Kanovalova, 1999: 23.

²⁷² Valeyev, 1992: 90.

²⁷³ Huzin, 2006b: 106-107.

²⁷⁴ Yakimov, 1992: 95.

²⁷⁵ Yakimov, 1992: 95.

süs eşyalarındandır. Moğol öncesi dönem için İtil bölgesinde, cam bileziklerin üretimi, Ruslar tarafından yapılmıştır²⁷⁶. A. Rıbakov'un, Mukaddesî'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak oluşturduğu Ruslardan ithal edilen malların listesini R. M. Valeyev şu şekilde vermiştir: kunduz, kakım, samur, tilki, sansar, tavşan, sincap kürkleri, köleler, bal, balmumu, keten ve keten ürünleri, bronz aynalar, oyma fildişi, gümüş-döküm- seramik el sanat ürünleri, kehribar vb²⁷⁷.

Ruslar ile İtil Bulgarlarının gerçekleştirmiş oldukları ticarî hareketlilik, politik ya da askeri alanlarında olduğu gibi sadece bu iki devleti ilgilendiren gelişmelerden biri değildir. Onlar arasında gerçekleşen alışveriş Abbasileri, Türkistan milletlerini, Kafkasları, Fin-Ugor kavimlerini, Baltık ve çevresini, Doğu ve Batı Avrupa devletlerini yakinen ilgilendirmiştir. Zira bu milletlerin ve devletlerin soğuk Rus ve Bulgar topraklarından ihtiyaç duyduğu mamuller, Ruslar ve İtil Bulgarlarının ortaklaşa gerçekleştirmiş oldukları alışveriş neticesinde doğudan batıya, batıdan doğuya sevk edilmiştir. Bu sebeple İtil Bulgarlarının, Ruslar ile gerçekleştirmiş oldukları ticarî temaslar, onların diğer ülkelerle gerçekleştirmiş oldukları ticarî temasları büyük oranda etkilemiştir.

2.2. Fin-Ugor Kavimleri ile Ticarî İlişkiler

Kafkaslardan hareketle, Orta İtil ve Aşağı Kama bölgesine yerleşen İtil Bulgarlarının bu kitlesel göçü sonucunda, bölgenin etnik yapısını değiştiren hareketlenmeler yaşanmıştır. Birçok Slav ve Fin- Ugor yerli kavmi eski yurtlarından hareketle batı, kuzey ve doğu yönünde ilerleyerek, yeni bir harita oluşturmuştur. Bu haritaya göre İtil Bulgarlarının batısında Fin-Ugor kabileleri ve Slavlar, doğusunda Başkurtlar, güney-doğusunda Oğuzlar, güneyinde Peçenek ve Kıpçaklar, daha güney batılarına doğru Burtaslar, kuzeylerinde ise Visu, Aru ve Yura halkları sıralanmıştır²⁷⁸.

Bulgar halkları arasında sürekli olarak ikamet eden Fin- Ugor kavimleri var olmuştur. F. Ş. Huzin'in aktardığı üzere, A. G. İvanov ve A. M. Belavin Yayık (Ural) halkları ve İtil Bulgarları arasında gerçekleşen etno-kültürel ve ekonomik bağlantılar üzerine yaptıkları incelemelerde, Bulgar tüccarlarının bölgede oynadığı rolün ne kadar değerli olduğunun altını çizmişlerdir. Öyle ki Yayık (Ural) halkları arasında yaygın olarak bulunan Bizans, Güney Rus, Karadeniz, Kafkasya, Yakın Doğu ve Türkistan ithalat ürünleri bölgeye, İtil

²⁷⁶ Poluboyorinova, 2006: 318-319.

²⁷⁷ Valeyev, 2007: 128.

²⁷⁸ Koç, 2010: 79.

Bulgarlarının Baltık, İskandinavya ve İtil-Fin arasındaki arabuluculuğu vasıtasıyla gelmiştir²⁷⁹.

R. M. Valeyev, İtil Bulgarlarının Fin-Ugor komşularıyla (kuzey-doğu ve batıyla çevrelenen) ticarî ilişkilerini dört etaba ayırmıştır. Erken Bulgar döneminde (VIII- X. yüzyılın ilk çeyreği) ülkede çoğunlukla Fin-Ugor, Yayık ve Kama halkları egemen olmuştur. Bahsi geçen dönemde dış ticaret ürünlerinin alım-satımını yapan bu göçebeler arasında gerçekleşen alışveriş yaşanan döneme göre gelişmiş düzeyde gerçekleşmiştir. Bu durum İtil-Kama ve Yayık bölgesinde yapılan kazılar neticesinde keşfedilen eşyalar ile de ispatlanmıştır. Bu göçebeler arası işbirliği İtil Bulgarlarının oluşum evresinde hareketlenirken, gelişmiş ticarî yapı ise Bulgar ortaçağında gerçekleşmiştir. Valeyev'e göre ticarî ilişkilerin ikinci etabını, E. P. Kazakov'un tanımıyla İtil Bulgarlarının Doğu Avrupa bölgesinde "zanaat atölyesi" olduğu X. yüzyıl ortalarından XI. yüzyılın 80'li yıllarına kadar uzanan süreç oluşturmaktadır. Bu dönemde rekabet halinde olan zanaat okullarının ustaları, kendi mallarını piyasaya sürmenin derdinde olmuştur. Yine bu dönemde Fin-Ugor dünyası ile ilişkiler daha sıkı olmuştur. Sonuçta Bulgar Devleti topraklarında yeni Slav göçebe toplulukları ortaya çıkmaya başlamış, Bulgar zanaat ürünlerinin büyük kısmı, Fin- Ugor bölgesinden gelen av ürünleri (balık, kürk, bal vb.) ile değiş-tokuş edilmiştir. Üçüncü etabın başlaması ise 1088 yılı olaylarıyla bağlantılı olmuştur. Bu dönem Bulgarların Yukarı İtil'de önemli ticarî mevkileri kaybettiğinden dolayı, Kazakov'un deyimiyle "Ticarî Savaş"ın başladığı, İtil ve Oka'da birçok Bulgar tüccarının soyulduğu ve katledildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde halklar değişmiş, Çepetskoy gibi yeni kültür evreleri ortaya çıkmıştır. Bulgar tüccarları Kama'da aktif olmuş, Kuzey Kama ve Çepts²⁸⁰ bölgesinde zanaat üretimi ve mallarıyla Bulgarlar söz sahibi olmuşlardır. Öyle ki yüksek kaliteye sahip Bulgar mamulleri kutba yakın Yayık bölgesinde (Kutup Ural) ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ticarî ilişkiler siyasi olarak güçlenen Rusların etkisiyle karmaşık bir hal almıştır. Valeyev'e göre üçüncü etap Moğol istilasının 1236-1240 yıllarında Bulgarlara ve Ruslara sıçramasıyla kapanmıştır. Dördüncü etabı ise Altın Orda dönemi oluşturmuştur²⁸¹.

²⁷⁹ Huzin, 2006b: 102.

²⁸⁰ Çepts bölgesi, Vyatka Nehri'nin bir kolu olan Çepts Nehri'nin aktığı Perm Krayı, Kirov ve Udmurtya bölgelerini kapsamaktadır.

²⁸¹ Valeyev, 2012: 176-178.

2.2.1. Çeptsä Bölgesi ile Ticarî İlişkiler

IX. ve X. yüzyıllar arasında İtil hattı üzerinde milletlerarası karşılaşmalar meydana gelmiştir. Öyle ki X. yüzyılın başında Varyaglar çevresinde birleşen Slav nüfusu, kuzey batıdan İtil üzerine, verimli toprak arayışı ile hareket etmiştir. Bu kilit noktalarda ise sıklıkla Fin- Ugor kavimleri görülmüştür²⁸². Bu sebeple, özellikle X. yüzyılın başından itibaren, Rusların ve İtil Bulgarlarının siyasi oluşumlarını tamamlamak için çok önemli görev üstlenen ticaret, bölgenin bu yerli kavimleriyle gerek barışçıl yollar, gerek ise iki devlet arasındaki siyasi rekabet sebebiyle vasallık yoluyla gerçekleşmiştir.

Uzmanlara göre, Çeptsä nehrinin orta ve yukarı akımında, Orta İtil'e Bulgar kavimleri gelene kadar, V-VI. yüzyılda tarımla uğraşan sakinler bulunmuştur. Ortaçağ Çeptsä havzası arkeolojik olarak iki farklı gruba ayrılmıştır. V. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın ilk yarısı Polomskiy, IX. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl da Çepets kültürü şeklinde adlandırılmıştır. Bu iki kültür, V-XIII. yüzyılda iki farklı zamanda, Polomsko-Çepets denilen tek kültür oluşturmuştur. Polomsko-Çepets halkı demir-çelik metalürjisi ve demir dışı madenler metalürjisini kullanarak ürettikleri kaplar, kemik ve ahşap işlemeciliği ya da iplik eğirme gibi el işleriyle tanınmıştır. Güçlü kültür tabakasıyla Polomsko-Çepets kültürünün, büyük şehirleri, Çeptsä havzasında, Guryakar, Vesyakar, İdnakar, Dondıkar, Uçkakar isimleri ile yer almıştır. Bu kültürün tarımla uğraşmış olduğunu, bölgede bulunan evcil hayvanlara ait kemik buluntuları doğrulamış, başlıca evcil hayvanlarını ise atlar ve büyük baş hayvanlar oluşturmuştur²⁸³.

Çepets kültürüne dair yapılan araştırmalarda bulunan eserlerin önemli bir kısmı Bulgarlardan ithal edilmiştir. Bu bölge, Bulgarların taklit ederek bastıkları paraları göğüs süsü olarak kullanmış ve bunları biçimlendirmek için brakteat/ bractea (çok ince madeni pulun yalnız bir yüzüne basılan eski bir para) üretimini kurmuşlardır. XI. yüzyıldan itibaren bu tarz para akımının durmasıyla, Udmurtların²⁸⁴ ataları "bractea" kullanmaya başlamıştır. Bulgarlar bu baskılarla, Yayık, Kama ve Orta İtil bölgesinde Arap harflerinin yalnızca kendileri tarafından bilinip kullanıldığını kanıtlamıştır. Örneğin bu bölge kazılarında bulunan iki gümüş "bractea", bunların üretiminin yapıldığının kanıtını oluşturmuştur. Bu iki bracteadan biri Bulgar'da Bulgar dirhem kopyası şeklinde, diğeri ise yine Samani dirhem kopyası şeklinde basılmıştır. Udmurtların ataları tıpkı Tatar kadınları gibi, XIX- XX. yüzyıl başına kadar yaygın olarak paraları göğüs süslerinde kullanmıştır. Paraların akışının durmasıyla, Çepets

²⁸² Dubov, 1999: 90.

²⁸³ Belih ve Makarov, 2006: 378- 379.

²⁸⁴ Ar ve Votyak olarak da bilinen Fin- Ugor kavmidirler. Bugün Udmurtya denilen ülkenin doğusunda Perm Krayı, batı ve kuzeyinde Kirov Oblastı, güneyinde ise Tataristan ve Başkurdistan bulunmaktadır.

kültürü halkları bractea üretimini faaliyete sokmuştur. Bunlar genellikle gümüş ve bronzdan oluşmuştur²⁸⁵.

Çepets kültürünün yaşandığı şehirlerden biri olan İdnakar, Bulgarlardan ithal edilen malların buluntularının keşfedildiği önemli bir nokta olmuştur. Bu buluntuların başını süs eşyaları çekmektedir. İtil Bulgarlarında oldukça yaygın olarak görülen şakak süslerine, Perm-Yayık mezar ve yerleşimlerinde 60'dan fazla nüsha şeklinde rastlanılmıştır. Yine Udmurt-Yayık çevresinde de bu süs eşyaları Malo-Venijskoy, Çemşay, Varninskiy mezarlarında keşfedilmiştir. Bu tarz süs eşyaları X-XIII. yüzyıla tarihlenmekle birlikte, Altın Orda döneminde de popülerliğini korumuştur. İtil Bulgaryası'nda örneklerle çokça rastlanan ve N. G. Pervuhin'in koleksiyonunda olan üç boncuklu şakak halkası da İdnakar buluntuları arasındadır²⁸⁶. Ortaçağ boyunca özel kuyumcular tarafından, Bulgarlara özgü işaretler konularak hazırlanan ve Bulgar zanaatı için oldukça önem taşıyan asma yani şakak süsleri Bilyar ve çevresinde yoğun olarak görülmüştür. Bulgar şakak süsleri, Fin- Ugor ve Slav kavimlerinde de yaygın olarak görülen şakak süslerinden, üzerinde taşıdığı Bulgar işaretlerinden ötürü kolayca ayırt edilir olmuştur²⁸⁷.

Perm-Yayık²⁸⁸ bölgesinde keşfedilen şakak süslerinden bir kısmının kökeni Ruslara aittir. Öyle ki N. A. Makarov, XI.- XII. yüzyılda, Rus kolonilerine ait nesnelerin sınırları tam olarak belirgin olmayan Kuzey Yayık ve Fin-Ugor topraklarına yayıldığını belirtmiştir. Kaynaklar, Rusların bu bölgeye gelişi ile ilgili belirli tarihler (1092, 1173, 1212 vb.) vermiş olsa da, yerli Fin- Ugor halklarıyla Rusların teması hakkında bir bilgi vermemiştir. Fakat Perm-Yayık çevresinde 37 noktada, X- XV. yüzyıllara ait, Eski Rus ve İtil, Baltık, Fin eşyalarının bulunduğu arkeolojik araştırmalar neticesinde bu temas kanıtlanmıştır. Özellikle, bu bölgede Eski Rus süs eşyalarının varlığı ağır basmıştır. Rus yapımı olan gerdanlıklar, XI. yüzyıldan itibaren kitlesel olarak bu bölgeye akmıştır. Yine Rus bölgesinden gelen diğer mallar arasında şunlar sıralanabilmektedir: Kiev ve Ryazan tarzı cam bilezikler, şakak süsleri, boyun süsleri, yüzükler, rozetler vb. Bu bölgede (Anyuşkar, Salomatovskoy vb.) paraya eşdeğer olarak bölge ticaretinde önemli bir meta olan, pembe arduaz ağırşaklar da ele geçmiştir. Bölgeye gelen kemik oymacılığına ait yapılar ise her ne kadar Rus zanaatkârlara ait

²⁸⁵ Valeyev, 2012: 183.

²⁸⁶ Yegorov, 2014: 134-135.

²⁸⁷ Belavin, 2016:266.

²⁸⁸ Tataristan'ın doğusunda, Kama Nehri ve Ural Dağları ile komşu olan bölgedir. Bugün bu bölge Perm Krayı olarak bilinmektedir.

eserler olarak gözükmüş olsa da, sadece Ruslar tarafından ihraç edilmemiş, çoğu Bulgarların aracılığıyla bölgeye girmiştir²⁸⁹.

Bulgar'dan Çeptsa bölgesine yetenekli zanaatkârlar tarafından, yüksek kalitede üretilen mamuller gelmiştir. Yukarıda kaydedilen Bulgar kökenli şakak süslerine ek olarak, Çeptsa bölgesinde altın kaplama telkari ürünleri de yine bölgedeki mezarlarda bulunmuştur. Araştırmacılara göre bunlar XII. yüzyıldan daha erken bir döneme kadar gitmektedir. Ve bu süs eşyaları XI- XII. yüzyıl Bulgar telkari yapımına uygun olarak imal edilmiştir. Yine bu bölgede bulunan kalın- kapalı formdaki kurşuni hilal şekilleri, muhtemelen İtil Bulgarlarından ithal edilmiştir; zira bu tarz ürünlere özellikle Bulgarların, Bilyar şehrinde sıklıkla rastlanılmıştır²⁹⁰.

Daha evvel de belirttiğimiz gibi henüz V-VI. yüzyılda tarımla uğraşan halklara ev sahipliği yapmış olan, Perm-Yayık arkeoloji bölgelerinde, ortaçağa özgü çok sayıda tarım aleti keşfedilmiştir. Bu durumdan hareket eden A. N. Sarapulov'a göre İtil Bulgarlarından, Perm-Yayık bölgesine tarım aletleri (tarla sürüm uçları vb.) de ihraç edilmiştir. Lakin bu fikre F. Ş. Huzin karşı çıkmıştır. Huzin'e göre gerek İtil Bulgarları gerek ise bu bölgede bulunan halklar neredeyse eşit tarım gelişmişliğine sahip olmuştur. Fakat şu var ki Perm-Yayık bölgesinde kendi ticarî koşullarına sahip Bulgar yerleşimleri var olmuş, burada yaşayan Bulgarlar, Perm-Fin halklarına kendilerinin gelişmiş tarım görülerini vermişlerdir. Bu durum Komi-Perm dillerinde yer alan tarımsal sözcüklerle de doğrulanmıştır²⁹¹.

Çepets halkının torunları, Udmurta halkının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Kuzey Udmurtlar Ortaçağ Polonsko-Çepets zamanındaki (Dondıkar, İdnakar, Guryakar, Vesyakar) Dondı, İdna, Gurya, Vesya şehirlerine yayılmıştır. Udmurtların güneyindeki arkeolojik eserler, bu halkın bize tarım, hayvancılık, avcılık ve balıkçılıkla uğraştığını göstermektedir. Bu kültür demircilik işleri, bronz işi üretimi, ahşapçılık ve diğer zanaat yönleriyle de tanınmıştır²⁹². Kuzey Udmurtların sıkı ve devamlı ilişkileri X. yüzyılda ve XIII. yüzyılın başlarında güney komşuları olan Bulgar Devleti ile gerçekleşmiştir. Bu duruma ilk tanıklık eden buluntuları seramikler oluşturmuştur. Öyle ki İtil Bulgarlarının çömlekçi çarklarında, kaliteli kilden hazırlanan kap kacakları, yerli kap kacaklardan oldukça farklı olmuştur. Çömlek buluntuları, testi sapları Çeptsa yerleşimlerinde oldukça sık ortaya çıkmıştır. Fakat sayısal olarak bu buluntular, Bulgarlarla Çeptsa halklarının ilişkileri göz önüne alındığında yetersiz olmuştur. Örneğin Bulgarlarla ticarî ilişkilerin en yoğun

²⁸⁹ Belavin ve Krilasova, 2017: 284- 286.

²⁹⁰ İvanova, 1974: 129-130.

²⁹¹ Huzin, 2015: 254.

²⁹² Belih ve Makarov, 2006: 386-387.

gerçekleştiği (Uçkakar vb.) şehirlerde, ithal edilen seramik % 2, 4 oranındadır²⁹³. T. A. Hlebnikov'un incelemelerine göre bunları X–XIII. yüzyıl ait olan klasik Bulgar seramikleri oluşturmuştur. Uçkakar ve İdnakar şehirlerinde bulunan bazı seramikler, Bulgar'dan ithal edilenden farklılık taşımıştır. Bu bölgedeki yerli halk Bulgar'dan sadece kap- kacak ithalatı yapmamış, onlar Bulgarların çömlekçilik usullerini benimsemiş ve uygulamaya çalışmışlardır. Fakat şekil itibariyle farklılıklar ortaya çıkmıştır. Zira Bulgarların çömlekleri pişirme usulleri, bu bölgedeki usullerden farklı olmuştur. Bu durum özellikle testi saplarında gözlemlenmiştir²⁹⁴.

Perm-Yayık bölgesinde keşfedilen süs eşyalarından bir kısmını yüzükler oluşturmuştur. Örneğin bu bölgeye ait buluntulardan olan iki tip yüzüğün İtil Bulgarlarına ait olduğu düşünülmektedir. Zira bunların form ve içerik itibariyle benzerlerine İtil Bulgarlarında da rastlanılmıştır. Bu tarz yüzüklere en çok Bolşetiganskiy, Tankeyevski, Tetyuşski erken Bulgar mezarlarında rastlanılmaktadır. Perm-Yayık bölgesinde bilinen ve yüzüğü andıran tarzda olan, kırmızı akik ve camdan olan süs eşyaları da İtil Bulgarlardan ithal edilmiştir. Yine bir başka Bulgar ithalatına ait olan süs eşyalarını bilezikler oluşturmuştur. Bulgarlarda çok yaygın görülen bileziklerin en tanınanları yapraklı, değerli taşlı ve örgü (hasır) olanları olmuştur. İdnakar şehrinde üç adet motifli-yapraklı bilezik bulunmuştur. X-XII. yüzyıla tarihlenen bu eşyalar, İtil Bulgaryası'nda da geniş bir alana yayılmıştır²⁹⁵.

Yegorov'un, A. G. İvanov'dan naklettiği üzere Çeptsas eserlerinde tipik olmayan Bulgarlara ait olduğu düşünülen kemikten mamuller de yer almıştır. Örneğin, iyi cilalanmış, parlak kemikten düğmeler, bu buluntular arasındadır. Bu tarz Bulgar materyalleri, Bilyar, Bulgar, Suvar arkeolojik eserlerinde de oldukça yaygın görülmüştür. Yine bu bölgede bulunan (İdnakar) ve Bulgar kökenli olan kemikten asma-muskalar, genellikle XII-XIII. yüzyıl arasına tarihlenmekle birlikte, Bulgarların İslamiyet'i kabul edışıyle, Müslüman Arapların muskaları taklit edilerek yapılmıştır²⁹⁶.

İtil Bulgarlarından, Perm-Yayık bölgesine çok geniş çeşitliliğe sahip ürünler ithal edilmiştir. Bu ürünlerin bölgeye ithalatını belirleyen tetikleyici ve önde gelen unsuru, bölge halkının ihtiyacını giderme oluşturmuştur. Gerek kendi mallarını, gerek ise başka ülkelerden temin ettikleri malları Yayık piyasasına sunan İtil Bulgarları bu durumdan, ticarî olarak çok fayda görmüşlerdir. Örneğin İtil Bulgarlarının farklı bölgelerden temin ederek, sattıkları mallardan birini kılıçlar oluşturmuştur. Perm-Yayık bölgesinde sayıca az ama kalite olarak

²⁹³ İvanova, 1974: 129.

²⁹⁴ Hlebnikova, 1962: İvanova, 1974: 129.

²⁹⁵ Yegorov, 2014: 135.

²⁹⁶ Yegorov, 2014: 135-136.

çok değerli olan, sadece varlıklı insanların alabileceği kılıçlar, Rus topraklarından Bulgar ticarî kervanlarıyla bu bölgeye gelmiştir. İtil Bulgarları ise bölgede bilinen kılıçların teminatını, Arap kaynakların altını çizdiği gibi “Visu” gibi kuzeyli halklardan sağlamıştır²⁹⁷.

Yukarıda kaydedilen ürünler genel itibarıyla, İtil Bulgarlarının ihraç ettiği mal gruplarını oluşturmuştur. Çepets kültürünün X-XII. yüzyıllarda komşularıyla alışverişte başlıca mallarını post hayvanlarından elde ettikleri kürkler oluşturmuştur. Bunların başlıca tüketicileri İtil Bulgarları olmuştur. Üstelik bu kürkler ihraç edilmemiş, yerli halktan vergi toplama yoluyla bölgeye girmiştir²⁹⁸.

Bulgarların, Udmurtlar ile aktif ticaretine filolojik materyaller de tanıklık etmiştir. Öyle ki araştırmalara göre Udmurt dilinde 30’dan 400’e kadar ulaşabilen sayıda Bulgar kelimesinin bulunduğu saptanmıştır. Bu durumu açıklayan çok güzel bir örnek bulunmaktadır. Ortaçağ ticaretinde, Arap kaynaklarının kaydettiği gibi kuzeyli kavimler arasında, parayla denk tutulan bazı materyaller (sincap derisi, boncuk, deniz kabuğu, ağırşak vb.) kullanılmıştır. Bu suretle “belka” (sincap) kelimesi Tatar ve Fin-Ugor dillerine ticarî temaslar neticesinde girmiştir. Halikov’un düşüncesine göre Mari, Mordva, Komi-Perm dillerinde “ur” kelimesi küçük para birimi “kopeyk” ve kürk hayvanları “sincap” manasına gelmektedir. Tatarca’da ve Bulgar dillerinde bir kopeyk, bir sincaba eş değerdir. Fakat Marilerde 2 kopeyk 7 sincap, 3 kopeyk 10 sincaba eş değerdir. Bu durum Bulgar tüccarlarının, Fin-Ugor halklarıyla düzenli ilişkiler içerisinde olduğunu ve ticaretin spekülatif karakterini göstermektedir. Udmurt dilinde “belka/sincap” kelimesinin ikinci anlamı “kopeyk”dir. Para ise farklı bir şekilde (kaldon/koldan) adlandırılır. Bu para sincabın değerini göstermektedir. Bazı araştırmalara göre, belirli Udmurt köylerinde XIX. yüzyılın başında bile para ölçüleri, sincap kalitesinin değerine göre belirlenmiştir. Demek ki bu dillerde “sincap/ur”, “koni” yani para birimi anlamına gelmektedir²⁹⁹.

2.2.2. Yukarı Kama ve Visu, Aru, Yura Halklarıyla Ticaret

Kaynaklara göre Bulgarların kuzeyinde üç bölge bulunmaktadır. Bunları Visu halkı ve bölgesi, onların ötesinde Yura halkı ve bölgesi, daha da kuzeyde geçilmez kuzey dağlarına ve denize ulaşan Mraka halkı ve bölgesi oluşturmaktadır. Bu ülke halkları hakkında genellikle Arap kaynakları bilgi vermiştir. Bu bilgiyi verenlerden biri de Birûnî’dir. O ülkelerin iklimlerini açıklarken Bulgar topraklarının, Bulgar ve Suvar şehirlerinin, Visu, Varyag, Yura

²⁹⁷ Daniç, 2012: 87-88.

²⁹⁸ Belih ve Makarov, 2006: 381.

²⁹⁹ Valeyev, 2012: 181.

gibi kavimlerin yedinci iklime ait olduğunu belirtmiştir³⁰⁰. İtil Bulgarları ve Perm-Yayık halklarının, X. yüzyılda gerçekleştirdikleri ticarî temasların coğrafyası, X. yüzyıl Arap kaynaklarında “Visu ülkesi” olarak, XIII. yüzyılda ise “ Çulman” şeklinde değişerek yer almıştır. Çulman Bulgarları ve Araplar, Kama’nın yukarı ağzına “Beyaz” (Ak İtil), aşağı ağzına ise Kara İtil demişlerdir³⁰¹.

Bulgarların, kuzey halklarıyla gerçekleştirdiği ticaret hakkında ilk bilgiyi İbn Fadlan vermiştir. O “Visu” diye adlandırılan halkın yurduna Bulgar tüccarlarının gidip samur ve kara tilki getirdiğini belirtmiştir. Yine Aru ülkesinde kunduz, kakım avlandığını söylemiştir³⁰². Visu ismi aslında, Rus yıllıklarında “Ves” şeklinde geçen halka denmiştir. Yıllıklara göre Beloozera bölgesinde oldukları düşünülen bu halkın bir kısmı Rus etkisi altında asimile olurken, Veslerin ataları olan Vepsilerin bir kısmı etnik özelliklerini korumuşlardır³⁰³. “Yura” kavmi ise Rus yıllıklarında “Yugra”, Ostyakların ataları olarak geçmekle birlikte, bu halklarla doğrudan ticarî temas sağlanmamıştır. Bulgarların ticarî partnerleri olan Çulman yani Visu tüccarları, Bulgarların kuzeyli diğer halklarla (Mraka, Yura vb.) gerçekleştirdikleri ticarete arabulucu rolü üstlenmiştir³⁰⁴.

Visu, Yura ve Aru (Udmurtların ataları) ile gerçekleştirilen ticarî hareketlilik konusunda en kapsamlı bilgiyi el-Gırnâtî eserinde şu şekilde vermektedir:

Onlara vergi ödeyen vilayetler vardır. Bunlardan Visu vilayetiyle aralarındaki mesafe yürümeyle bir aydır. Bir düğeri de Uru denilen bir vilayettir. Uru’da kunduz, kakım (sansargillerden bir hayvan) ve iyi cins sincaplar avlanır... Bulgar’a haraç olarak değerli kunduz kürkleri gelmektedir... Bulgar’daki tüccarlar köle kunduzu tanırırlar. Çünkü köle kunduzlar, efendileri için funda ağacının dalından koparır ve ağzıyla efendisine uzatır. Bu işi yapan köle kunduzların boyunlarındaki sağlı sollu tüyler dökülür. Tacirler onları tanıyıp: “Evet, bu bir köle kunduz” derler. Çünkü efendi kunduzlarda tüy dökülmesi olmaz... Tüccarlar İslam beldelerinden Zencan’da, Ebher’de, Tebriz’de, İsfahan’da yapılmış kılıç götürürler. Bu kılıçlar demir ocağından çıktıkları halleriyledir. Süsleme ve kabzaları yoktur. Ateşte o kadar dövülmüş ve incelmışlerdir ki, bir ipe, halata ya da tahtaya değdikleri vakit uzun bir süre tınlarlar. Yura’dan istenen kılıçlar böylesi kılıçlardır. Yuralılarda savaş olmaz binek ve büyükbaş hayvanları yoktur. Büyük ağaçları vardır, çokça bal bulunan petekleri vardır. Samur orada oldukça fazladır ve sürekli samur eti yerler. Tüccarlar oralara bu kılıçları, inek ve koyunları taşır, karşılığında samur kürkleri alır ve oldukça iyi kazançlar elde ederler... Kılıçlar İslam beldelerinden Bulgar’a taşınır ve oldukça fazla kar elde edilir. Sonra Bulgarlar bu kılıçları Visu’ya, kunduz ülkesine götürürler. Visulular da bu kılıçları Yura’ya götürür ve karşılığında samur kürkleri, cariyeler ve köle alırlar³⁰⁵.

³⁰⁰ Belavin, 2006b: 326- 327.

³⁰¹ Belavin, 2006a: 395.

³⁰² Huzin, 2006b s. 99; İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 32.

³⁰³ Fahrutdinov, 1984: 14.

³⁰⁴ Belavin, 2006b: 329.

³⁰⁵ Gırnâtî Seyahatnamesi, 2011: 191- 196.

Gırnâtî'nin vermiş olduğu bilgiler, İtil Bulgarlarının bölgesel ticaret tarihi açısından oldukça kıymetlidir. Bulgar tüccarlarının kendi rakipleri olan bu kuzey halklarına yakınlaşmasının nedeni, bu halkların Bulgar pazarlarında görülmesinin istenmemiş olmasından kaynaklanmıştır. Smirnov, Bulgarların kuzeyle gerçekleştirilen tüm ticareti kendi ellerinde tuttuklarını ve Arapların bölgeye sokulmaması için her türlü masalın uydurulduğunu ifade etmiştir. Bulgarlar sık sık kuzey halkların zalimliğinden bahsederek yabancı tüccarların, büyük kazanç getiren ticarî malların var olduğu bu topraklara girmesi engellenmiştir³⁰⁶. Yabancı tüccarların bölgeye sokulmaması için uydurulan ya da abartılan haberlerin yine en iyi yansıtıcıları Arap kaynakları olmuştur. Örneğin yukarıda, bu kavimlerle ilgili oldukça detaylı bilgiler veren Gırnâtî bu durumla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Bu bölgeye onlardan biri girdiğinde mevsim yaz olsa bile hava soğur, kış gibi olur. Ekinler bozulur... Onların Bulgar ülkesine girmesine izin verilmez³⁰⁷”.

Ortaçağ coğrafya eserlerinin birçoğunda bu kavimlerle ilgili söylenenler benzer düzeyde olmuştur. Bu halklar genellikle kötü sembolize edilmek için doğulu müellifler tarafından “Yecüc-Mecüc” şeklinde adlandırılmıştır. Örneğin İbn Havkal bunlardan biridir³⁰⁸. O, bu kavimlerde fevkalade kürklerin bulunduğunu ve bu kürklerin Bulgarlara, Ruslara ve komşularına götürüldüğünü belirtmiştir. Yine İbn Fadlan da Yura halkının vahşi olup, çadırlarda yaşadığını, insanlarla temas kurmadığını belirtmiştir³⁰⁹. Arap coğrafyacı ve tarihçisi el-Ömerî'nin bildirdiği gibi doğulu tüccarlar: Bulgar şehrinden daha uzağa sokulmuyor; Bulgar tüccarları Çulman'a kadar geliyor, bu bölgenin yerel tüccarları ise Kuzey Ukrayna'da bulunan topraklara geliyor³¹⁰.

Kaynaklarda Bulgar topraklarının, Visu diyarına uzanan yolların mesafesi hakkında farklı bilgiler yer almıştır. Kama sınırında, Visu (Çulman) tüccarları Kama nehri boyunca hareket etmiş; bu yol İj (İzh) ve Çeptsa havzalarından sonra Obva nehrine çıkmıştır. Bu yolu Gırnâtî yaklaşık bir ay (40 gün) süre ile geçtiğini vurgulamıştır³¹¹. İbn Fadlan ise üç aylık bir mesafenin olduğundan bahsetmiştir³¹². Bir başka doğulu müellif olan Mervazî ise Visu ülkesinden daha da kuzeyde olan Yura diyarının 20 günlük yol mesafesi olduğunu söylemiştir. Aslında Yura halkının toprakları, Visu topraklarından kuzeye doğru 20 günlük kervan yolu mesafesinde yer almıştır. Yura'nın daha kuzeyinde Mraka Denizi (Karanlıklar)

³⁰⁶ Huzin, 2006b: 99.

³⁰⁷ Puteşestviye Abu-Hamida al-Garnati, 1971:34; Huzin, 2006b: 99.

³⁰⁸ Şeşen, 2001: 165.

³⁰⁹ Valeyev, 2012: 179.

³¹⁰ Huzin, 2006b: 100.

³¹¹ Belavin, 2006b: 328.

³¹² İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 33.

kıyılarında ise farklı kabileler yaşamıştır³¹³. Bulgar'dan bu kuzey halklarına kadar olan mesafenin, kaynaklarda farklı şekilde yer almasının sebebi, farklı güzergâhlardan bahsediliyor olmasından kaynaklanmıştır. Öyle ki kimi tüccarlar donmuş suyollarını kimileri ise kara yolunu tercih etmiştir³¹⁴. Kama ticaret yolunu kullanan tüccarlar, yazları su ve kara yolunu tercih ederken, kışları ulaşım için donmuş Kama (Çulman) nehrini tercih etmiştir. Fakat sezonluk gerçekleşen bu su yolu ulaşımına, bazı doğal felaketlerini (buz parçaları vb.) en aza indirmek için kısıtlama da getirilmiştir. Arap tüccarların, yılın sıcak zamanlarında Perm-Yayık bölgesine kervanlarla gelişi hakkındaki bilgiyi, Anyuşkar şehrinde bulunan deve kemikleri vermiştir. A. Belavin'in aktardığı üzere N. Zahoder, Bulgarların Visu ve Yura ülkesine malları, köpeklerin çektiği kızaklarla getirdiklerini belirtmiştir. Köpeklerin kemik kalıntıları, bugün Anyuşkar ve diğer Yayık-Kama kazılarında keşfedilmiştir³¹⁵.

Bulgarlar, kendileri için Kama üzerindeki ticaret yollarını tutma hevesinde olmuşlardır. Bulgar tüccarları, Kuzeybatı Sibir'de, Yayık (Ural) ve çevresinde, Kama çevresinde yani kuzey-doğu üzerinde çok önemli bir ticarî hareketlilik sağlamıştır. Bu bölge çoğunlukla, kuzeydoğu Bulgar şehirlerinden gelen, Bulgar tüccarlarının mutlak tekeli altında olmuştur. Bu sebeple yukarıda da bahsettiğimiz gibi bahsi geçen bölge hakkında efsaneler üretmişlerdir. Fakat İtil Bulgarları da sadece Çeptsa havzasına ve Visu topraklarına kadar gitmişler, Kuzey Tayga-Tundra bölgesinde yaşayan halklarla, Visu tüccarlarının aracılığıyla ticaret yapmışlardır³¹⁶. Yukarı Kama bölgesindeki bu ticarî kontakla ilgili Bulgar ağırlık sistemine ait Rodanov, Anyuşkar, Gorodişenskiy, Kudımkarskiy yerleşimlerinde bol miktarda buluntular keşfedilmiştir. Perm (Komi-Permyaklar) hakkındaki efsanelerde, bu bölgenin Aşağı Kama bölgesine giden yolda Bulgarlara ticarî vergi ödenildiğinden bahsedilmiştir. Yine Kudım-Oş efsanesinde Bulgarlarla gerçekleşen ticaret geçmektedir. Bu efsanelerin içerisinde doğruluk barındırdığı, Yukarı Kama bölgesinde keşfedilen 250'den fazla Bulgar üretimine ait arkeolojik parça buluntusuyla da kanıtlanmıştır³¹⁷.

İtil Bulgarlarının ticaret için bu kuzeyli kavimlerinin topraklarına akmasının en büyük sebebinin kürkler olmuştur. Bu bilgiyi neredeyse tüm doğulu kaynaklar (İbn Fadlan, Gırnâfî, Mesudi, İbn Havkal vb.) tasdiklemiştir. Örneğin el-İstahrî ve el-Belhî:

³¹³ Koç, 2010: 78.

³¹⁴ Fahrutdinov, 1984: 14.

³¹⁵ Belavin, 2006b: 328.

³¹⁶ Halikov ve Motsya, 1997: 27-28.

³¹⁷ Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 299.

Artlara gelince, yabancılardan birinin oraya seyahat yaptığını anımsıyoruz. Onlar suda tomruk yüzdürürler? Ve pazarlık yaparlar, fakat hiç kimse kendi işleri ve malları hakkında bir şey anlatmaz. Artlardan siyah samur ve kurşun taşınır şeklinde ibareler sunmuşlardır³¹⁸.

İtil Bulgarları, İslam dünyası için İtil-Hazar yolları üzerinden kürk ve diğer kuzey, orman ürünlerinin temin edildiği ana kaynağı oluşturmuştur. Mukaddesî kuzey bölgelerinden, İtil Bulgarları aracılığıyla getirilen kürklerin ve diğer malların güzel bir listesini yapmıştır:

Harezmi'den oraya samur kürkleri, sincap kürkleri, kakım kürkleri, sansar, tilki, kunduz, her renkte tavşan, keçi derisi, balmumu, ok, kavak ağacı, şapka, balık tutkalı, balık dişi, kunduz esansı, sarı amber, kimuxt (bir çeşit kürk deri), Saglap köleler, koyun ve sığır ithal edilir. Bütün bunlar Harezm yoluyla Bulgar'dan gelir³¹⁹.

Yayık bölgesinden Bulgar'a hatta daha da uzağa doğuya ve batıya sadece kürk gitmemiş, bakır ve bronz külçeler, seçkin tohumlar ve erken ortaçağı için çok kıymetli tuz giden ürünler arasında olmuştur³²⁰. Yine İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde de adı geçen Visû yani Fin- Ugor kabilesi olan Vepsilerden, İtil Bulgarları köleler satın almıştır³²¹.

İtil Bulgarlarının, kuzeyli kavimlere ihraç ettikleri ürünler ise oldukça çeşitli olmuştur. Bunlar arasında küpeler, bilezikler, yüzükler, gerdanlıklar, av tasvirli kuyumculuk mamulleri, demir ve bronz kilitler, anahtarlar, tarım araç ve gereçleri, Bulgar tarzı seramikler³²², şakak süsleri, ok uçları, kılıçlar, taştan ve camdan boncuklar³²³ yer almıştır. Özellikle ihraç edilen bu mallar arasında yer alan kılıçların bölgeye gelişi hakkında Gırnâtî değerli bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre kılıçlar İslam ülkelerinden Bulgar'a, oradan Visu tüccarlarına satılmış; Visu tüccarları ise bu kılıçları Yura diyarına götürüp karşılığında samur kürkleri ve köleler almış³²⁴.

Visu-Yura halklarıyla İran, Türkistan halkları arasındaki irtibat Bulgarlar aracılığı ile sağlanmış, gerek Türkistan'a özgü mallar gerek ise İslam coğrafyasına ait paralar bu bölgede yürütülen kazılar neticesinde ortaya çıkartılmıştır³²⁵.

Kama yolu, sadece doğrudan ticarete hizmet etmemiş, transit ticarete de büyük rol oynamıştır. Ortaçağda transit ticaret çok kazançlı olmuştur, çünkü tüccarın riski minimuma inmiş, kazanç ise maksimuma ulaşmıştır. Uluslararası ticaret için önemli olan Kama bölgesi, Moğol istilasından sonra da bu önemini korunmuştur. Çulman yani Kamalı tüccarlar XIII-

³¹⁸ Valeyev, 2012: 179; Şeşen, 2001: 161.

³¹⁹ Golden, 2002: 212.

³²⁰ Belavin, 1999: 163.

³²¹ Şam, 2016: 161.

³²² Valeyev, 1995: 53.

³²³ Belavin, 1999: 163.

³²⁴ Gırnâtî Seyahatnamesi, 2011: 193-194.

³²⁵ Valeyev, 2012: 184.

XIV. yüzyıllarda sadece İtil bölgesi ile değil kuzey ülkeleri, Yayık bölgesi ve Ruslar ile de aktif ticaret yapmıştır³²⁶.

2.2.3. Mordva-Mari (Çeremiş) Halklarıyla Ticaret

İtil Bulgarları, merkezden uzak ticareti genellikle komşu halklarla sağlamışlardır. Merkezden uzak ticareti ise çoğunlukla kenar Bulgar kentlerinden olan Bulgar tüccarları gerçekleştirmiştir. Mordva atalarıyla, Yul şehrinde ve çevre halklarından olan tüccarlarla ticaret yapılmıştır. Onların topraklarında sağlanan ticarî kontak X-XI. yüzyıllar da ortaya çıkmıştır. E. P. Kazakov'un gözlemlerine göre bu bölgenin yerlilerine ait mezarları, Bulgar şehirlerinde imal edilen mallarla dolup taşmaktadır³²⁷.

2.2.3.1. Mordvalar ile Ticaret

Bulgarların Orta İtil bölgesine göç etmesinden önce, Orta İtil'den batıya doğru uzanan topraklarda Eski Mordva halkları yaşamıştır. Bu halklar Sura, Mokşa, Tsna, Teşa nehirlerinin havzalarında uğraş vermiş Fin-Ugor kavimlerinden olmuştur. Bahsedilen bölgede ortaçağ boyunca çok düzensiz yerleşimler (İmenkov, Bulgar, Mordva vb.) bulunmuştur. Öyle ki ortaçağ boyunca, Batı İtil bölgesinde yaşayan Eski Mordva kavimlerinin yanı sıra bu bölgede Murom, Burtas, Rus, Bulgar gibi kavimlerin halkları yaşamıştır. X-XI. yüzyıllarda, İtil Bulgarları ve Ruslar, Mordva halklarının bölgesine nüfuz etmeye başlamıştır. Bu hareketle, İtil Bulgarları Bulgar'dan Kiev'e uzanan kara yollarını, Ruslar ise Oka üzerindeki suyollarını kontrol altında tutmayı amaçlamışlardır. XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlarında Sura ve Mokşa bölgeleri İtil Bulgarları birleşiminde toplanırken, Mordva halkları ise iki devlet (Rus-Bulgar) arasında bölüşülmüştür³²⁸.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Moğol öncesi Bulgar süreçlerinin oluşumuna Kuban bölgesinden Orta İtil'e doğru gerçekleşen göç dalgası sebep olmuştur. Tarım ve zanaat ile derinden ilgilenen bu göçebeler, Hazarların yeni Bulgar neslini oluşturmuştur. Kazakov'a göre iki göç dalgası gerçekleşmiştir. İkinci göç dalgası İtil'e kadar olmamış, Yukarı Sura bölgesine yani Mordva topraklarına yönelik gerçekleşmiştir. Bu yeni gelenler bölgeye kendi tarımsal, zanaatsal ve kültürel unsurlarını da getirmişlerdir. Bu süreçte bazı yerli halklar Bulgar valileri yönetimi altında toplanmaya, devletin sınırlarında idari birimler oluşturmaya başlamıştır. Yine Fin-Ugor halklarıyla aktif ticaret devam ederken, iç ticaretin canlı bir hal alması ve zanaat üretiminin artması gerçekleşmiştir. Fin-Ugor kavimleri ile ticaret, gümrük

³²⁶ Belavin, 1999: 167.

³²⁷ Kazakov, 1991: 154.

³²⁸ Belorıbkın ve Zelentsova, 2006: 418.

engeli olmadan sağlanmışır³²⁹. Bu ikinci göç sonucunda Yukarı Sura bölgesinde, X. yüzyılda Mordva halkları neredeyse yok olmuş vaziyete ulaşmıştır. Bu bölge karışık Bulgar ve Burtas kültürünün yerleşimleriyle dolup taşmıştır. Yerleşimler genelde Sura nehrinin sağ ve sol kıyısına doğru yayılmış, bölgede aynı zamanda istihkâm kaleleri de keşfedilmiştir. Bu bölgenin başlıca ekonomisini ise ekilebilir tarlalar oluşturmuştur. Bu sebeple olsa gerek bu bölgede Bulgar ve Alan tipinde araç-gereçler ortaya çıkmaya başlamıştır. Balta, kilit gibi Bulgar teknolojisini gerektiren ürünler, İtil Bulgaryası'ndan Bulgar-Kiev güzergâhı kullanılarak getirilmiştir. Aynı bölgede yine Bulgar taklidi gibi olan Mordva süs eşyalarına rastlanılmışır. Yine bu bölgeye İtil Bulgar topraklarından kalaydan, gümüşten ve kurşun yapılan külçeler getirilmiştir³³⁰.

İtil Bulgarlarından, Mordva topraklarına çok farklı çeşitte mal girişi sağlanmışır. Bu mallardan biri de Bulgar zanaatına ait olan süs eşyalarıdır. Özellikle X-XI. yüzyılda İtil Bulgar kadınları tarafından, giysilerini tamamlamak için tercih edilen gürültü çıkartan (Bunlar genellikle metalden sallantılı takılar şeklinde olmuştur.) süs eşyaları Mordva topraklarında keşfedilmiştir³³¹. Mokşa bölgesindeki kadın süs eşyalarının bir kısmı bu tarz ürünlerden oluşmaktadır.

XI-XIII. yüzyılda Mordva bölgesinde önemli değişimler meydana gelmiştir. Ruslar doğruya doğru ilerlemeye başlamıştır. Tsna bölgesinde bu dönemin sonuna doğru, Ryazan Knezliği hareket etmiştir. Bu bölge büyük şehirlerin sınırlarından oluşmaktadır. Köylü Ruslar Tsna nehrinin sağ kıyısına yerleşmişlerdir. Bu durum arkeolojik verilerle de kaydedilmiştir. Bu dönemde bütün Mordvalar bölgeyi terk etmemiş, kimisi kalarak Rus kültürünü benimsemiştir³³². Yine aynı dönemde, yani XI-XIII. yüzyılda Mordva hakları özellikle güney bölgelerde, kendi hazırladıkları geleneksel kırmızı seramikle çevredeki halkları etkilemiştir. Fakat söylenebilir ki bahsedilen dönemde Mordvalar ile Bulgarlara ait olan araç-gereçleri ayırt etmek oldukça zor olmuştur. Keza Mordvaların seramik kontakları Bulgarlar ve çevre kavimlerle oldukça yoğun gerçekleşmiştir³³³.

Doğudan, Sura ve Mokşa üzerine çok sayıda dirhem ve farklı türde mallar akmıştır. Batıdan ise bu bölgeye genelde arduaz ağırşaklar yayılmışır. Bu bölgeyle ticarî temaslar, bölgedeki ana ticaret güzergâhı olan İtil-Oka suyuolları ile Bulgar'dan Kiev'e uzanan kara yolu ile sağlanmışır. Bulgarlar aracılığıyla, Arap zanaat ürünleri de Mordva topraklarına girmiştir.

³²⁹ Valeyev, 2012: 177.

³³⁰ Belorıbkin ve Zelontsova, 2006: 426.

³³¹ Rudenko, 2002: 152.

³³² Zeleneyev, 2012: 40.

³³³ Zeleneyev, 2012: 41.

Lyadinskiy mezarında Arapça ibareli bronz kova, Juravinskiy II mezarında ipek kumaşlar bulunmuştur³³⁴.

Yukarı Sura ve Yukarı Mokşa bölgesi, İtil Bulgarlarından oldukça etkilenmiştir. Mordva pazarlarında ve yerleşimlerinde Bulgar tipi mamuller bulunmuştur. Bu mamuller arasında ise şunlar yer almıştır: Bulgar kuyumculuk ürünleri üç boncuklu şakak süsleri, bükümlü bilezikler, tarım araç-gereçleri, kap kacaklar vb³³⁵. Kısaca Bulgar zanaatına ait olan tüm mamuller Mordva bölgesinde popüler olmuştur.

2.2.3.2. Mariler (Çeremiş) Ticaret

Aşağı ve Orta Vetluga nehri akımında, Sura nehrinden Kazanka Nehri'ne kadar ki toprak parçasında, İtil'in her iki kıyısında da yaşayan Mariler, İtil Bulgarlarının kuzeybatı komşuları olmuştur. Mari halkları, XX. yüzyılın başına kadar etnolojik olarak "Çeremişler" olarak bilinmiştir. Marilerin ataları, İleta, Büyük Kokşaga, Vetluga, Vyatka ve İtil gibi büyük nehirlerin sabit yaşayan yerlileri olarak, VI-VIII. yüzyıldan itibaren yukarıda bahsedilen topraklarda görülmeye başlamışlardır. Marilerin ismi, Bulgarların komşuları olarak Hazar Hakanı Yusuf'un mektubunda kaydedilmiştir³³⁶. Yusuf mektubunda bu halkların İtil nehri kıyısında yaşadığını belirtirken, bu nehrin kenarında birçok ulusun mevcut olduğunu söylemiş ve bu halkları şu şekilde sıralamıştır: Burtas, Bulgar, Suvar, Arlar, Çeremişler (Mariler) ve Slavlar³³⁷.

X. yüzyıla kadar Mari halklarıyla, İtil Bulgarlarının ticarî temasları hakkında bir şey söylemek oldukça güç olmuştur. Ama şu söylenebilir ki bu iki kavmin ticarî temasları tek bir karakter taşımıştır. Yine aynı dönemde X. yüzyılda Bulgar topraklarında yerleşik kavimlerin görülmeye başlaması sonucunda, zanaatta ve ihtiyaca yönelik mamullerin satışında, Bulgar ticaretinde gelişim yaşanmıştır. Bu yüzden Mari gibi halklarla birlikte ticaret sabit bir karakter kazanmıştır³³⁸.

Vladimir-Suzdal ve Novgorod Knezlikleri'nin, XI. yüzyılda siyasi ve ticarî alanda güç kazanmaya başlamasıyla birlikte, İtil Bulgarlarının Marilerle olan ticarî hareketliliğinde azalma görülmüştür. Rusların ve İtil Bulgarlarının ticaret eksenli başlatmış oldukları askeri

³³⁴ Belorıbkin ve Zelontsova, 2006: 428.

³³⁵ Valeyev, 1995: 57.

³³⁶ Nikitina, 2006: 433.

³³⁷ Hamidullin, 2006: 668.

³³⁸ Valeyev, 1995: 55.

çatışmalar, özellikle Mordva ve Mari halkların bulunduğu bölgelere hâkim olma amaçlı gerçekleşmiştir³³⁹.

Tatar ve Rus ilim adamlarının, Mari kültürünü ve tarihini aydınlatmaya yönelik gerçekleştirdikleri, arkeoloji çalışmaları İtil Bulgarları ve Mari ticarî münasebetlerine de ışık tutmuştur. 1956 yılında, başını A. H. Halikov'un çektiği Mari bölgesine gerçekleştirilen arkeoloji seferleriyle, eski Mari halkının tarihi ile ilgili önemli keşifler yapılmıştır³⁴⁰. Öyle ki E. P. Kazakov'a göre Orta İtil'deki Mari mezarları, Bulgar şehirlerinden olan zanaatkârların mamulleri ile dolup taşmıştır³⁴¹.

Bulgarlara tabi olan ve onlara yaklaşık XVI. yüzyıla kadar askeri olarak yardımda bulunan Mariler ile ticaret Hulaş, Oşel ve XII. yüzyılın sonundan itibaren Kazan'dan gelen başarılı tüccarlarla gerçekleşmiştir³⁴². Bulgarlarla, Marilerin ilişkileri, Bulgar zanaatının güçlendiği ve zanaat ürünlerinin artık sadece iç pazarda değil dış pazarda da sergilendiği dönemde sıklaşmıştır. Bulgarlar aracılığıyla Marilere Büveyhiler'in, Ziyarîler'in, Simcurîler'in İran ve Irak'ta basılmış paraları da girmiştir³⁴³. Örneğin Dubovskiy mezarında Bulgar ve Suvar'da basılan paralara, Samani dirhemlerine rastlanılmıştır. Diğer Mari mezarlarında da Marilerin kendilerine ait para buluntuları da yer almaktadır. Eski Mari mezar buluntularında genel olarak rastlanan paraları, X. yüzyıla tarihlenen Samani dirhemleri oluşturmaktadır. Süs eşyalarına dair arkeolojik buluntuların incelenmesi sonucunda, Marilerde bu paralar süs eşyası olarak kullanılmıştır. Dirhemlerin süs eşyası olarak kullanılmasına sadece Marilerde değil, daha önce bahsini ettiğimiz Fin- Ugor kavimlerine ait olan Çepets kültüründe de rastlanılmaktadır. X-XI. yüzyılda doğudan gelen dirhemlerin azalmasıyla, bu dirhemler para rolünü bırakıp süs eşyası rolünü oynamaya başlamıştır. Bu dirhemler bölgeye Mari tüccarlarının Arap tüccarlarla direk teması sonucunda bölgeye girmemiştir. Mariler, kürk ya da diğer mallarını dirhemler karşılığında Bulgarlar ile takas etmiştir³⁴⁴.

Kürk hayvanlarının kemikleri Mari yerleşimlerinde bulunmuştur. Halikov, XI. yüzyılda kürk hayvanlarının vergi ödemede ya da ticarete takas usulü olarak kullanıldığı savunmuş, Bulgarlarla Marilerin ticarî bağlantılarında da sincap ve para (kopeyk) kelimelerinin Orta İtil ahalisinin nazarında öz olarak tutulduğunu belirtmiştir³⁴⁵. Tatarca'da en

³³⁹ Koç, 2010: 275; Valeyev, 1995: 57.

³⁴⁰ Nikitin, 2017: 8.

³⁴¹ Kazakov, 1991: 154.

³⁴² Halikov ve Motsya, 1997: 27.

³⁴³ Nikitina, 2006: 437.

³⁴⁴ Valeyev, 2006: 55-56.

³⁴⁵ Halikov, 1976: 103- 104.

küçük para birimi “tiyen” (sincap) olarak adlandırılmaktayken, Marilerde “ur” para (kopeyk) ve sincap (belka) anlamına gelmektedir. Tatarca’da 1 kopeyk 1 sincap (bir tiyen), Mari dilinde ise 1 kopeyk 3 sincap, 2 kopeyk 7, 3 kopeyk ise 10 sincap değerinde olmuştur. Küçük kürk hayvanları dışında mus (sığın), kurt ve ayı kürkleri ve dişleri ticarî takaslarda kullanılan diğer mallardan olmuştur³⁴⁶.

Bulgarlar aracılığıyla, Türkistan’dan Marilere, gerdanlık, kolye, baş süsleri ve ayakkabı süsü olarak kullanılan “kauri” (deniz) kabukları gitmiştir. Yine aynı şekilde Bulgarlar üzerinden giden diğer bir mal türünü gümüş oluşturmıştır³⁴⁷.

İtil Bulgarlarından, Marilere ticarî kontak sonucunda giren mamullerin tayinini yapmak, araştırmacılar için oldukça zor olmuştur. Çünkü Bulgarlar, Marilerin ürettiği ürünlere benzer tarzda zanaat üretimi yapmıştır. Mari mezarlarında rastlanılan ve Bulgarlara ait olduğu düşünülen, malların başında süs eşyaları, gümüş kap kakaklar, kemer takıları, at koşumları, iş araç-gereçleri ve diğer zanaat mamulleri gelmektedir³⁴⁸.

Moğol istilasından önce ya da istilanın başlarında, Bulgarların bir kısmı nehrin sol tarafına geçmeye başlamıştır. Bu durum Gornoşumetskiy ve Mari-Lugovski mezarlarındaki etnik dağılımı gösteren buluntulardan anlaşılmıştır. Her iki mezarda da Bulgar tarzı cenaze definleri gözlemlenmiştir. Keza bu süreçte, Mari bölgesindeki Vasil’surskiy V, Sutırskiy gibi arkeolojik alanlarda Bulgar tipi seramiklere rastlanılmıştır. Yine aynı süreçte Marilere ait olan kap kakak buluntularına Bulgar, Cuketav gibi İtil Bulgar şehirlerinde rastlanılmıştır. Marilerin Bulgarlar ile ticarî temasları XIV. yüzyıla kadar devam etmiştir³⁴⁹.

2.2.4. Burtaslar ile Ticarî İlişkiler

VIII-IX. yüzyılda Güney Yayık (Ural) civarında görülen Burtaslar, IX- X. yüzyılda özellikle yerli Mordva halkından etkilenerek, Hazarlara bağlı yaşamışlardır³⁵⁰. Yapılan araştırmalara göre Burtaslar, bugün ki Mordva halkının ataları olup Fin kökenli bir halktır. Fakat Burtaslar yaşadığı dönemde tek bir kavimden oluşmamış, birçok milletin birleşimine denilmiştir³⁵¹. X. yüzyılın ilk yarısında ise kaynaklar, Burtasların bazı askeri çatışma ve akınlar sonucunda Bulgarlara bağlandığını söylemektedir. Bu sebeple İtil Bulgar Devleti

³⁴⁶ Nikitina, 2006: 440- 441.

³⁴⁷ Arhilov, 1973: 22-25.

³⁴⁸ Valeyev, 2006: 56.

³⁴⁹ Nikitina, 2006: 448- 449.

³⁵⁰ Andreyev, 2011: 244.

³⁵¹ Valeyev, 2006: 58.

sınırları içerisinde yer alan Burtaslar, Bulgar konfederasyonuna bağlı yaşamış ve ticarî ilişkilerini bu şekilde sürdürmüştür³⁵².

Burtasların gerek bulunduğu coğrafya gerek ise gerçekleştirmiş oldukları ticarî hareketlilik hakkında en teferruatlı bilgiyi doğulu kaynaklar vermektedir. Bu kaynaklar Burtasları hep Türk ülkesi olarak tanıtmıştır. Keza tarihsel gerçeklikte Bulgarların, Burtaslar ile akraba olduğu gerçeğini inkâr etmemektedir³⁵³. Bulgarların güney batı komşuları olan ve Bulgar birliğinde yer alarak onlara vergi veren kendine özgü bir kavim olarak Burtasların ülkesi hakkında bilgi veren İbn Rusteh, onların ülkesinin Bulgarlara komşu olduğunu belirtmiştir. İbn Rusteh'in haberleri X. yüzyıla ait olmuştur ve Burtaslar hakkında bildiklerini de kuzeydeki seyyah ve tüccarlardan sözlü hikâyeler aracılığıyla öğrenmiştir. Yani onun verdiği bilgiler büyük ihtimalle IX. yüzyıla bağlantılıdır. Genellikle, Burtaslar hakkında doğulu yazarların verdiği bilgiler V-IX. yüzyılla tarihlenmektedir. Bunun için İbn Rusteh'in Bulgar tarihi ile ilgili verdiği bilgiler devletin oluşmaya başladığı IX. yüzyıla ait olmuştur. Doğulu kaynakların genel kanısına göre ise Bulgar-Burtas yurtlarının mesafesi 3 gün ile sınırlı tutulmuştur³⁵⁴.

Bulgarların, Burtaslar ile sağlamış oldukları ticarî kontağın temel amacını kürkler oluşturmuştur. Keza doğu dünyası için oldukça değerli sayılan bu kürkler, Bulgar tüccarlarının cebini dolduran kıymetli ticarî metalar arasında yer almıştır. Bu kürklerin işlevselliği Arap kaynaklarına sıkça yansımıştır. Örneğin gerek bu kürklerin değeri gerek ise Bulgar-Burtas ticarî hayatı hakkında Mesudî şu bilgileri vermiştir:

Hazarların tekneleri vardır. Bu teknelerle şehrin yukarı kısmından gelen ve yukarı akımlarında nehre karışan Burtas nehrinde gidip gelirler. Burtas sahillerinde yerleşik düzende yaşayan Türk halkları vardır. Bunlar Hazar melikine tabidirler. Yerleşim merkezleri Hazarya ile Bulgar arasındadır. Burtas nehri, Bulgar taraflarından akar. Bulgarlarla Hazar arasında gidip gelen gemiler bu nehri kullanırlar. Burtaslar, daha önce de belirtildiği gibi, kendi adlarıyla anılan bu nehir boyunca yaşayan bir Türk kabilesidir. Ülkelerinden “burtasiye” adı verilen kızıl ve kara tilki derisi getirilir. Bunlardan yapılan kürkün bir tanesinin değeri yüz dinar ve daha fazla fiyata satılmaktadır. Bu fiyat, kara tilki derisinden yapılanlar içindir. Kızıl olanların fiyatı daha düşüktür. Siyah olanını Arap ve Acem hükümdarları giyer ve hava atarlar. Çünkü siyah tilki kürkü onlar nezdinde samur, fennek ve benzeri hayvan kürklerinden daha değerlidir. Hükümdarlar bu kürkten kalpak, kaftan ve çatma yaptırırlar. Üzerine kara burtasiye şerit çekilmemiş çatma ve kaftanı olmayan bir hükümdar düşünülemez³⁵⁵.

Kürklerin değerine ilişkin bir başka bilgiyi İbn Rusteh, “el- a`lâk el-nefise” adlı eserinde vermektedir:

³⁵² İzmaylov, 2006d: 353.

³⁵³ Devletşin, 2006: 579.

³⁵⁴ Valeyev, 2006: 58; Fahrutdinov, 1984: 8.

³⁵⁵ Mesudî, 2004: 73

Onların ülkesinden “burtâsiyye” denen siyah ve kırmızı tilki derileri gelir. Bu kürklerin değeri 100 veya daha çok dinara ulaşır. Bazı siyah ve kırmızı postlar daha ucuzdur. Bu siyah kürkleri Arap ve Acem hükümdarları giyer...³⁵⁶

Yukarıda da bahsi geçen kızıl tilki kürkleri, değeri yüksek ama Burtas ülkesinde bol bulunan mallar arasında olmuştur. Burtaslardan, Bulgarlara giren diğer malları ise sansar, samur, sincap kürkleri ve bal oluşturmuştur. Bu bilgiyi ise Gerdîzî’nin Zeyn el-Ahbâr’da verdiği bilgiler doğrulamaktadır:

Bunlar çok miktarda deveye, öküze, ölçüsüz miktarda bala sahiptir. Ekseri paraları sansar (deleh) derisidir... Ülkelerindeki ağaçların çoğu kayın ağacıdır. Bunların ziraat sahaları vardır. Malları boldur. Elbiseleri kakım derisindendir³⁵⁷.

Burtaslara ait olan arkeolojik eserleri belirlemek oldukça zor olmuştur. Araştırmacılar, Burtas topraklarını İtil Bulgar topraklarına dahil edilmiş bir şekilde saymaktadırlar. Fakat araştırmalara göre 21 şehir ve 35 köyde, Burtaslara ait olduğunu düşünülen kırmızı çömlek seramik keşfedilmiştir³⁵⁸. Örneğin M. R. Poleskih, Penzensk bölgesinde, XI. yüzyıla ait çok sayıda Burtas arkeolojik kalıntıları olduğunu belirtmiştir. Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde yine çok sayıda Bulgar tarzı seramiklere, süs eşyalarına, Bulgar ve Suvar’da basılan Bulgar paralarına rastlanılmıştır³⁵⁹.

Burtasların, XI-XII. yüzyıllar arasında oldukça gelişmiş bir seviyeye ulaşan zanaat kolu (oymacılık, kuyumculuk, çömlekçilik vb.) İtil Bulgar Devleti’nin bünyesinde hizmet vermiştir. Bu hizmet kolu doğal olarak, X. yüzyıldan itibaren ticarî temaslarda da ön planda tutulmuştur. Gerek Bulgar gerek ise Burtas topraklarında gerçekleştirilen kazılarda her iki topluma ait olan çok sayıda ve çok geniş ölçüde mal çeşitliliğine rastlanılmıştır³⁶⁰.

2.3. Avrupa ile Ticarî İlişkiler

İtil Bulgarlarının Avrupa’nın kuzey, doğu ve batı bölgeleriyle gerçekleştirmiş oldukları ticaret, selefleri olan Hazarların doğuyla batının ticarî kontağının sağlanmasında üstlendikleri arabulucu rolünü devralmalarıyla hız kaybetmeden, IX-XIII. yüzyıl boyunca devam etmiştir. İtil Bulgarlarının X. yüzyılda İslamiyet’i devlet dini olarak kabul etmeleri ise İtil Bulgar Devleti’ni İslam Âleminin en kuzey müttefiki yapmıştır. Bu duruma ek olarak İtil Bulgarları İslam ülkelerinin kuzey ve batı bölgeleriyle gerçekleştirmiş olduğu ticarete dindaşlarına karşı arabulucu rolün yanı sıra güven temin edici bir rol de üstlenmiştir. İtil

³⁵⁶ Şeşen, 2001: 48.

³⁵⁷ Şeşen, 2001: 83.

³⁵⁸ Valeyev, 2006: 58; Andreyev, 2011: 246.

³⁵⁹ Poleskih, 1981: 56; Koç, 2010: 276.

³⁶⁰ Andreyev, 2011: 246.

Bulgarları vasıtasıyla doğunun ürünleri Baltık ve İskandinav ülkelerine, bu ülkelerin malları ise Harezm'den Türkistan ve Bağdat'a kadar ulaşmıştır.

2.3.1. Doğu Avrupa ile Ticaret

İtil Bulgarlarının, Avrupa ülkeleriyle gerçekleştirmiş olduğu ticaret daha çok doğu ve batı dünyasının talebi doğrultusunda şekillenmiştir. İtil Bulgarları IX. yüzyıldan itibaren İtil üzerinden geçen ticaret yolu ile İslam Dünyası ve Doğu Avrupa arasında büyük rol oynamıştır. Yazılı ve arkeolojik kaynaklara göre VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyıl arasındaki süreçte Doğu Avrupa'daki ticarî ilişkilerin durumunda birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yüzyılda Araplarla olan ticarî kontak artmış, Rus tüccarlar doğuyla batının arabulucusu rolünü üstlenmiştir. Abbasilerin halifelik makamını üstlenmesi (750-1258) Doğu Avrupa ile İslam dünyasının ticarî ilişkilerinin hızlanmasına hizmet etmiştir. Abbasiler, seleflerin aksine bu bölge üzerindeki ticaretin öneminin farkına vararak, ticarete yönelik daha barışçıl ve uluslararası politikalar gütmüştür. Bu doğrultuda VIII-IX. yüzyıl arası kuzey-batı istikametinde yayılan Arap kültürü, ticaretin gelişimine büyük katkı sağlamıştır³⁶¹.

VIII. yüzyıldan itibaren ticaretin gelişimiyle birlikte, dirhem gibi paralardan oluşan tek bir ödeme sistemi uygulanmaya başlanmıştır. XI. yüzyıla kadar ise doğu kökenli paralar İtil sahasında ticarî ilişkilerde uluslararası para görevi üstlenmiştir. X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında coğrafi konumu açısından ticarete elverişli olan Kiev şehrinde daha zengin ve refah bir konuma gelen İtil Bulgarlarının yurdundan yaklaşık 125 milyon Samani dirhemi, kürk ticareti vasıtasıyla Doğu Avrupa'ya girmiştir³⁶². X. yüzyılda her yıl ortalama 1.250.000 dirhem'in Doğu Avrupa topraklarına girmesi anlamına gelen bu durum Orta İtil topraklarında yürütülen ticarî canlılığın önemini göstermektedir³⁶³. Edinilen arkeolojik verilere göre VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Doğu Avrupa bölgesine doğu kökenli paraların girişi düzenli olarak artmıştır. Özellikle X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bölge ile ticarî alışveriş gözle görülür bir biçimde büyüme göstermiştir. 1025 yılından itibaren ise paraların bölgeye nüfuzu azalmıştır³⁶⁴.

Doğu Avrupa'ya İtil Bulgarları aracılığıyla giren dirhemlerin büyük bir çoğunluğunun değeri bilinmemekte olup, küçük bir kısmının nerede basıldığı ve ne kadar değere sahip olduğu konusunda fikir sahibi olunmuştur. Birçoğu Samani paralarının taklidi olan Bulgar paralarının ilki Talib İbn Ahmed adına 949/950 yılında Suvar'da basılmıştır. Bir taklit olarak

³⁶¹ Valeyev, 1995: 35.

³⁶² Curta, 2013: 313.

³⁶³ Kovalev, 2000-2001: 30.

³⁶⁴ Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 308.

basılan ilk para ise İbn Fadlan tarafından ziyaret edilen Bulgar Hükümdarı Almış Han zamanında sırasıyla 920 ve 930 yıllarında basılmıştır. Resmi Bulgar paralarının çoğunluğu ise Mu'min b. Hasan ve Mu'min b. Ahmed adına 970'li yıllarda basılmıştır. Bu paraların sirkülasyonu ise daha çok Rusya, Ukrayna, Estonya, Polonya, Finlandiya, Danimarka, İsveç ve Norveç gibi ülkeler arasında gerçekleşmiştir³⁶⁵. Doğu Avrupa'da görülen İslam ve doğu kökenli bu paraların yanı sıra, İtil Bulgar yurdunda da Kama ticaret güzergâhı üzerinden gelen Avrupa paralarına rastlanılmıştır³⁶⁶.

Doğu Avrupa ile İtil Bulgarlarının ticarî kontağı arkeolojik verilere ek olarak doğulu kaynaklar tarafından da kaydedilmiştir. Örneğin İbn Hurdazbih Rus tüccarlarının değişik tarzda kürkleri Rum (Marmara) denizine getirdiklerinden ve bunların bir kısmını Bizans İmparatorluğuna vergi olarak verdiklerinden bahsetmiş, bu konu ile alakalı sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Onlar (Ruslar) bazen Slav denizi üzerinden gemiler ile hareket ediyor, malların bir kısmı için vergi verdikleri Hazarların başkentinden (İtil) geçiyorlar. Buradan Hazar denizi ve kıyısına geçiyorlar..Bazen mallarını develer üzerinde Bağdat'a kadar taşıyorlar..³⁶⁷

R. M. Valeyev'e göre doğulu müellifin verdiği bu tarz bilgiler Doğu Avrupa ile İslam Dünyasının ticarî kontağında arabulucu rolü üstelenen İtil Bulgarlarının, ticarî hayatı hakkında çok güzel bilgiler vermektedir. Valeyev, Hurdazbih'in verdiği bu bilgiye göre İtil Bulgarlarının bahsedilen süreçte hem ticarî merkez hem de arabulucu görevinde olduğu fikrini savunmuştur. Bu durum Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğüne dahi yansımıştır. Öyle ki Hazar Denizi XI. yüzyılda bu ticarî hareketliliği üstlenen Bulgarlar sebebiyle Bulgar adını almıştır³⁶⁸.

Dirhemlere ek olarak kürkleri ödemek için, İslam dünyasından Doğu Avrupa'ya binlerce cam, seramik, mercan ve diğer değerli taşlardan imal edilen (amber, ametist, kaya kristali, kalsedon, mermer vb.) boncuklar girmiştir. Özellikle Doğu Avrupa'ya gelen camdan imal edilmiş boncukların tümü İslam kökenli olmuştur. Kafkasya, Kırım, Bizans üzerinden Doğu Avrupa'ya sevk edilen bu boncuklar, IX. yüzyılda güney batı Rusya'da (Ladoga Gölü civarı), X. ve XI. yüzyıllarda ise yoğun olarak İtil Bulgar topraklarında görülmüştür. XI. yüzyıldan itibaren ise Kiev Knezliği ve İtil Bulgarları bu boncuklar karşılığında Fin-Ugorlardan deri temin etmeye başlamıştır³⁶⁹. Boncuk, Orta İtil'de özellikle de Doğu Avrupa topraklarında dirhemden sonra gelen önemli bir ticarî emtia olmuştur. Boncuk hem belli değer

³⁶⁵ Curta, 2013: 313-314.

³⁶⁶ Belavin, 1999: 168.

³⁶⁷ Valeyev, 1995: 36.

³⁶⁸ Valeyev, 1995: 36.

³⁶⁹ Kovalev, 2000-2001: 31.

karşılığında satılmış, hem de belli mallar karşılığında değiş-tokuş materyali olarak kullanılmıştır. İtil (Volga) sahasında yapılan kazılar neticesinde ele geçirilen boncuk miktarının fazlalığı bu bölgeye önemli derecede boncuk ithalatının yapıldığını göstermektedir³⁷⁰.

Türkistan zanaatının oluşumunda, Bulgar üretimi bakır-bronz kap kacakların rolü oldukça önemli olmuştur. Bu bakır-bronz kap kacak buluntuları, özellikle eski ticaret yollarında bağlantı kurulan alanlarda görülmüştür. Batı Sibiryaya ile Doğu Avrupa bölgesinde oldukça yaygın görülen Bulgar bakır kap kacakları, Asya ve Avrupa'nın geniş alanlarına bağlanan sürekli ticaret yollarında kaydedilen İtil Bulgar ihraç malları arasında yer almıştır³⁷¹.

2.3.2. Batı Avrupa ile Ticaret

İtil Bulgarlarının, Batı Avrupa ile gerçekleştirmiş olduğu ticaret, aradaki mesafelerin artmasından dolayı belirli mallar ile sınırlı kalmıştır. İtil Bulgar topraklarında Batı Avrupa kökenli buluntular sayı olarak oldukça az olmuştur. Bu buluntular arasında ise Alman, Danimarka, Çek kökenli paralar ağır basmıştır. Bu paralar bugün ki Tataristan sınırları içerisinde Kazan Kremlin'i bölgesinde bulunmuş ve 929-30 yılına ait basılmıştır³⁷².

Avrupa'dan İtil Bulgarlarına ithal edilen malların birçoğu, Bilyar bölgesinde gerçekleştirilen kazılar neticesinde gün yüzüne çıkartılmıştır. Bilyar eserlerinin başında ise Batı Avrupa vitray camları yer almıştır³⁷³. Yine eski Rus yerleşimlerinden olan Suzdal ve Vladimir çevresindeki kazılarda Batı Avrupa kökenli vitray camlar ele geçirilmiştir. Avrupa ithalatına yönelik, Bilyar ya da diğer arkeolojik noktalarda, Aşağı Lorraine (Fransa) ve Akitanya (Fransa) bölgesinde hazırlanmış içerisinde bronz kaplarında yer aldığı metal kap kacaklar bulunmuştur³⁷⁴.

Batı Avrupa'dan İtil Bulgarlarına ithal edilen bir başka ticarî emtiayı kılıçlar oluşturmuştur. Avrupalı şövalyesinden Viking'ine ya da doğulu tüccarına kadar herkes tarafından kullanılan kılıç, özellikle Avrupa topraklarında imalat açısından ayrı bir öneme haiz olmuştur. Bunun için ortaçağ boyunca sadece kılıç ticareti için, binlerce kilometre dolaşabilen savaşçı tüccarlar var olmuştur. Bu kılıçlar Orta İtil'den sonra Harezm'e genelde İtil Bulgar tüccarları tarafından taşınmış olsa da, kaynaklara yansıdığı üzere bazen de İskandinav tüccarları tarafından Hazar, Türkistan hatta Bağdat pazarlarına sokulmuştur.

³⁷⁰ Kovalev, 2000-2001: 32.

³⁷¹ Rudenko, 1992: 83.

³⁷² Huzin, 2011: 27- 28.

³⁷³ Huzin, 2004: 59.

³⁷⁴ Huzin, 2011: 27.

Bulgar tüccarları ise aldığı bu kılıçları doğunun yanı sıra XII. ve XIII. yüzyıl başlarında Batı Sibir'e kadar taşıyıp, pazarlamıştır³⁷⁵. Mainz (Almanya) ve Bonn arasında nam salmış ustalar tarafından satışa sunulan bu kılıçlardan bir kaçı günümüze kadar ulaşmıştır. Bahsi geçen kılıçların uzunluğu bir metre civarında olup, üzerinde hazırlayan ustaların damgasını taşımış, gümüş kakmalarla süslenmiştir. Dalga kenarlı olan kılıçların kabzaları ise figürlü formlarda yapılmıştır. Stoktaki kılıçlar en erken X. yüzyıla kadar tarihlenebilmiştir. Kazan eyaletlerinde bulunan birçok kılıç bugün Moskova (Devlet Tarih Müzesi) ve St. Petersburg (Ermitaj) müzelerinde sergilenmektedir³⁷⁶. Yine *Ulfberht* ve *Leutlrit* adına damgalı Fransız kılıçları, İtil Bulgarlarına Varyaglar aracılığıyla getirilmiştir³⁷⁷. Kılıç ihracatı ve ticaretinin, ortaçağ boyunca özellikle potansiyel düşmanlarla yapılması yasaklanmıştır. Fakat yasaklara rağmen, hazır mamullerin ve küçük bıçakların (hançer) kaçak ticareti bölgede yaygın olarak yürütülmüştür. Kılıçlar pahalı ürünler arasında yer almıştır. Sagalarda³⁷⁸ da kılıcın ne kadar pahalı olduğu tasvir edilmiştir. Bu dönemlerde Ruslarda 1 at 150 gram, 1 inek 80 gram, 1 öküz 50 gram, 1 koyun 15 gram, 1 domuz 10 gram gümüş değerinde olmuştur³⁷⁹.

2.3.3. Baltık Ülkeleri ile Ticaret

İtil ve Hazar bölge ticaretinin en önemli unsurlarından olan Varyag-Ruslar'ın Doğu ile yürüttükleri ticaretin asıl merkezi, Ladoga'yla Novgorod şehirlerinin yakın çevresi olduğu kadar İskandinavya'nın önemli ticaret merkezlerinden Gotland, Öland, Aland ve Birka gibi yerler olmuştur. Bu bölgenin ticareti çoğunlukla Finlandiya Körfezi aracılığıyla devam etmiştir³⁸⁰. Özellikle İsveç'teki Birka şehri Baltık ülkeleriyle doğunun transit ticaretinin sağlandığı önemli noktalardan biri olmuştur. Birka iki uzun ticarî güzergâha ev sahipliği yapmıştır. Biri Reyn bölgesinden başlayıp, Haithabu'dan (Hedeby-Danimarka) geçerek Baltık Denizi'ne; diğeri ise İsveç'ten doğuya uzanan İtil su yolu sistemine ulaşmıştır. Bunun için IX-X. yüzyılda İskandinavya transit ticarete aktif olarak işlev görmüş ve doğuyla batının ticarî kantağından büyük karlar elde etmiştir³⁸¹. Yukarıdaki belli başlı ticarî noktalara ek olarak R. M. Valeyev İtil ticaret yolunu kullanan Kuzey Avrupa şehirlerinin ayrıntılı kaydını yapmıştır. Bu kayda göre Büyük İtil yol hattını VIII-IX. yüzyıl ve daha sonraki yüzyıllarda da Frizya (Hollanda), York (İngiltere), Ribe (Danimarka), Trondheim ve Koupang (Norveç), Ohus ve

³⁷⁵ Valeyev, 2011: 177.

³⁷⁶ Valeyev, 2007: 118.

³⁷⁷ Huzin, 2011: 27.

³⁷⁸ Ortaçağda İskandinav edebiyatında düz yazı anlatım türlerindendir (hikaye, masal, destan).

³⁷⁹ Valeyev, 2007: 120

³⁸⁰ Şam, 2016: 162-165.

³⁸¹ Valeyev, 2011: 178.

Birka (İsveç), Starigrad (Oldenburg), Rerik (Mecklenburg- Almanya), Rügen Adasında Arkona (Almanya), Menzlin (Alm.), Kolobrzed (Pol.), Gotland ve Aland Adaları, Grobina (Letonta), Ladoga, Ryurikovo, Timerevo, Suzdal, Kleşin, Oka-Murom, Orta İtil üzerinde İzmer, Semenovo, Bulgar, Bilyar, Suvar, Kazan gibi şehirler kullanmış, bu şehirler birbirleriyle pazar kontağı kurmuştur³⁸². Kayda geçen alanlar, Bulgar tüccarlarının bir yaz sezonu boyunca ziyaret ettiği geniş Kuzeydoğu Avrupa bölgesini kuşatmıştır. Daha uzak alanlar, seyahat için daha uzun süreleri gerektirmiştir. Buralarda Bulgar mallarına rastlanılmıştır. Bu suretle, X. yüzyılın ikinci yarısı ve XI. yüzyılda İtil Bulgarları Kuzeydoğu Avrupa'nın ekonomik lokomotifi ve "zanaat atölyesi" olmuştur. Bahsi geçen bölgelerden Bulgar zanaat ürünlerine talep Bulgar ticarî ve zanaat merkezlerinin gelişimini hızlandırmıştır³⁸³.

Kuzey Avrupa ve İtil Bulgarlarının ticarî temaslarının aydınlatılmasında en önemli rolü nümismatik materyaller oluşturmıştır. Kuzey Avrupa'da 160 binden fazla dirhem buluntusu ele geçirilmiştir. Bu buluntular doğudan batıya uzanan ticaret yolu hakkında önemli ipuçları sağlamıştır³⁸⁴. İsveç'te yaklaşık 60 bin Arap parasından 50 bini X-XI. yüzyıla tarihlenmiştir. Bu durum Baltık'ın güney kıyıları için de geçerli olmuştur. Baltık bölgesinde 1500 hazinede IX- XI. yüzyıla tarihlenen yaklaşık 150 bin Arap parası bulunmuştur. Özellikle VIII-XI. yüzyıla ait nümismatik materyaller Kuzey ve Batı Avrupa sahasında Bulgar ve Hazarların bölgede oynadığı arabuluculuğu kanıtlanması açısından en önemli delilleri oluşturmıştır. Bu arabuluculuk ile para sirkülasyonu çok hızlı gelişme kaydetmiştir. Örneğin VIII. yüzyılın 70'li yıllarında Kafkas bölgesinde görülen Arap dirhemleri, aynı yüzyılın 80'li yıllarında Ladoga ve Gotland'da görülmeye başlamıştır. Bulgar basımı paralar ise Estonya'da 8, Polonya'da 10, Finlandiya'da 3, Danimarka'da 2 ve Norveç'te 1 hazinede kaydedilmiştir. En büyük oranda Bulgar basımı para ise İsveç'te 39 farklı hazinede keşfedilmiştir³⁸⁵.

Orta İtil üzerinden İskandinavya bölgesine giren diğer mallar arasında ise ağırlıklar ve teraziler, akikten, camdan ve kristalden boncuklar, deniz kabukları, elbiseler ve kumaşlar, metal aksesuarlar, üzengi, bronz ve gümüş kap kakaklar, Keşmir'den Buda heykelleri yer almıştır³⁸⁶.

Varyaglar, X. yüzyılın başında Orta İtil sahasında kendilerine ait mallarla ülkenin farklı bölgelerinde kendilerinin ticarî partnerleriyle sadece toptan ticaret yapmışlardır. Fakat

³⁸² Valeyev, 2011: 175.

³⁸³ Kazakov, 1999: 106.

³⁸⁴ Huzin, 2006d: 308.

³⁸⁵ Valeyev, 2011: 179- 181.

³⁸⁶ Valeyev, 2011: 181.

buna rağmen arkeologlara göre arkeolojik materyaller bu süreci aydınlatmak için yeterli olmamıştır. İtil Bulgarlarının zanaat merkezi olan Bilyar, diğer bölgelerle olduğu gibi Baltık bölgesiyle de gerçekleştirilen ticarî ilişkilerin aydınlatması için sınırları içerisinde önemli arkeolojik buluntular barındırmıştır. Bilyar'ın yani İtil Bulgarlarının, Baltık devletleriyle ticarî bağlantıları genellikle Ruslar aracılığı ile sağlanmıştır³⁸⁷. Bilyar'da çok sayıda Baltık kökenli kehribar ve kehribardan imal edilen süs eşyası ele geçirilmiştir. Örneğin Bilyar yapılarının birinde altı kilodan fazla kehribar keşfedilmiştir³⁸⁸. Yine Bulgar şehirlerinde yapılan kazılarda İskandinav tipinde kadın fibulası (çengelli iğne) bulunmuştur. İskandinav tarzı hazırlanan bu özel iğneli tokalar çoğunlukla Vlyanovskoy bölgesinde yaygın olarak görülmüştür. Kadınlar tarafından taşınan bu eşyalar, büyük ihtimalle yerli Bulgar halkı tarafından da tercih edilmiştir³⁸⁹. Bilyar yakınlarında Elmedskiy Hazinesi'nde 150 dirhemden birisi İskandinav tarzı Runik karakter taşımıştır. Araştırmacılar Baltık-İtil ticaret hattı için Vyatka ve Kama'yı ana suyolları arasında saymıştır. Çünkü bu bölgedeki arkeolojik buluntular hem İskandinav kökenli süs eşyalarının hem de doğu kökenli paraların birlikte bulunduğu nadir alanlardan birini oluşturmuştur³⁹⁰.

³⁸⁷ Huzin, 2006b: 108.

³⁸⁸ Huzin, 2011: 27.

³⁸⁹ Valeyev, 2007: 121.

³⁹⁰ Valeyev, 2011: 178.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARADENİZ, ORTADOĞU VE TÜRKİSTAN İLE TİCARÎ İLİŞKİLERİ

3.1. Karadeniz Bölgesi ile Ticarî İlişkiler

Karadeniz'in kuzey ve doğu sahasında miladi yıllardan önce de hareketlilik gösteren Türk kavimleri IV. yüzyıl ile VI. yüzyıl arasında Türkistan'dan hareketle gerçekleştirdikleri göç dalgası sonucunda bu bölgelere yerleşmeye başlayarak, bölge konusunda söz sahibi olmuşlardır. Bu süreç beraberinde Bulgar ve Hazar Hanlığı gibi büyük güçlerin çıkmasına ve iktisat politikalarında ticarî yollara istedikleri gibi yön vermelerine neden olmuştur.

Karadeniz ticaret güzergâhları, coğrafyanın fiziksel koşullarının zorlayıcı unsurlarının en yoğun olduğu yer olması sebebiyle tarih boyunca güney bölgelere göre daha az tercih edilen alanlar olmuştur. Bu durumu en iyi bölgeye gelen seyyahlar dile getirmiştir. Öyle ki E. Aryan Kiev'den Moğolistan'a giderken Kumanya ülkesinden geçtiğini ifade Moğol elçisi Plano Carpini'nin sözlerini şu şekilde aktarmaktadır:

Burada dört nehir bulunur; Dnyepr, Don, Volga, Jaik. Dnyeper'e günlerce buz üzerinde seyahat ettik. Bu nehirler çok büyük olup balık bakımından zengindirler, özellikle de Volga. Bunların hepsi Büyük Deniz adı verilen Grek Denizi'ne dökülürler. Bu deniz kendisinden ayrılan Sen Georg kanalı (Boğaz) ile Konstantinopol'i sulayan büyük denizdir (Karadeniz). Zikredilen deniz kıyısı boyunca devam eden seyahatimiz oldukça tehlikeli oldu, çünkü kıyı birçok yerde günlerce buzlarla kaplı oluyordu. Su, kıyidan itibaren içeriye doğru üç saatlik mesafeye kadar donmuştu³⁹¹.

İtil Bulgarları, gerek Karadeniz'in kuzeyinde ve doğusunda bulunan Türk ya da yabancı menşeli kavimlerle gerek ise Karadeniz üzerinde ticarî araçları vasıtasıyla Bizans gibi dönemin mühim güçleriyle ticarî kontaklar kurmuştur. Karadeniz bölgesinde gerçekleştirilen ticarî ilişkiler yazılı kaynaklara nadiren yansımış olsa da, arkeolojik veriler bu süreci aydınlatmıştır.

3.1.1. Kafkaslar ile Ticaret

Ermenistan, Azerbaycan ve Derbent üzerinden Bağdat'a hatta X. yüzyılın başlarında Bulgar hacıları Mekke'ye hacıya gitmiştir. Onlar buradan sadece Arap ve Bağdat ürünlerini değil, Ermeni ustalarının hazırladığı kumaşları ve diğer malları da getirmiştir³⁹².

Doğu ithalatına yönelik, yani Türkistan, Yakın Doğu, Bizans ve Kafkas bölgesi ile yapılan ticarete çok sayıda eşya ele geçmiştir: bunlar dirhemler, çini kaplar, sferokonuslar

³⁹¹ Aryan, 2011: 46.

³⁹² Halikov ve Motsya, 1997: 32.

(gövdesi şişkince kap), parfümeri ve ilaç saklamak için cam şişeler, yarı değerli taşlardan hazırlanan süs eşyaları, deve boynuzları³⁹³. Bilyar camları, Moğol öncesi dönemde, uluslararası bağlantılar sonucunda İtil Bulgarlarına ithal edilmiştir. Cam mamullerinin ithalat için kilit noktasını ise Kafkas bölgesi oluşturmuştur. Bilyar'da tüm cam buluntularının yaklaşık dörtte birlik kısmını ithal edilen camlar oluşturmuştur. Bilyar'da kupa, bardak, şişe, tas, alambik³⁹⁴, kavanoz, pencere camı gibi mamullerden oluşan camcılık, kendi döneminin şartlarına göre oldukça yüksek kalitede ve estetik görünümde olmuştur³⁹⁵. İlginç koleksiyonlardan biri Gürcü pencere, kap kakak camlarıdır³⁹⁶. Gürcülerin camdan olan pencereleri ve kap kakakları, altın ayarını belirleyen mihenk taşları Kafkas-Hazar kökenli olmuştur. Yine Bizans ve onun eyaletleri ile olan bağlantılarda bulunan cam kap kakak ve cam takılar ortaya çıkmıştır³⁹⁷. Karadeniz çevresi zanaat merkezlerini inceleyen A. F. Koçkina, İtil Bulgarları ile bu bölgenin ticarî ilişkileri hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Koçkina Bilyar, Muromskiy gibi eski yerleşimlerde, keşfedilen sırsız seramiklerin İtil Bulgarlarının uzak yerlerle bağlantısı sonucunda bölgeye girdiğini düşünmektedir. Bu bölgede bulunan seramikler her şeyden önce dairesel Bulgar seramiğinden, renk dokusuyla, fırınlama kalitesiyle ve kalıplama tekniği ile ayrılmaktadır. Farklı renk dereceleriyle birlikte pembe renkten oluşan bu tarz seramik koleksiyonlarının çoğu: açık pembeden veya sarımsı pembeden oluşmuştur. Yine aynı şekilde bölgede bulunan armudi gövdeli, kısa boğazlı ve iri saplı amforalar XII. yüzyılda Tavrika (Kırım) ve Kherson/ Herson (Ukrayna) seramik ustaları tarafından yapılmıştır. Bu tarz amforalara genellikle Azak, Don ve Karadeniz çevresi eserlerinde rastlanılmıştır³⁹⁸.

Amfora³⁹⁹ parçalarına İtil Bulgarlarında nadiren de olsa rastlanılmıştır. Zira ithal edilen ürünlerin kalitesinin bozulmaması ve ürünlerin saklanması, taşınması için ayrılan çömlek kaplar çok çeşitli olarak İtil Bulgarları tarafında imal edilmiştir. Koçkina'ya göre kazılarda bulunan sırsız seramik örnekleri ya ticarete alınıp-satılan mallar olmuş ya da İtil'e temel mallarla birlikte refakaten gelmiştir. Bahsi geçen tüm bu mamuller İtil Bulgarlarına tamamen legal yollarla ulaşmıştır. Örneğin Ruslarda bulunan Karadeniz menşeli amfora buluntuları XI. ve XIII. yüzyılda Bulgar topraklarından geçen Dnyeper, Desna, Oka ve İtil

³⁹³ Huzin, 2004: 58.

³⁹⁴ Damıtma aleti.

³⁹⁵ Valiulina, 2002: 165.

³⁹⁶ Huzin, 2004: 58.

³⁹⁷ Huzin, 2006b: 108.

³⁹⁸ Koçkina, 1999: 133- 135.

³⁹⁹ Geniş gövdeli, dar boyunlu, sivri dipli, iki kulplu, bu çeşitler dışında pek çok biçimsel çeşidi bulunan şarap, zeytinyağı gibi sıvıları koymak ya da tahılı korumak, taşımak için kullanılan testi.

üzerindeki ulaşım ağını kullanarak gelmiştir. XI. yüzyılda Bulgar topraklarında ve İtil üzerinden geçen bu güzergâh boyunca, ticarete hizmet etme amaçlı birçok yerleşim kurulmuştur⁴⁰⁰.

3.1.2. Türk Kavimleri ile Ticaret

Merkezden uzak ticaret, Güney Bulgar steplerinde ve güney step ormanlarında yaşayan yarı göçebe ve göçebe kavimler arasında aktif olarak gelişmiştir. Ticarî ilişkilerde X-XI. yüzyılda Peçenekler, Oğuzlar, Başkurt soyundan olanlar, XI. yüzyılın ortalarından itibaren ise çoğunlukla Kıpçak-Kimek soyundan olanlar rol oynamıştır. Bulgar tüccarları bu göçebelerin tümüyle, Bulgar ticarî kervanlarının güneye, güneydoğuya ve doğuya giden yollarının bulunduğu topraklar aracılığıyla, en sıkı ve dostça ilişkileri tutmaya çalışmıştır⁴⁰¹.

İtil Bulgarlarının, Türk kavimleri ile gerçekleştirmiş oldukları ticaret hakkında ilk bilgiyi veren doğru kaynağı İbn Fadlan'ın eseri olmuştur. O seyahatnamesinde İtil Bulgar tüccarlarının Türk göçebe kavimlerin yurduna giderek koyun satın aldıklarını belirtmiştir⁴⁰². Büyük ihtimalle tüccarlar bu bölgeden aldıkları hayvanları, İtil Bulgar topraklarına götürüp beslemek için değil, kâr getirecek bir fiyata pazarlarda satmak için satın almıştır.

İtil Bulgarlarının ticarî temas kurdukları bir Türk kavmi olan Peçeneklerin ticarî hayatını siyasi arenadaki konumları şekillendirmiştir. Öyle ki Yayık-İtil sahasından Deşt-i Kıpçak'a göçmek zorunda kalan Peçenekler, geldikleri bölgede kuzeyde Bulgar Devleti, güneyde ise güçlü Hazar Devleti ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu sıkışık vaziyete düşen Peçenekler komşularıyla sık sık çarpışmışlar, bu çarpışmaların birçoğu ise ticarî boyutlu olmuştur. Zira İtil'den Harezm'e giden kervanların Peçenek baskınına maruz kalması, diğer taraftan İtil boyu ile yapılan ticaretin de Peçeneklerin hücumu ile zarara uğraması Hazar-Peçenek mücadelesini beraberinde getirmiştir. Peçeneklerin İtil boylarını terk etmesi bu siyasi ve ticarî baskıların bir sonucu olarak gerçekleşmiştir⁴⁰³. 1036 yılında Ruslar tarafından ağır darbe yiyen Peçenekler batıya hareket etmeden önce İtil Bulgarları ile yoğun bir ticarî temas kurmamıştır. Kaynaklarda "Oğuzların karşısında, bedbaht" olarak nitelenen Peçeneklere ait arkeolojik mezar buluntularında gem, üzengi, demir bıçak, ok uçları gibi temel araç gereçler keşfedilmiştir. Peçeneklerin kuzeyli komşuları, politik işlerinde hamisi ve ticarî mübadelelerde potansiyel partneri olan İtil Bulgarları, Peçeneklere Hazar-Harezm ticaret yolunu kapatmıştır. Bununla birlikte bazı Peçenek grupları, İtil Bulgarlarının yanına sığınmış

⁴⁰⁰ Koçkina, 1999: 136.

⁴⁰¹ Halikov ve Motsya, 1997: 28.

⁴⁰² Kovalevskiy, 1956: 138; İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 32.

⁴⁰³ Kurat, 1937: 39.

ve onlarla yaşamıştır. Bu durumu kanıtlayan en güzel delil, İtil Bulgarlarının güney yerleşimlerinde, genellikle göçebe kültüründe rastlanan kap kacakların keşfedilmesi olmuştur⁴⁰⁴.

VIII-X. yüzyılın başlarında İtil- Kama bölgesinde farklı Türk göçer halklarına ait eserlere rastlanılmıştır. Bunlardan bazısını Saltova-Mayaki⁴⁰⁵ kültürüyle, Peçeneklere ait seramikler, tarım, hayvancılık ya da diğer zanaatlara ait buluntular oluşturmuştur⁴⁰⁶. Yine Bulgar şehirlerinde Oğuz, Peçenek gibi göçebe kültürleri ait olduğu düşünülen, XI. yüzyılın ikinci yarısı - XIII. yüzyıla ait seramikler de ortaya çıkarılmıştır. Aslında bu durum oldukça normaldir. Zira sadece kültürel olarak değil, genetik olarak da birbiri ile bağlı olan Bulgarlar ve Peçeneklerin benzer tarzda üretim yapmaları kaçınılmazdır⁴⁰⁷.

Arkeolojik verilere göre İtil Bulgarları ile ticarî temas kuran bir başka Türk kavmi Kıpçaklardır. Moğol istilasına kadar Karadeniz'in kuzeyinde at koşturmuş olan Kuman-Kıpçaklar, Rus kaynaklarında "Polovets" şeklinde geçmektedir. Kuman-Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyinde bulundukları tarih itibarıyla Kırım sahilinde, Ceneviz ve Venedik ticaret faaliyeti başlamış olduğundan, Kuman-Kıpçaklar büyük oranda bu ticaret ile ilgilenmişlerdir. Kaynaklara göre de bu konuda en yoğun oldukları sahayı Kırım oluşturmuştur⁴⁰⁸. İtil Bulgarlarının Kıpçaklar ile ticarî ilişkileri aslında çok fazla aydınlatılamamış bir konu olmuştur. Fakat Kıpçakların bölgede devam eden sürekli askeri saldırı girişimleri, Ruslarla gerçekleşen ticarete gölge düşürmemiştir. Bu durum arkeolojik verilerle kaydedilmiştir. Öyle ki İtil Bulgarları ve Kıpçaklar arasında aktif olarak ticarî ilişkiler gerçekleşmiştir. Örneğin, Bulgar üretimine ait olan küpeler, asma süs eşya parçaları Kıpçaklara ait arkeolojik buluntular arasında yer almıştır⁴⁰⁹.

Şemseddin ed-Dımaşkî, Kıpçaklar hakkında bilgi verirken onların ticarî hayatlarına da değinmiştir. Anlattığına göre şehirlerinin denize yakın olmasından ötürü, ülkelerinde deniz mamulleri bol bulunan Kıpçakların yurduna giysi, köle, kunduz derisi almak için tacirler gelmiştir⁴¹⁰. Özellikle köle ticareti mevzubahis olduğunda İtil Bulgarlarının, Halifelik toprakları için Slav kavimlerden köle istihsalı yaptığına daha önce değinmiştik. Muhtemelen bu kölelerin bir kısmı Kuman- Kıpçak gibi savaşçı Türk kavimlerinden de sağlanmıştır.

⁴⁰⁴ İvanov, 2006: 455- 456.

⁴⁰⁵ Hazar arkeolojisine dair buluntular genellikle Saltova- Mayaki medeniyeti olarak adlandırılan ve Karadeniz'in kuzeydoğusunda görülen kültür içerisinde değerlendirilmektedir.

⁴⁰⁶ Kokarina ve Hlebnikova, 2002: 107.

⁴⁰⁷ İvanov, 2006: 495- 496.

⁴⁰⁸ Kurat, 1937: 91.

⁴⁰⁹ İvanov, 2006: 495- 496.

⁴¹⁰ Mercanî, 2008: 102.

Bulgar mamullerinin, İtil-Yayık bölgesinde yaşayan göçebelerde yoğun olarak görülmemesi tuhaf sebepler barındırmıştır. Moğol öncesi dönemde (XII- XIII. yy başları) İtil Bulgarları, iç ve dış pazarda çalışan kuyumcu ustalarıyla ticarî gelişmişliğe ulaşmışlar ve Müslüman ülkesi olarak doğudan batıya uzanan kuzey ticaretinde, aracı oldukları Kuzey ve Doğu Avrupa'nın ticaretini tekelleştirmişlerdir. Bu ticaret yollarından biri İtil-Güney Yayık boyunca Cürcan-Bulgar hattıdır. Böyle bir durumda, V. İvanov'a göre Bulgarlar ile Kıpçakların ticarî kontaklarının arkeolojik verilerde yokluğu yegâne sebebini Oğuzlar ve Peçenekler ile gerçekleşen sürekli askeri çatışma oluşturmuştur⁴¹¹.

3.1.2.1. Hazarlar ile Ticaret

İtil'in aşağı akımı, Kafkaslar, Kuban, Orta ve Yukarı Don havzası kısmen de Kırım üzerinde uzun bir dönem siyasi olarak söz sahipliği yapmış olan Hazarlar, var oldukları dönem (VII.-XI. yy) boyunca aktif ticarî hareketliliğe ev sahipliği yapmıştır. Öyle ki başkentleri olan İtil, Doğu Avrupa'nın farklı bölgelerine doğu üzerinden giriş ve çıkışı sağlayan gümrük kapısı görevini üstlenmiştir. M. İ. Artmanov'a göre tarihte ilerici bir role bürünen Hazarlar, Arapları baskı altına almış, Bizans kültür kapısını açmış, Hazar ve Karadeniz çevresinde güvenliği sağlayarak Doğu Avrupa'nın en güçlü devletleri arasında yer almıştır⁴¹².

Hazarlara hizmet eden ticarî güzergâh, Hazar denizi kıyısının batısı boyunca İtil ağzına, sonra ise bu nehrin yukarısına doğru uzanmıştır. Yaklaşık olarak Volgograd'ın bugünkü bölgesinde yer alan bu yolun bir tarafı İtil'in yukarısına diğer tarafı ise Don'a doğru ikiye ayrılmıştır. Her iki yol VII-X. yüzyılın ilk yarısına kadar İtil Bulgarlarını denetim altında tutan Hazarların kontrolünde olmuştur. Doğu ticareti ise Hazarlara, Büyük İpek Yolunun iki bilindik rotası ile ulaşmıştır. İlk rota Çin'den Türkistan'a, sonra Harezm ve İtil'e uzanırken, diğer rota birinciye paralel olarak başlamış; Harezm ve Soğd üzerinden devam ederek Hazar denizinin güneyinde Ön Asya'ya kadar uzanmıştır. Bu yol hattından sonra doğulu tüccarlar Hazar topraklarında bulunan Derbent üzerinden Bulgar'a varmıştır⁴¹³. Fakat İtil Bulgarları IX. yüzyılın sonundan itibaren, Hazarların sahip olduğu bu ekonomik gücü ellerinden almayı başlamışlardır. X. yüzyılın ortalarında Hazarlardan bağımsız yaşamaya ve onların ticarî misyonlarını yüklenmeye başlayan İtil Bulgarlarının topraklarında, doğu ve batının önemli ticarî partnerleriyle komşu, stratejik su ve kara yolları bulunmuştur. 968

⁴¹¹ İvanov, 2006: 502- 503.

⁴¹² Artmanov, 1962: 457-458; Kirpiçnikov ve Huzin, 2006: 305.

⁴¹³ Huzin, 2006b: 112.

yılında Kiev Knezi Svyatoslav'ın⁴¹⁴ bozgununa uğrayan Hazarların aksine Bulgarlar, 1236 yılında gerçekleşen Moğol istilasına kadar, üzerinde bulundukları bölgenin ekonomik önemini fark ederek ticarî ve kültürel merkezi yapılanma yolunda ilerlemişlerdir. Bu yüzden tarihçiler Hazar Hakanlığı'nın bir yüzyıl sonra ortadan kesin olarak kalkmasını ekonomik planda, bölgesel ticarî hareketliliğin uygulanmasında Bulgarlara ciddi bir rakip olamamasına bağlamışlardır. Bununla birlikte, bu durum İtil Bulgarlarının askeri potansiyelini güçlendirmiş, 985'te Svyatoslav'ın oğlu Vladimir'in İtil seferi ile karşı karşıya gelinmiştir. Daha sonra bu iki ülke arasındaki ticarî ve askeri eşitlik, karşılıklı anlaşma yapılmasına neden olmuştur⁴¹⁵.

Bulgarların, Hazarlar ile gerçekleştirdikleri en yoğun ilişki ticaret odaklı olmuştur. İtil Bulgarları devletleşmeye başladıkları ilk dönemlerinde bir müddet Hazarlara vergi vermişler, daha sonraki yani devletleştikleri süreçte ise Hazar bölgesinden gelen tüccarlardan onlar vergi almaya başlamışlardır. Verdikleri bu vergi mahiyet olarak hem gümrük hem de yıllık şeklinde olmuştur. Bu konu ile de bağlantılı olarak, İtil Bulgarları ve Hazarların ticarî ilişkileri hakkında, özellikle Arap kaynakları detaylı bilgiler vermiştir. Örneğin İbn Fadlan bu konu hakkında şunları söylemektedir:

Bulgar hükümdarı her sene, her hane için Hazar Hakanı'na bir samur derisi haraç (vergi) verir. Hazarlardan Bulgarlara bir gemi gelirse hükümdar gemiye çıkar, içindeki malları sayar, hepsinden öşür (gümrük) vergisi alır. Ruslar veya başkaları köle getirirlerse hükümdar on köleden bir tanesini seçer alır⁴¹⁶.

Eğer Hazar ülkesinden Slav ülkelerine (Bulgar'a) gemi gelecekse, kral onları at sırtında karşılıyor ve sayıyor. Daha sonra bunların hepsinin 1/10'ini alıyor. Eğer Ruslardan veya başka kavimlerden birileri kadın köleler ile gelecekse, kral hukuken kendi için her 10 köleden 1'ini alıyor⁴¹⁷.

Doğulu müelliflerden biri olan Mesudî, Hazar ve Bulgar ticaret gemilerinin bölgede gerçekleştirmiş oldukları ticaret hakkında bilgi vermiştir. Şehabeddin Mercanî ise Hazar ile ilgili anlatılanların faslında, Mesudî'nin bu konu ile ilgili vermiş olduğu şu bilgileri aktarmıştır:

Hazar memleketindeki tacirler, gezdikleri kayıklar ile Bortas nehrinde seyrederler. O nehrin boyunda, Hazar memleketi içinde Türk halkları vardır. Onların Şehr-i Bulgar'a bağlanan imaretleri her zaman tacirler ile doludur⁴¹⁸.

El-Mervezî, Hazar ülkesine yiyeceklerin bir kısmının Rus ve Bulgar ülkelerinden taşınması, İdrisî ise Hazar ülkesinde bulunan Banûva (Batıra/Ural) dağından çıkarılan

⁴¹⁴ Yücel, 2007: 32.

⁴¹⁵ Halikov ve Motsya, 1997: 11-12.

⁴¹⁶ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 2015: 36-37.

⁴¹⁷ Huzin, 2006b: 96.

⁴¹⁸ Mercanî, 2008: 92.

madenlerin komşu bölgelere ihraç edilmesi⁴¹⁹ hakkında, Bulgar- Hazar ticarî ilişkilerine az da olsa ışık tutan bilgiler sunmuştur.

Hazar yönetiminden bağımsızlaşan, İtil Bulgarlarına özellikle Yayık bölgesine Hazar zanaatına ait ürünler girmeye başlamıştır. Örneğin Obi Nehri boyunca, IX. yy Hazar imalatı olan destan tasvirli gümüş kovalar/ kaplar bulunmuştur. X. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Hazar Kağanlığı, kuzey kavimleri ile ticaret gerçekleştirdiği Orta İtil bölgesindeki kontrolünü kaybetmiş, bu bölge İtil Bulgar tüccarlarının eline geçmiştir⁴²⁰.

Karadeniz'in kuzeyinde, Hazar arkeolojisine ait arkeolojik buluntular genellikle Saltovo-Mayaki kültürü içerisinde değerlendirilmiştir. Ve köken olarak İtil Bulgarlarına ait olan kap kacaklar, Saltova-Mayaki kültürü ile bağlantılı olmuştur⁴²¹. Zira araştırmacılara göre Bilyar ustalarının hazırlamış olduğu çömlekler de, köken itibariyle farklılıklar barındırmıştır. Bunlar çoğunlukla Hazar Hakanlığı'na ya da Saltov-Mayaki kültürüne ait Türk öğeler barındırmıştır⁴²².

Gerek arkeolojik gerek ise doğulu kaynakların verdiği bilgiye göre İtil Bulgarlarının Hazarlar ile gerçekleştirmiş olduğu ticarî faaliyetler, diğer ticarî ilişkilerde olduğu gibi Bulgarların kendi üretimi olan mamullerden ziyade, başka milletlerden temin ettikleri mamullere dayalı olmuş gibi gözükmektedir. Bu tarz bir çıkarım yapılması büyük ihtimalle doğru olacaktır, zira İtil Bulgarlarının, Hazarların tarım ve hayvancılık kültürünü miras olarak sürdürmesi, iki devlet topraklarında da benzer mamullerin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁴²³. Aynı şekilde İtil Bulgarlarının, ticarî hayata yönelik pratikliği de Hazarlardan Bulgarlara aktarılan mirasın sonucunda şekillenmiştir.

3.1.3. Bizans ile Ticaret

Kaynaklara göre İtil Bulgarları ve Bizans İmparatorluğu arasında doğrudan bir ticarî bağlantı sağlanmamıştır. Bu iki devlet arasındaki ticarî bağlantı daha çok Ruslar ya da diğer milletlerden olan tüccarların aracılığı ile sağlanmıştır. IX. yüzyılın 60'lı yıllarından beri Bizans ve onun kırsal kolonileriyle Kiev'in ticarî bağlantıları düzenli olarak başlamıştır. Bu durum XIII. yüzyılın 40'lı yıllarına kadar devam etmiştir. Bu bağlantılar, Rus birliklerinin Bizans'a 860-907-911 ve 914 yıllarında yaptıkları sefer sonucunda imzalanan antlaşmalarla

⁴¹⁹ Şeşen, 2001: 121- 141.

⁴²⁰ Hudyakov, 2006: 331.

⁴²¹ Kokarina ve Hlebnikova, 2002: 107.

⁴²² Kokorina, 2006: 284.

⁴²³ Kalinina, 2014: 35.

daha da sıklaşmıştır⁴²⁴. Özellikle Ruslar ve Bizans arasındaki ticarî ilişkilerin resmi başlangıcı olarak kabul edilen 907 yılında kabul edilip, 911 yılında tamamlanan antlaşma ile İstanbul'daki Rus tüccarlarının hukuki durumu güvence altına alınmıştır⁴²⁵. Kiev ve Bizans arasındaki ticarî ilişkiler, özellikle Kiev Ruslarının Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmesinden sonra gelişmiştir. Bu dönemden itibaren Bizans sadece ticarî değil politik olarak da Kiev'in arkasında durmuştur⁴²⁶.

Ruslar aracılığıyla Bizans'a giren İtil Bulgar mallarının tayinini yapmak oldukça zordur. Zira aynı coğrafya üzerinde, benzer iklim ve coğrafik koşullar altında yaşıyan İtil Bulgarları ve Ruslar yine benzer gıdaları tüketmişler, çok farklılık arz etmeyen ticarî metalleri ihraç malı olarak piyasaya sürmüşlerdir. Kaynaklara göre Ruslar İstanbul'a satmak için deri, balmumu, esirler getirmiş, karşılığında ise değerli kumaşlar almışlardır⁴²⁷. Bu kumaşlar, İbn Fadlan'ın aktardığını göre İtil Bulgarlarına kadar girmiştir. Fakat oldukça kıymetli olan bu kumaşlar, halka yönelik değil zenginlere ve kuzeyli hükümdarlara yönelik piyasada değer bulabilmiştir. İbn Fadlan, İtil Bulgar Hanı Almuş'a gerçekleştirmiş olduğu ziyarette, hanın otağı ile ilgili bilgi verirken Ermeni kilimleriyle döşenmiş yurttan ve Bizans kumaşıyla kaplanmış tahttan bahsetmiştir⁴²⁸. 1229 yılında İtil Bulgarlarının Ruslara yaptığı gıda yardımı sonucunda Knez Yuriy, İtil Bulgarlarına şükranlarını sunmak için çuha, altın, balık kemiği, parlak eşyalar ve gümüşlü simli kumaşlar hediye etmiştir⁴²⁹. Knezin hediye etmiş olduğu bu kumaşlar, Rus imalatı olmadığından büyük ihtimalle Bizanslı tüccarlardan alınan mallar arasında olmuştur. Bulgar'a çeşitli kumaşlar ve halılar Gürgen, Taberistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Bizans üzerinden gelmiştir⁴³⁰.

Eğer bir varsayımda bulunursak, Bizans ile ticarî ilişkilerde Ruslar haricinde aracı rolü oynayan bir başka milleti Peçenekler oluşturmuştur. Konstantin Porphyrogenetos Peçeneklerin Bizans ticaretinde vasıta rolü oynadıklarını belirtmekle beraber Peçeneklerin, Hazar bölgesi ticaretinde belirli bir ücret karşılığında Bizans'a yardım ettiğini dile getirmiştir. Bahsedilen bu belirli ücreti ise undan yapılan tatlılar, nadir kumaşlar, altınla işlenen kumaşlar, biber ve halis pars derileri oluşturmuştur⁴³¹.

⁴²⁴ Halikov ve Motsya, 1997: 8.

⁴²⁵ Ostrogorsky, 2011: 241.

⁴²⁶ Halikov ve Motsya, 1997: 18.

⁴²⁷ Heyd, 2000: 79- 80.

⁴²⁸ Huzin, 2006b: 105; Hvol'son, 1869: 222.

⁴²⁹ Tatişçev, 1964:225; Huzin, 1997: 177; Koç, 2010: 157.

⁴³⁰ Huzin, 2006b: 105.

⁴³¹ Porphyrogenitus, 1985: 52- 54; Kurat, 1937: 68.

Araplar, İslamiyet'i Avrupa'ya, Bizans'a ve Yakın Doğu'ya ulaştırmak için, VII-VIII. yüzyıl boyunca genellikle Akdeniz'i kullanmıştır. Bu bölgenin kullanılmasının tek sebebi dini yaymak olmamış ardında ticarî, askeri hedefler barındırmıştır. Ama bölgelerin keşfedilmeye başlanması ile tehlikeler ve hedefler daha da artmış, uzaklarda alternatif yollar keşfedilmeye başlamıştır. Özellikle İskandinav ve Doğu Avrupa ülkeleri ile gerçekleştirilecek olan temasta, Doğu Avrupa bölgesinin 3690 km'lik uzunluğu ile en büyük nehri olan İtil bu alternatiflerin başında gelmiştir. Bu su yolu Rus düzlükleri üzerinde Valday tepelerinden Hazar Denizine kadar uzanmıştır⁴³².

İtil Bulgarlarına, doğu-batı ve kuzey-güney yönlü gerçekleşen ticarete İslam dünyasında yoğun ilgi oluşmuştur. Bu duruma yani ticarî temasların gelişmesini, hızlanmasını ve en önemlisi her iki taraf için güven duygusunun oluşmasını sağlayan en önemli unsur ise din oluşturmıştır. Özellikle İtil Bulgar Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslüman nüfusun X. yüzyıl itibarıyla artarak devam etmesi, Müslüman tüccarları kuzeye doğru sevk etmiştir. Aslında Bulgar halkının Müslümanlaşmasında, İslam ülkelerinden gelen tüccarların da rolü büyük olmuştur. İtil Bulgarları ticarî ilişkiler vasıtasıyla İslamiyet'i kabul ettikten sonra komşu halkları da İslamiyet'i kabule davet etmişlerdir. Örneğin 986 yılında Kiev Knezi Vladimir'in İslamiyet'e davet edilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir⁴³³. Bu davetlere diğer devletlerin bakış açısı ise dini boyuttan ziyade ticarî boyutta olmuştur. Zira tarih boyunca halktan ziyade devletlerin, bir dini kabul etmelerinin arka planında yatan sebebi ekonomik, siyasi ya da askeri unsurlar oluşturmıştır. Öyle ki İtil Bulgar Han'ı Almuş'un İslamiyet'i kabul etmesinin sebebi, bu dine ilgi duymuş olmasından ziyade Hazarlara karşı ittifak edebileceği ve mali destek sağlayabileceği bir güce ihtiyaç duyması olmuştur.

İslamiyet'in yayılma sürecinde VII. yüzyılın sonlarına doğru doğu ülkeleriyle düzenli ticarî-ekonomik ilişkiler kurulması İtil- Baltık ticaret yolunun canlanmasına vesile olmuştur. İslam ülkeleri ile gerçekleştirilen ticarî temasların en önemli delilini ise tüm Doğu Avrupa ve Rus topraklarına yayılmış olan dirhemler oluşturmıştır. Bu dirhemlerin kuzey ve batı bölgelerine girmesi VIII. yüzyılın 70-80'li yıllarına değin uzanmaktadır. 737 yılında Arap-Hazar savaşından sonra iki devlet arasında barışçıl bir dönem başlamış, bu süreçte Hazar'dan Derbent'e ticarî kontak sıklaşmıştır. Bu kontaklar neticesinde kürk gibi kuzeyin değerli malları Arap dünyasına girmeye başlamıştır⁴³⁴. Hazarların, Araplar ile başlatmış olduğu bu ticarî gelenek İtil Bulgarları ile sıkı temaslar kurularak devam etmiştir. Öyle ki İslam

⁴³² Huzin, 2006d: 299.

⁴³³ Yücel, 2007: 491.

⁴³⁴ Huzin, 2006d: 309.

Dünyasının en kuzey karakolu olarak görülen İtil Bulgarları ile özellikle doğu ülkeleri sıkı ilişkiler kurmuştur. Kafkas, Kırım, Saksın, Hazar (İtil), Kuzey Doğu Rusya'ya doğru gidilerek İtil ve Kama üzerinde büyük ticaret akımı sağlanmış, ticaret kervanları, devlet tarafından korunan ve kontrol edilen güzergâhlar üzerinde hareket etmiştir⁴³⁵.

3.2. İslam Dünyası ve Türkistan ile Ticarî İlişkiler

Bulgar Devleti, henüz X. yüzyılın başlarında uluslararası transit ticaret merkezi konumunda olmuştur. Bulgar Hanları dış ekonomi sayesinde hem aktif bir politika yürütmüş, hem de devlet hazinesine büyük kârlar elde etmiştir. Ticarete en önemli rolü büyük şehirlerin merkezi meydanlarına kurulan şehir pazarları ve bir yıl içinde bir iki kez kurulan uluslararası fuarlar oynamıştır⁴³⁶. Bu pazarların ve fuarların en aktif ziyaretçilerini ise Müslüman tüccarlar oluşturmuştur.

3.2.1. İhraç Edilen Mallar

İtil Bulgar yurdunda kurulan pazarlara gelen Müslüman tüccarlar ile çok kârlı alışveriş yapan İtil Bulgarlarının, ticarî işleklığı hakkında doğulu kaynaklar değerli bilgiler vermiştir. Örneğin Mukaddesî ve Mesûdî, İtil Bulgarlarının Harezm bölgesi ile gerçekleştirmiş oldukları sıkı ticaret hakkında şu bilgileri vermiştir:

Harezm'den oraya samur kürkleri, sincap kürkleri, kakım kürkleri, sansar, tilki, kunduz, her renkte tavşan, keçi derisi, balmumu, ok, kavak ağacı, şapka, balık tutkalı, balık dişi, kunduz esansı, sarı amber, kimuxt (bir çeşit kürk deri), Saglap köleler, koyun ve sığır ithal edilir. Bütün bunlar Harezm yoluyla Bulgar'dan gelir⁴³⁷.

Kürk, İtil Bulgarları için oldukça mühim bir ticarî emtia olmuştur. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İtil Bulgarlarının ihraç ettikleri ürünlerin bir kısmı kendi üretimi olan mallardan oluşurken, bir kısmı da başka milletlerden aracı olarak temin ettikleri ürünlerden olmuştur. Özellikle ikinci grup mallardan olan, yani Visu, Aru, Yura gibi kuzeyli kavimlerden satın alınan kürk hayvanlarının değerli postları/kürkleri, İslam dünyasında çokça talep edilen ürünler arasında olmuştur. Mesudî Muruc Ez-Zeheb adlı eserinde Bulgarlar aracılığıyla Harezm bölgesine getirilen kara tilki kürklerin çok değerli olduğunu, tanesinin yüz dinardan fazla ederi olduğunu belirterek, bu kürklerin Fars ve Arap hükümdarlar tarafından kullanıldığını vurgulamıştır⁴³⁸.

⁴³⁵ Huzin, 2006b: 103.

⁴³⁶ Huzin, 2004: 52.

⁴³⁷ Golden, 2002: 212; Garkavi, 1870: 282.

⁴³⁸ Mesudî, 2004: 73.

Bulgar'dan Harezmi'e ve diğer ülkelere götürülen çok çeşitli mallar, X. yüzyılın ikinci yarısında Arap coğrafyacı Mukaddesî tarafından da kaydedilmiştir. Hatta Bulgarların ihracat ürünleri ile ilgili en mühim liste onun sayesinde şu şekilde sıralanabilmektedir: samur, sincap, kakım, sansar, tilki, kunduz kürkleri; tavşan ve keçi derileri, balmumları, oklar, büyük balıklar, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kehribar, kunduz mesanesi, telatin (seccade yapımında kullanılan yumuşak öküz ya da dana derisi), parslar, kılıçlar, zırh yelekler, tomruklar, Slav köleler, koyunlar ve boynuzlu hayvanlar⁴³⁹. Mukaddesî'nin listesinde bazı kavramlar yer almıştır. Örneğin kunduz mesanesi ve balık tutkalının ne anlama geldiğini konusunda R. G. Fahrutdinov bazı incelemelerde bulunmuştur. Kunduz mesanesi kokulu bir sıvı olup tıbbi alanlarda ilaç, ya da kişisel bakım olarak parfüm, sabun yapımı için kullanılmıştır. Balık tutkalı ise kıymetli eti ve siyah yumurtası olan, yüzme kesesinden yüksek kalitede tutkal veren mersin balığından yapılmıştır. Bu sebeple İtil Bulgarlarında kaynaklarda geçtiği üzere bol balık bulunmuştur. Mukaddesî'nin mallar listesinde “pars” kelimesini kullanmasını ise Fahrutdinov bir yanlışlık olarak değerlendirmiştir. Zira pars Kuzey İtil topraklarında yaşamamış, bu durum çeviride yapılan bir hatadan kaynaklanmıştır. Fahrutdinov'un aktardığı üzere S. Volin gerçeğe yakın olarak pars şeklinde çevrilen hayvanı “doğan- av doğanı” olarak belirlemiştir⁴⁴⁰.

Mukaddesî'nin listesinde olan köleler daha çok Abbasilere satılmak için temin edilmiştir. Ruslarla ticaret bölümünde de bahsi geçen bu köleler Bulgarlar tarafından geçiş ücreti hesaba katılarak devlet adına yine Bulgar memleketlerindeki uluslararası tüccarlara satılmışlardır. Köle ticareti mevzubahis olunca Bulgar şehirlerinin pazarlarını asıl dolduranlar savaşı-köle temin edici Varyag-Ruslar tarafından istihsal edilen Sakâlibe köleleri olmuştur⁴⁴¹. Aslında bu köleler, İtil Bulgarları tarafından, Bulgar topraklarında kullanılmak üzere satın alınmamıştır. Ne doğulu tüccarlar kölelerin istihsal edildiği kuzey bölgelere kadar hareket etmiş, ne de Rus tüccarları Arap topraklarına bu köleleri ulaştırmak için zahmete girmiştir. Zira dönemin şartları ele alındığında kölelerin sevkiyatı hem tehlikeli hem de oldukça masraflı olmuştur. Bu köleler, İslam ülkelerine ulaştırılmak koşuluyla Rus-Bulgar ticarî hareketliliğinde yer edinmiştir.

İtil Bulgarlarının ticarî hayatının aydınlatılması için ayrı bir öneme haiz olan Gırnâtî, Mukaddesî'nin vermiş olduğu Bulgar ihracat listesinde yer almayan başka bir mal hakkında

⁴³⁹ Huzin, 2006b: 105.

⁴⁴⁰ Fahrutdinov, 1984: 37- 38.

⁴⁴¹ Şam, 2016: 162-165.

bilgi vermiştir. Gırnâfî'nin anlatım tarzı itibariyle mamut dişi olduğu düşünülen şey, İslam ülkelerindeki pazarlarda yer edinen bir başka kuzey menşeli ticarî emtiayı oluşturmuştur:

Bir de yerin altında fildişlerine benzer dişler vardır. Kar gibi beyaz, kurşun gibi ağırdır, bir tanesinin ağırlığı 200 minna eder. Hangi hayvanlardan kesilip alındığı bilinmez. Buradan Harezmi ve Horasan'a taşınır. Bu malzemeden fildişinden elde edildiği gibi hokka ve mandallar elde edilir. Fildişinden daha sağlamdır kırılmaz⁴⁴².

Arkeolojik verilerle açığa çıkamayan, ama doğulu kaynakların verdiği bilgilere dayanarak, Bulgar üretimi olup da ihraç edilen ürünler de şüphesiz ki sayı olarak oldukça çok olmuştur. Bu mallardan en önemlilerini hayvancılık temeline dayanan bal ve balık oluşturmaktadır. Arıcılık şüphesiz ki bugün dahi, elverişli iklimi ve bitki örtüsü sayesinde Tataristan topraklarında talep edilen ve revaçta olan iş kollarından biridir. İtil Bulgarlarında da balın bol bulunup, ihraç edilmesi ile ilgili bu toprakları birebir ziyaret etmiş olan İbn Fadlan ve Gırnâfî önemli bilgiler vermiştir. İbn Fadlan, İtil Bulgarlarında kovanların bolca bulunduğu ve baldan elde edilen “nebiz”⁴⁴³ içeceğini severek içtiğinden bahsederken⁴⁴⁴, Gırnâfî de Bulgar'da yaşayan insanların soğuğa dayanıklı olmasını, bu bölgede bol bulunan bala bağlamıştır⁴⁴⁵. Balık ise sadece Bulgarların değil, nehirlerin bol bulunduğu tüm Rus topraklarında nefes alan milletlerin uğraş verdiği başlıca geçim kaynakları arasında olmuştur. İbn Fadlan, Bulgar ülkesinde zeytinyağının bulunmadığını, burada balık gibi hayvansal yağların kullanıldığını belirtmiştir⁴⁴⁶. Bu sebeple Mukaddesî'nin listesinde de yer alan balık tutkalı ve beraberinde kurutulmuş balıklar, İslam pazarlarında sergilenen diğer ürünler arasında olmuştur.

Bulgarların aracılığıyla, İslam topraklarına giden bir başka mal kehribardır. Kehribar genellikle Baltık ülkelerinden temin edilmiş, hem İtil hem de Harezmi pazarlarında satışa sunulmuştur⁴⁴⁷. Bal veya balık dışında yukarıda bahsi geçen mallar genelde Bulgarların, kuzeyli halklardan temin ederek satışa sundukları ürünleri oluşturmuştur. Bu ürünlerin dışında, İtil Bulgarlarının ihraç ettiği, Bulgar zanaatkârlarının elinden çıkma deri mamulleri ortaçağ boyunca oldukça tanınır olmuştur. Tekniğine tüm Türkistan boyunca “Bulgarî” denen

⁴⁴² Gırnâfî Seyahatnamesi, 2011: 189-190.

⁴⁴³ Kuru üzüm, hurma, bal, arpa, buğday vb. şeylerin suda bekletilerek onu tatlandırması yolu ile elde edilen bir içki çeşidi.

⁴⁴⁴ Kovalevskiy, 1956: 138; Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana Na Volgu, 2004: 31- 34.

⁴⁴⁵ Gırnâfî Seyahatnamesi, 2011: 189.

⁴⁴⁶ Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana Na Volgu, 2004: 31.

⁴⁴⁷ Fahrutdinov, 1984: 38.

deri zanaatı ile çok sayıda ayakkabı, başlık, ceket, kemer, para kesesi, at koşum takımı, çanta İslam dünyasına ve Türkistan'a ihraç edilmiştir⁴⁴⁸.

3.2.2. İthal Edilen Mallar

Arap ve Slav milletlerinin ticarî ilişkilerinde başlıca rolü Hazarların yıkılışından sonra Bulgarlar üstlenmiştir. İtil Bulgarlarının, Dnyeper bozkır halklarıyla sıkı ve barışçıl ilişkileri kaynaklara da yansımıştır. Doğu istikametinde gelişmiş yoğun temasların sağlandığı, Doğu Slav şehirlerinden biri Kiev olmuştur. İslam dünyası, Dnyeper ve Karadeniz aracılığıyla tüm Güney Rus toprakları ve Kiev'le temasa başlamıştır. Bu yol özellikle, Rus hacıların hareket etmesiyle XI. yüzyılın sonundan itibaren önem kazanmıştır. Sonuçta ticarî hareketlilik bu yolda giderek aktifleşmiştir. Güneydoğuya, güneye ve güneybatıya giden bu yolların hepsi çok yönlü, organize edilmiş ve kurallı bir şekilde Kafkaslara, Akdeniz'e, Harezm'e ve Türkistan'a, İran'a, Bağdat'a, Suriye'ye, Mısır'a, Hindistan'a, Taberistan'a, Pamir'e, Çin'e kadar uzanmıştır. Bu yol sadece ticarî olmamış, İtil Bulgarlarının topraklarına Arap-Müslüman kültürünü de taşımıştır⁴⁴⁹.

İtil Bulgarlarının, doğudan ithal ettikleri ürünleri genel olarak Sâsânî, Bizans ve Türkistan üretimine ait olan gümüş kap kakaklar ve Harezm'e ait seramikler oluşturmuştur⁴⁵⁰. Harezm bölgesinden ithal edilen malların başında ise seramikler gelmiştir. Oka üzerindeki buluntularda Hazar tipinde bronzdan minyatürlü taslar keşfedilmiştir. Bunlar daha çok erken döneme ait (VII-IX. yy) olmuştur. Kama boyunca bulunan doğu kökenli kaplar (VII. yüzyılın sonundan VIII. yüzyılın başına kadar) IX. yüzyıl ve daha sonrasına kadar kullanılmaya devam etmiştir. Bu bölgelerdeki kazı çalışmalarında, özellikle mezarlarda bulunan (X-XI. yüzyıl başı) kap kakaklar Türkistan ve İran üzerinden bölgeye girmiştir. İtil üzerinde, İtil Bulgar Devleti'nin oluşmasıyla birlikte, buraya düzenli olarak değerli madenlerle kaplanan estetik kaplar girmeye başlamıştır. Bu buluntuların en yoğun olarak bulunduğu yer Orta İtil-Mari bölgesi olmuştur. Bu bölgeye bu mamullerin girişi ise İtil Bulgarlarının aracılığı ile gerçekleşmiştir⁴⁵¹. T. A. Hlebnikov'un İtil boyunca yaptığı araştırmalarda, Harezm bölgesinden gelen ve İtil Bulgarlarında oldukça yaygın olan kap kakaklar, bölgedeki çömlek geleneğinin devamıyla gerçekleşen sıkı ilişkiler için çok güzel deliller oluşturmuştur. Örneğin VIII. yüzyıldan itibaren tarihlenen Seyhun (Sir Derya), Harezm, Soğd bölgesinde görülen delikli, bezekli çömlekler, kapaklar, testiler, güğümler Bulgar ve diğer bölgelerdeki ele

⁴⁴⁸ Hlebnikova, 1988: 244-245.

⁴⁴⁹ Halikov ve Motsya, 1997: 16-31.

⁴⁵⁰ Valeyev, 2012: 185.

⁴⁵¹ Rudenko, 2017: 158- 159.

geçirilen arkeolojik buluntular arasında olmuştur⁴⁵². Aynı şekilde XI. yüzyılda İran (Rey) veya Mezopotamya, Türkistan (Harezm) çıkışlı olan seramikler Bilyar şehrinde keşfedilen önemli arkeolojik buluntulardandır. Özellikle Rey şehrinde “minai” tarzda üretilen kap kacaklar bu buluntuların en önemlilerindendir. Bunlar genellikle hediye olarak üretilmiştir. Daha çok güzel kokuların ve ilaçların saklanması için minyatürlü armudi formu şişeler ya da diğer cam kaplar da bu bölgede bulunan diğer İran menşeli mallardan olmuştur⁴⁵³.

İtil Bulgarları ortaçağda Doğu Avrupa ticaretinde büyük rol oynamışlardır. İslam dünyasından ve Türkistan’dan ithal edilen ürünler, aracı rolü üstlenen İtil Bulgarları ile batıya ve kuzeye taşınmıştır. Onların bu hizmeti arkeolojik verilerle de kaydedilmiştir. Ticaret yollarında gerçekleşen arkeoloji çalışmalarında doğu kökenli döküm lamba parçaları ortaya çıkan ürünler arasındadır. Bu tarz kapaklı lambalara daha çok Müslüman dünyasında rastlanılmıştır. Bunlar oldukça çeşitli olup, asıl karakterleri gövdelerinin biraz basık olmasıdır. Bu tarz kaplar XI-XII. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴⁵⁴.

Arkeolojik araştırmalar sonucunda ele geçirilen ithal kapların birçoğu İslamî karakter taşımıştır. G. M. Devletşin’in aktardığı üzere bu kapların üzerinde iyi dileklerin yer alması ya da Arap kaligrafi sanatının uygulanması, İtil Bulgarlarının bu ürünlere talebinin artmasına neden olmuştur. Özellikle İslam dünyasından ithal edilen süs eşyaları, Bulgar ustaları için örnek teşkil etmiştir. Hatta ticaretin bu boyutu ile estetik açıdan hoş gözüken Arapçaya duyulan ilgi artmış, Bulgar zanaatkârları tarafından da kaligrafi sanatı kullanılmıştır⁴⁵⁵.

Doğulu tüccarlar, İtil pazarlarına sofra takımları, kumaşlar, pahalı giysiler, silahlar, egzotik ürünler (meyveler, baharatlar, tatlılar vb.), gümüş mamuller getirmişlerdir⁴⁵⁶. İtil Bulgarlarının, İslamiyet’i benimsemeye başlamaları ile birlikte, İslam dinine özgü karakter kazanmaya başlamış olan materyaller de ticarete yerini almıştır. Örneğin Bulgar bölgesindeki mezar buluntuları, İslamiyet’e uygun gömme törenine ait materyalleri gün yüzüne çıkarmıştır. Aynı şekilde Müslümanlardan temin edildiği düşünülen kaftan, muska vb. eşyalar kültürel etkilenme sonucunda ithal edilen giysi parçalarını oluşturmuştur⁴⁵⁷. Bu konu ile alakalı olarak Moğol istilasından önce, İtil Bulgarlarında İslam dünyası ile tanışmanın ve sıkı ilişkilerinin bir tesiri olarak İtil mimarisinde de değişimler gözlemlenmiştir. Harezm mimari geleneği ile birlikte bölgeye seramik ithalatı da gerçekleşmiştir⁴⁵⁸. Bu durum için verilebilecek en iyi

⁴⁵² Kokarina, 2002: 132.

⁴⁵³ Huzin, 2006d: 313.

⁴⁵⁴ Rudenko, 1992: 78.

⁴⁵⁵ Devletşin, 2004: 247.

⁴⁵⁶ Ayrat ve Karimov, 2003: 10.

⁴⁵⁷ Rudenko, 2002: 150- 151.

⁴⁵⁸ Rudenko, 2002: 135.

örneği 921- 922 yılında Bulgar Han'ın Almuş'un isteği üzerine Bulgarların başşehrini inşa etmek için Harezm, Merv ve Horasan'dan yaklaşık beş bin inşaatçının gelmesi oluşturmuştur⁴⁵⁹.

Bulgar'la, Harezm dışında Irak, Taberistan, Ermenistan, Maverâünnehir, Horasan, Toharistan, Hindistan gibi ülke ve bölgeler aktif ilişki kurmuştur. Tüm bu ülkelerle Bulgar'a bağlantı gerek kara yolu (Taberistan, Horasan, Harezm vb.) gerek ise Hazar denizi üzerinden su yolu (Gürgan vb.) ile sağlanmıştır. Bulgar'da, Irak ve Bağdat'tan gelen kuyumculuk mamulleri, ipek kumaşlar, Yemen elmasları ve necef taşları, çok sayıda ve farklı türlerde kabuklar, para yerine de kullanılan ve İran körfezinde çok sayıda bulunan deniz kabukları yaygın olarak görülmüştür⁴⁶⁰.

Horasan ve Maverâünnehir'den Bulgar'a ipekten başka yazı kağıdı, talktan (bir çeşit mineral) taş kaplar, farklı türde baharatlar ve meyveler, Soğd kristali, özel kap kakaklar, farklı takılar, gümüş paralar girmiştir. Sind'in uzağından (Hindistan) baharatlar, kumaşlar, rayihalar (koku), ustalar ve el işi eşyalar için fildişleri getirilmiştir. Toharistan, Pamir'den Türkistan'ın daha çok doğu ve dağlık bölgelerinden kıymetli taşlar, zümrütler, Baktriya kap kakakları, neceftaşı ve gümüş, altın gibi metaller getirilmiştir. Yine daha önce de bahsi geçtiği gibi Kaşan ve Rey gibi İran şehirlerinden İtil Bulgar topraklarına, XII. ve XIII. yüzyılın başlarında görkemli kap kakaklar ithal edilmiştir. Bunların buluntularına özellikle Büyük/ Ulu (Velikiy) şehirde ve diğer Bulgar şehirlerinde rastlanmaktadır. Herat'tan kakmalı görkemli kap kakaklar, Bedeşşan'dan (Güney Afganistan) ise yarı kıymetli taşlar, özellikle Bedeşşan lazuriti gelmiştir. Bulgarlarla ticarî bağlantılar sıklıkla Herat ile gerçekleşmiştir⁴⁶¹.

⁴⁵⁹ Halikov ve Motsya, 1997: 32.

⁴⁶⁰ Halikov ve Motsya, 1997: 32.

⁴⁶¹ Halikov ve Motsya, 1997: 33; Huzin, 2004: 52- 58.

SONUÇ

Büyük Bulgar Devleti'nin 665 yılında yıkılmasından sonra, Hazar baskısıyla Orta İtil bölgesine göçen Bulgarlar, bu bölgedeki etnik, siyasi ve ekonomik yapının değişmesine neden olmuştur. Bulgarların İtil boyunca hareket etmesi gerek Fin-Ugor kavimlerinden gerek ise Slav ya da Türk kavimlerinden olan karma İtil ahalisinin düzenini altüst etmiştir. Keza Bulgarların gelişinden önce de Orta İtil'de yaşayan yerel halkların uğraş verdiği iş kollarından biri olan tarım, bu yeni gelen Kafkaslı halk tarafından değişime uğramıştır. Bulgarlar beraberinde kendi imalatları olan tarım aletleriyle birlikte kendi zanaat usullerini de bölgeye getirmiştir. Kafkaslar üzerinden aşamalı olarak devam eden ve yıllarca süren Bulgar göçleri, Orta İtil sahasında yaşayan halkların sadece tarım ya da zanaat uygulamalarını değiştirmemiş, onların uğraş verdikleri bir diğer iş kolu olan ticaret sahasında da köklü değişimlere neden olmuştur.

Orta İtil sahasına geldikten sonra İtil Bulgarları şeklinde adlandırılmaya başlanan, Kurt'un torunları, Orta İtil bölgesine göç etmeden önce (VII. yüzyıl ve daha öncesinde), aktif bir ticaret politikasına sahip olan Hazar Hakanlığı'ndan çok şey öğrenmiştir. Hazarların, Halifelik topraklarından Türkistan'a, Kafkaslara, oradan Rus ve Doğu Avrupa topraklarına kadar geniş bir ticaret ağına hükmedebilmesinin en büyük nedenini, sınırları içerisinde bulunan transit ticaret noktaları oluşturmuştur. Bu noktalar üzerinde gümrük denetimine sahip olan Hazarlar, bölgedeki ticaretin ve siyasetin tekelleşmesi için her ne kadar uzun bir süre barışçıl politikalar gütmüş olsa da, kısa süre içerisinde bölgede söz sahibi olmak isteyen yabancı milletlerin darbeleriyle yıkılış sürecine girmiştir. Hazarların yıkılış sürecine girmesi aynı anda bir devlet yaratma sürecinde olan İtil Bulgarları ve Rusların, Hazar topraklarında rekabet süreci başlatmasına neden olmuştur. Hazarların yıkılışıyla birlikte, Hazarların hakim olduğu ticaret açısından önemli stratejik noktalardaki boşluğu kapatmaya çalışan Rusların ve İtil Bulgarlarının bu durumu aslında bölgedeki ticarî ilişkilere gölge düşüreceğine, bölgedeki ticaretin aktifleşmesini kamçılamıştır.

Nasıl ki Rusların devletleşme sürecinin hızlanmasında en önemli rollerden birini ticaret oynadıysa, İtil Bulgarlarının da devlet oluşumlarını başlatan en önemli rollerden birini ticaret oynamıştır. Aslında bu sürecin başrolü her ne kadar ticaretse de, tarım ve zanaat alanlarındaki gelişmeler de oynadıkları yan rollerle bu sürece destekleyici olmuştur. Orta İtil bölgesine, İtil Bulgarlarının göçü sonucunda artan nüfus beraberinde iç piyasaya yönelik tarım ve zanaat ürünlerine olan ihtiyacı arttırmıştır. Bunun sonucunda katlanarak devam eden

tarım ve zanaat üretimi, hem halkın cebinin hem de mallar üzerinde denetim hakkına sahip olan devletin hazinesinin dolmasına vesile olmuştur. Zamanla ihtiyaç dışında mal üretiminin fazlalaşması, komşu kavimlere zirai ve zanaat mallarının ihraç edilmesine yol açmıştır.

İtil Bulgar Devleti'nin devlet oluşumlarının olgunlaştığı süreçte yani X. yüzyılda, bölge hâkimiyetini daha da güçlendirmek için ittifak arayışına düşen her güçlü devlet gibi İtil Bulgarları da, özellikle Hazarlar başta olmak üzere tehlikeli olarak gördükleri güçlere karşı Abbasi Halifeliği ile temaslar kurmaya başlamıştır. 921-922 yıllarında İtil Bulgar Han'ı Almuş'un isteği üzerine, Halife Muktedir'in görevlendirdiği elçilik heyeti hem İslam'ı tanıtmak hem de Hazarlara karşı bölgede inşa edilecek bir kaleye maddi destek sağlamak amaçlı İtil Bulgar yurduna ulaşmıştır. Bu heyetin İtil Bulgar yurduna gelişi, İtil Bulgar tarihi açısından çok önemli sonuçlara sebep olmuştur. Heyetin ziyareti ile İslamiyet'le daha yakından tanışan İtil Bulgar Devleti, ilk olarak siyasi ve ticarî sebepler yüzünden bu dini benimsemiştir. Kaynaklara göre bu tarihten önce de İtil Bulgar topraklarında Müslümanların var olduğu bilinmesine karşın, 922 yılından sonra İtil Bulgar Devleti resmi olarak bu dini benimseyerek hem Ruslara hem de Hazarlara karşı güçlü bir müttefik kazanmıştır. Bununla birlikte bu durum İtil Bulgar yurduna gelen Müslüman tüccarlar için teşvik edici bir unsur olmuş, kuzey kökenli malların temini için Rus tüccarlardan çok İtil Bulgar tüccarları tercih edilmeye başlanmıştır. Lakin bir dinin, devlet tarafından resmi olarak kabul edilmesi halk tarafından da aynı anda ve aynı oranda kabul edilmiş olabileceği anlamına gelmemektedir. Büyük ihtimalle İtil Bulgar halkının eski ata dinlerine kıyasla, onlar için yeni bir din olan İslamiyet'i kabul etmesi oldukça zaman isteyen bir süreci gerektirmiştir. Fakat büyük ihtimalle İtil Bulgar tüccarlarıyla temasa geçen Müslüman tüccarların İtil Bulgar halkına İslamiyet'i yayması, İtil Bulgar Devleti'nin resmi olarak İslamiyet'i kabul etmiş olmasından daha güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Bu açıdan İtil Bulgar Devleti bünyesinde gerçekleştirilen ticarî temasların bir diğer boyutu da, bölge topraklarında yeni bir din olan İslamiyet'i tanıma sürecine olumlu tesir yapmış olmasıdır.

İtil Bulgar tüccarları, Hazarlardan üstlenmiş oldukları ticaret yapma geleneğiyle, doğu ve batı arasında yüzyıllar boyunca sorunsuz bir şekilde ticarî mal akışını sağlamıştır. Özellikle İslam ülkelerinin ihtiyaç duymuş olduğu kürk başta olmak üzere kuzey ve soğuk iklim bölgelerine has malların temini, İtil Bulgarları aracılığıyla yapılmıştır. Belki de bu açıdan, İtil Bulgar Devleti bünyesinde gerçekleştirilen ticaret, diğer devlet bünyelerinde gerçekleştirilen ticarettten oldukça farklı olmuştur. İtil Bulgar tüccarlarının Halifelik topraklarından, Türkistan'a, hatta Uzak Doğu'ya kadar ihraç ettikleri malların çoğunluğunu kendi imal ettikleri ürünlerden ziyade, başka kuzeyli kavimlerden temin edip aracı olarak sattıkları

ürünler oluşturmıştır. İtil Bulgar Devleti'nin hazinesinin dolmasına da en önemli katkıyı ticarete üstlendikleri bu aracı rol sağlamıştır. Zira bu kârlı işin farkına varan İtil Bulgar tüccarları, örneğin değerli kürkleri temin ettikleri Visu ve Yura gibi yerli Fin-Ugor kavimlerinin yurduna farklı milletlerden olan tüccarları sokmamak için çeşitli önlemler almıştır. Yine de tüm önlemlere rağmen, bu arabulucu ticareti tekelleştirmeye talip olan Ruslarla sık sık askeri çatışmalar yaşanmıştır. Rus Knezlikleri ile ticaret yollarının kontrolü ya da ticarî açıdan stratejik bölgeler üzerinde söz sahibi olmak için girişilen askeri mücadelelerin yanı sıra, İtil Bulgarları ve Ruslar uzun bir süre ticarî ortaklık da yapmışlardır. Özellikle Doğu ve Kuzey Avrupa'ya (Bizans, İsveç, Norveç vb.) özgü ticarî malların İtil Bulgar yurduna girmesi Rus tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. İskandinav (kehribar vb.) ya da Batı Avrupa ülkelerinde imal edilen (kılıç vb.) ürünlere ulaşım oldukça uzun, pahalı ve tehlikelerle dolu bir yolculuğu gerektirmiştir. İtil Bulgarlarıyla ticarî ortaklık açısından, Ruslar sadece Avrupa ülkeleriyle gerçekleştirilen ticarete aracı olarak rol oynamamış, bizzat İtil Bulgar yurdunda yaşayan Rus tüccarlar da var olmuştur. Aynı şekilde bu Rus tüccarlarına da İslam ülkelerinden ya da Türkistan üzerinden temin edilen mallar, İtil Bulgar tüccarları aracılığıyla ulaşmıştır. Hatta doğu kökenli paralar başta olmak üzere doğu menşeli olan metal kap kacaklar, cam ürünleri ya da değerli taşlar vb. İtil Bulgarları aracılığıyla sadece Ruslara değil, Kama ve Yayık boyunca yaşayan Fin-Ugor kavimlerine kadar ulaşmıştır.

Doğu Avrupa'nın en önemli stratejik güzergâhlarından olan Büyük İtil, Kama ve Kiev ticaret yollarına, X-XIII. yüzyıl boyunca ev sahipliği yapmış olan İtil Bulgar Devleti, bu yol ağı içerisinde doğudan batıya ve batıdan doğuya hem çeşitli milletlere ait paraların dolaşımını sağlamış, hem de tüccarlara sunduğu güvenli ticaret yapma olanağı ile mal çeşitliliğinin bol olmasını sağlamıştır. İtil Bulgar Devleti'nin kısa sürede kurumsal olarak yapılanmasında oldukça önemli olan bu ticarî gelişim, İtil Bulgarlarının iç piyasasında da aynı canlılıkta sürdürülmüştür. Özellikle arabulucu ticaretin, yüksek kazanç sağlayan yönüyle tanışan İtil Bulgar halkı bünyesinde, tüccarlık mesleği döneminin en saygın meslekleri arasında sayılmıştır. Devlet bünyesindeki ticarî atakla birlikte, toplum tabakasında da refah artışı gerçekleşmiştir.

Türk tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda, İslamiyet'i ilk kabul eden devlet olma özelliği ile ön plana çıkartılan İtil Bulgar Devleti, ticaret sayesinde gelişen ekonomisiyle X-XIII. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en güçlü devletleri arasında yer almıştır. İtil Bulgar Devleti'nin bu gücünün arkasında yatan en önemli sebebi ise devletin jeopolitik açıdan uygun bir bölgede kurulmuş olması oluşturmıştır. Zengin nehir ağı ile ticaret için uygun güzergâhlara sahip olan Orta İtil bölgesi, İtil Bulgar Devleti'nin kaderini tayin etmiştir. Zira

İtil Bulgar Devleti, XIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Moğol istilasına kadar Doğu Avrupa, Türkistan ve İslam ülkelerinin ihtiyaç duyduğu ticarî malların temini için başvurulması gereken bir kaynak olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A. (2002). “Büyük Hun Hükümdarı Attila”. *Türkler Ansiklopedisi*, C. I., Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 902- 920.
- Andreyev, S. İ. (2011). “K istoričeskoj interpretatsii Burtasov”. *İstoriya i Politologiya*, Vestnik TGU, Vıp: 10 (102): 241- 248.
- Arheologiya Voljskoy Bulgarii: Problemy, Poiski, Reşeniya*, (1993). ANT, Kazan.
- Arhilov, A. G. (1973). *Mariytsı IX-XI vv. (K Voprosu o proisxojenii naroda) Yoşkar-Ola*. İzd. Mariyskoe Knijnoe, Ola.
- Artmanov, M. İ. (1962). *İstoriya Hazar*. İzd. Gos. Ermitaja.
- Aryan, E. (2011). “Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz’in Kuzeyi”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 30: 43-70.
- Ayrat, G. ve Karimov, İ. (2003). *Goroda Voljskoy Bulgarii*. TKİ, Kazan.
- Bagautdinov, R. ve Huzin, F. Ş. (2006). “Rannie Bulgarı na sredniy Volge”. F, Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s.116-123.
- Begavatov, E. A. (2005). “Zametka po numizmatike prikaspiyskih gosudarstv rubeja X-XI vv. (Samandı, Simcurılı, Buidı, Ziyaridı)”. K. A. Rudenko (Otv. Red.), *Drevnosti Povoljya Epoha Srednevekovya*, Kazan, s. 31-42.
- Belavin A. M. (2006a). “Narodı Verhnego Prikamya i Voljskaya Bulgariya”. F, Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 395-407.
- Belavin, A. M. (1999). “Kamskiy torgoviy put’ iz Bulgara v “stranu Visu i Çulman”. F. Huzin (Red.), *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj’ya IX-XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 161-172.
- Belavin, A. M. (2006b). “Kamskiy torgoviy put’ ”. F, Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 326- 329.
- Belavin, A. M. (2016). “Zolotie visoçnie koltsa s utoçkoy iz Permskogo Preduralya”. *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 2 (16): 260-269.
- Belavin, A. M. ve Krilasova, N. (2017). “Drevnerusskie materialı v Permskom Preduralye X-XII vv.”. *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 1(19) : 284- 297.

- Belih, S. ve Makarov, L. (2006). "Naselenie Vyatsko-Kamskogo kraya v Bulgarskoe vremya". F. Huzin (Otv. Red.) *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 378-394.
- Beloribkin, B. ve Zelentsova, O. (2006). "Mordva i Voljskaya Bulgariya". F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step* İzd. Ruhil, Kazan, s. 418-432.
- Curta, F. (2013). "Markets in Tenth-Century al- Andalus and Volga Bulgaria: Constrasting Views of Trade in Muslim Europe". *Al- Masaq*, XXV/3: 305-330.
- Daniç, A. V. (2012). "Klinkovoe orujie Permskogo Preduralya". *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 2(2): 86-107.
- Davidov F. (1987). *Gorod Bolgar. Oçerki istorii i kul'turi*. M. Nauka.
- Davletşin, G. M. (2004). *Oçerki po istorii duhovnoy kulturi predkov Tatarskogo Naroda*. Kazan.
- Davletşin, G. M. (2006). "Ustnoe narodnoe tvorçestvo". F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikayasStep* İzd. Ruhil, Kazan, s. 574-582.
- Doğan, L. (1954). "İbn Fazlan Seyahatnamesi". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. I- II: 58-80.
- Dubov, İ. (1999). "Velikiy voljskiy put' v istorii drevney Rusi". F. Huzin(Otv. Red.) *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 88-93.
- Ebu Hamid El Gırnâtî (2011). *Gırnâtî Seyahatnamesi*. (Haz. F. Sabuncu), Yeditepe Yay., İstanbul.
- Fahrutdinov, R. G. (1984). *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgari*. İzd. Nauka, Moskova.
- Fasmer, R. (1925). *O monetah Voljskih Bolgar X veka*. İOAİE, T. XXXIII, Vıp. I, Kazan.
- Feher, G. (1984). *Bulgar Türkleri Tarihi*. TTK Yay., Ankara.
- Fodor, İ. (1999). "Torgovie svyazi Voljskoy Bulgarii s Vengriy". F. Huzin (Otv. Red.) *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 176- 177.
- Fren, H. M. (1832). *Moneti Hanov Ulusa Cuçieva ili Zolotoy Ordı*, St. Petersburg.
- Garkavi, A. Y. (1870). *Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Rusah (s kontsa VII veka do kontsa X veka)*, S. Petersburg.
- Geninig, V. ve Halikov A. (1964). *Rannie Bolgarı na Volge*. Moskova.
- Golden, P. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. O. Karatay), Karam Yay., Ankara.

- Gorod Bolgar: oçerki istorii i kulturi* (1987). G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red.), İzd. Nauka, Moskova.
- Gorod Bolgar: Oçerki remeslennoy deyatelnosti.* (1988). G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red.), İzd. Nauka, Moskova.
- Halikov, A. H. (1976). *İstoriya izuçeniya Bilyarskogo gorodişa i ego istoričeskaya topografiya.* İssledovaniya velikogo goroda., M. Nauka, s. 5- 56.
- Halikov, A. H. ve Motsya, A. P. (1997). *Bulgar- Kiev Svyazi Sudbı.* İzd. İns. Arheologii NAN, Kiev.
- Halikov, A. P. (1986). “Voljskaya Bulgariya i Rus’ (Etapı politiçeskih i kulturno-ekonomiçeskih svyazey v X- XIII vv.)”. *Voljskaya Bulgariya i Rus (K 1000- Letniyu Russko- Bulgarskogo Dogovora)*, A. H. Halikov (Otv. Red.), Kazan, s. 67.
- Hamidullin B. (2006). “Pis’mo İosifa”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step,* İzd. Ruhil, Kazan, s. 660- 669.
- Heyd, W. (2000). *Yakın Doğu Ticaret Tarihi.* (Çev. E. Z. Karal), TTK Yay., Ankara.
- Hlebnikova, T. A. (1962). Gonçarnoe proizvodstvo Voljskih Bolgar X-naçala XIII v. MİA, 111.
- Hlebnikova, T. A. (1964). *Osnovnie proizvodstva Bolgar perioda X- n. XIII vv.* Kazan.
- Hlebnikova, T. A. (1988). “Kojevennoe delo”. *Gorod Bolgar oçerki remeslennoy deyatelnosti,* G. A. Fedorov-Davidov (Otv. Red.), İzd. Nauka, Moskova, s. 145.
- Hudûdü’l - Âlem Mine’l Meşrik İle’l- Magrib* (2008). Çev. M. Ağarı ve A. Duman, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Hudyakov, Y. (2006). “Put’ iz Bulgara v Sibir’ ”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step,* İzd. Ruhil, Kazan, s. 330-335.
- Huzin, F. Ş. (1995). “Voljskaya Bulgariya glazami savremennikov”. *Gasırlar Avazı,* No: 1, Kazan, s. 59-74.
- Huzin, F. Ş. (1996). “Voljskaya Bulgariya glazami savremennikov”. *Gasırlar Avazı,* Eho Vekov, No: ½, Kazan, s. 17-25.
- Huzin, F. Ş. (2004). *Drevniy Bilyar i Yego Okrestnosti.* Kazan.
- Huzin, F. Ş. (2006a). “Territoriya”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step,* İzd. Ruhil, Kazan, s. 132-136.
- Huzin, F. Ş. (2006b). *Rannie Bulgarı i Voljskaya Bulgariya (VIII- N. XIII v.),* Kazan.

- Huzin, F. Ş. (2006c). “Proçie Remesla”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 286- 289.
- Huzin, F. Ş. (2011). *İssledovaniya po Bulgaro- Tatarskoy arheologii*. Kazan.
- Huzin, F. Ş. (2015). “Petsenziya Na Knigu: A. N. Sarapulov. Srednevekovoe Zemledelie Permskogo Preduralya Po Arheologičeskim Dannım. Na. red. Prof. A. M. Belavin. Perm, 2015. 170 s.”. *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No: 3(13): 249-255.
- Huzin, F. Ş.(2001). *Bolgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.* İzd. Master Layn, Kazan.
- Huzin, F. Ş.(1997). *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, Kazan.
- Hvol’son, D. A. (1869). *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu- Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo dosele Arabskogo pisatelya naçala X veka,Po Rukopisi Britanskogo Muzeya.* İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk,. S. Petersburg.
- İbn Fadlan (1975). *Seyahatname*. (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi* (2015). Çev. R. Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul.
- İbn Hurdazbih (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul.
- İvanov, V. (2006a). “Kıpçaki v Vostoçnoy Evrope”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 492- 503.
- İvanov, V. (2006b). “Peçenegi, Guzı i Torki”. F, Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 452- 458.
- İvanova, M. G. (1974). “Kulturnie i torgovie svyazi severnih Udmurtov v. X- n. XIII. v.”. *Sovetskaya Arheologiya*, No: 4, Moskova, s.125-134.
- Istoriya Tatarstana i Tatarskogo Naroda* (2016). 5-6 Klassı, İzd. Tatarskoe Detskoe, Kazan.
- İzmaylov, İ. (2006a). “Obrazovanie Bulgarskogo gosudarstva”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 124- 131.
- İzmaylov, İ. (2006b). “İslam i Musul’manskaya kul’tura v Voljskoy Bulgarii”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 549- 556.
- İzmaylov, İ. (2006c). “Vneşnyaya politika Bulgarskogo gosudarstva”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s.368- 377.

- İzmaylov, İ. (2006d). "Voennoe İskusstvo". F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s.361- 367.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yay., Ankara.
- Kalan, E. (2012). "Velikiy Şelkoviy Put' i ego severnie otvetvleniya". *Bulgarica (Vremya i prostranstvo Bolgarskoy tsivilizatsii atlas)*, R. S. Hakimov (Otv. Red.), Kazan.
- Kalan, E. (2014). "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları". *Avrasya Etüdleri Dergisi*, S. 45., Ankara, s. 43- 62.
- Kalinina, T. M. (2014). *Hazariya v krosskul'turnom prostranstve, Ruskopisnie pamyatniki drevney Rusi*. Moskova.
- Kanovalova, İ. (1999). "Sostav coobşeniy o Voljskoy Bulgarii v soçinenii Al- İdrisi (XII v.)". F. Huzin(Otv. Red.), *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 21-27.
- Karatay, O. (2013). "Hazarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, O. Karatay ve S. Acar (ed.), İstanbul, s. 335-408.
- Kazakov, E. P. (1991). *Bulgarskoe selo X-XIII vv. Nizoviy Kamı*, Kazan- Tatknigoizdat.
- Kazakov, E. P. (1992). *Kultura Ranney Voljskoy Bulgarii*. İzd. Nauka, Moskova.
- Kazakov, E. P. (1999). "Torgovo- remeslennie poseleniya Bulgar X-XI vv. i Severo-Vostoçnaya Evropa", F. Huzin(Otv. Red.), *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 101- 106.
- Kemaloğlu, İ. (2015). "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları". A. Taşağıl (Ed.), *İpek Yolu*, Pelikan Basım, İstanbul, s. 363- 378.
- Kirpiçnikov A. ve Huzin, F. Ş. (2006). "Velikiy Voljskiy Put". F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step* İzd. Ruhil, Kazan, s. 299- 315.
- Koç, D. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İ. Ü. Sos. Bil. Ens.Tarih Anabilim Dalı., İstanbul.
- Koçkina, A. (1999). "Priçernomorsko- Sredizemnomorskie svyazi Voljskoy Bulgarii v X-n. XIII vv. (Arheologičeskie dannie o torgvovih putyah)". F. Huzin (Otv. Red.) *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj'ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 132-139.
- Kokarina, N. A. (2002). "Buharı Na Volge". R. S. Hakimov (Otv. Red.), *Problemy drevney i Srednevekovoy İstorii srednego Povolj'ya*, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy, Kazan, s. 131- 135.

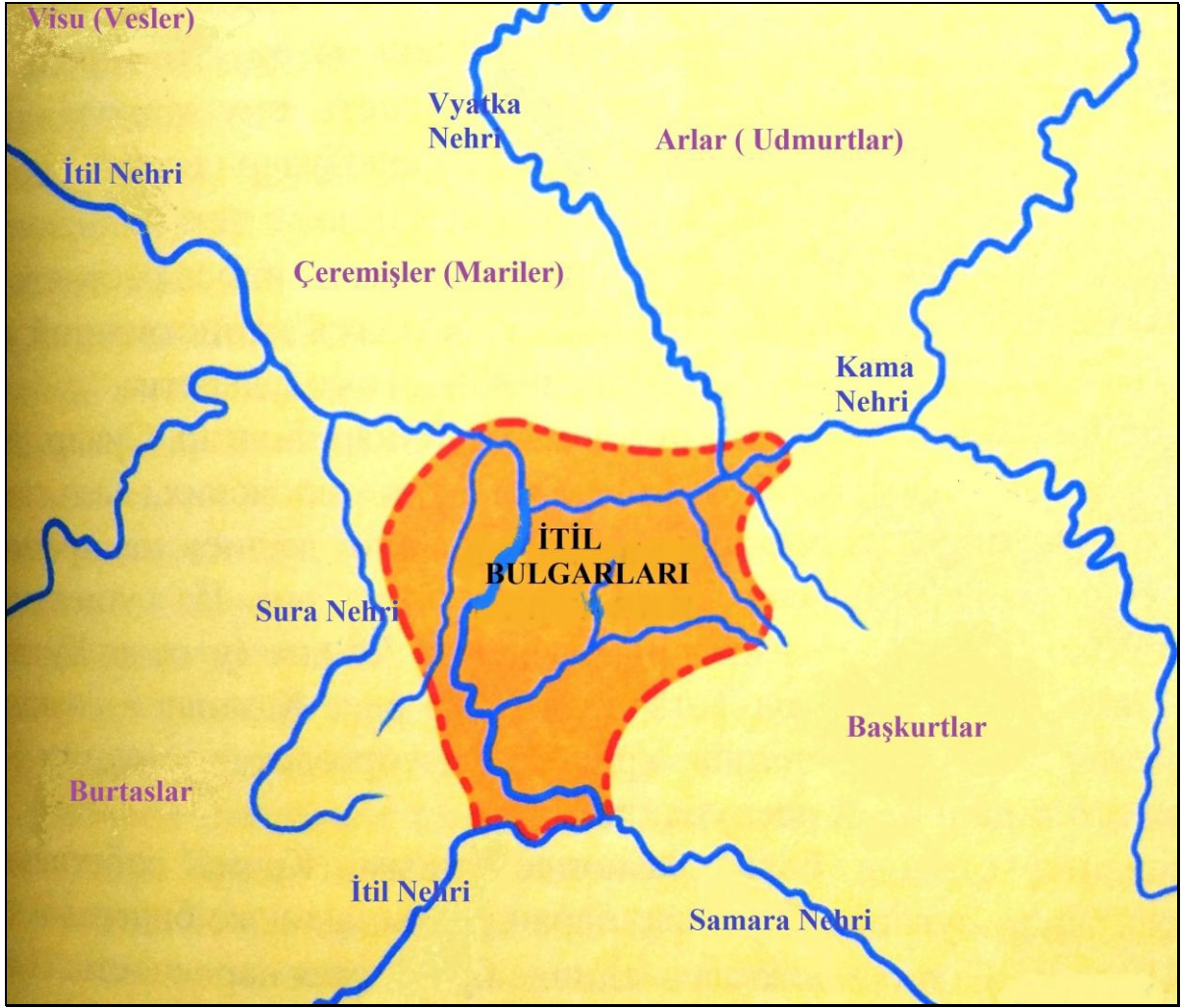
- Kokarina, N. A. ve Hlebnikova, T. A. (1993). “Keramika Tyurkoyazıçnogo naseleniya Voljskoy Bulgarii X- XIII vv.”. F. Huzin (Otv. Red.), *Arheologiya Voljskoy Bulgarii: Problemi, poiski reşeniya*, Kazan, s. 106- 116.
- Kokorina, N. A. (2006). “Gonçarnoe Proizvodstvo”. F, Huzin (Otv. Red.) *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 278- 285.
- Kovalev, R. (2000-2001). “The Infrastructure of the Northern Part of the ‘Fur Road’ Between the Middle Volga and the East During the Middle Ages”. *Archivum Eurasie Medii Aevi*, S. 11: 25- 64.
- Kovalev, R. (2005). “Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries)- Part I: The Western Sector,” *Archivum Eurasie Medii Aevi*, S.14: 55- 105.
- Kovalevskiy, A. P. (1956). *Kniga Ahmeda İbn Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921- 922 gg.* İzd. Harkov Gos. Universiteta.
- Kurat, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi*. İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*. TTK Yay., Ankara.
- Kurat, A. N. (1992). *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Murat Kitabevi Yay., Ankara.
- Kuzeyev, R. G. (2013). *İtil- Ural Türkleri*. (Çev. A. Acaloğlu), Selenge Yay., İstanbul.
- Mel’nikova, E. (1999). “Baltiysko-Voljskiy Put’ v Ranney İstorii Vostoçnoy Evropı”. F. Huzin (Otv. Red.), *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i gorada srednego Povolj’ya IX- XII v.*, İzd. Master Layn, Kazan, s. 80- 93.
- Mesudî (2004). *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. (Çev. A. Batur), Selenge Yay., İstanbul.
- Motsya, A. P. (1992). “Obşie zakonomernosti Torgovo-ekonomiçeskih vzaimootnoşeniy Kieva v Bulgara v IX-XIII vv.”. *Put’ İz Bulgara v Kiev*, Kazan, s. 5-11.
- Muhamadiyev, A. G. (1990). *Drevnie Moneti Povoljya*. Kazan.
- Muhamediyev, A. G. (2005). *Drevnie Moneti Kazan*, Kazan.
- Muhammedoğlu, A. S. (2002). “İbn Fadlan”. *İslam Ansiklopedisi*, C. 19, Ankara, s. 477- 479.
- Napolskih, V. (2006). “Bulgarskaya Epoha v istorii Finno- Ugorskih naradov Povolj’ya i Preduralya”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 100-115.
- Nikitin, V. V. (2017). “Na stike dvuh tısaçeletiy (Mariyskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii 60 let)”. *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No:1 (19): 8-17.

- Nikitina, T. (2006). “Naselenie Mariyskogo Povolj’ya v Bulgarskoe Vremya”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step* İzd. Ruhil, Kazan, s. 433- 450.
- Novoseltsev, A. P. (1990). *Hazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*. İzd. Nauka, Moskova.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. F. Işıltan), TTK Yay. Ankara.
- Özdal A. N. (2016). *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar*. Selenge Yay., İstanbul.
- Petrenka, A. (2006). “Jivotnovodstvo”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 240-246.
- Polesskih, M. R. (1981). “O kulturnie i nekotorih remeslah obulgarizovannih Burtas”. A. Halikov (Otv. Red.), *İz İstorii Rannih Bulgar*, İzd. KFAN SSSR, Kazan.
- Polubayarınova, M. (2006). “Put’ iz Bulgara v Kiev. Torgovie svyazi s Kievskoy Rusyu i Drevnirussskimi Knyajestvami”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 316-325.
- Porphyrogenitus, C. (1985). *De Administrando Imperio*. (Çev. R. J. H. Jenkins), Washington.
- Puteşestvie Ahmeda İbn Fadlana Na Volgu* (2004). Red. R. Z. Mahmutov, Kazan.
- Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*. (1971). O. G. Bolş’akov, A. L. Mongayta, İzd. Nauka, Moskova.
- Raşeyev, R. (2006). “Velikaya Bolgariya”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, s. 36-47.
- Rudenko, K. A. (1992). “Bulgarskaya bronzovaya pasuda i torgovie puti srednevekovya”. A. Halikov (Otv. Red.), *Put’ iz Bulgara v Kiev*, Kazan, s. 78- 86.
- Rudenko, K. A. (2002). “Bulgarskiy koctyum vtoroy poloviny X-XIV vv. (Po arheologičeskim materialam)”. R. S. Hakimov (Otv. Red.), *Problemy drevney i srednevekovoy istorii Srednego Povolj’ya*, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy, Kazan, s. 150-152.
- Rudenko, K. A. (2017). “O hronologii vostochnogo importa v Voljskuyu Bulgariyu v X-XI vv. (Po Materialam Torevtiki)”. *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT- MGU, No 2 (20): 158-159.

- Semikin, Y. (2006). “Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo”. F. Huzin (Otv. Red.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step* İzd. Ruhil, Kazan, s. 249- 257.
- Singatullina A. Z. (1985). *Denejnoe delo i denejnoe obraşenie Zolotoy Ordı XIII veka, aftoreferat dissertatsii na soiskanie učenoy ctepeni kandidata istoričeskih nauk.*, Moskova.
- Smirnov, A. P. (1951). *Voljskie Bulgari*. Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova.
- Şam, E. (2016). *Abbasi Devleti Döneminde Avrasya’yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*. Basılmamış Doktora Tezi, MSGSÜ. Sos. Bil. Ens. Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul.
- Şehabeddin Mercanî (1885). *Mustafâdü’l-Ahbâr Fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan.
- Şehabeddin-i Mercanî (2008). *Müstefâdü’l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar’daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*. (Çev. Mustafa Kalkan), AKDITYK Yay., Ankara.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. TTK Yay., Ankara.
- Taşagıl, A. (2015). “İpek Üretiminin Keşfi ve İpek Yolu’nun Başlaması”, İpek Yolu, A. Taşagıl (Ed.), İstanbul, s. 13- 28.
- Tatişçev, V. N. (1962). *İstoriya Rossiyskaya*. T.I, İzd. Nauka, Moskova; *İstoriya Rossiyskaya* (1963). T. II, İzd. Nauka, Moskova- Leningrad (St. Petersburg); *İstoriya Rossiyskaya s drevneyşih vremen* (1964). T. III, İzd. Nauka, Moskova- Leningrad (St. Petersburg).
- Toloçko, P. P. (1992). “Kievskaya Rus i Voljskaya Bulgariya”. *Put’ iz Bulgara v Kiev*, Kazan.
- Topsakal, İ. (2000). *X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni. Sos. Bil. Ens. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.
- Valeyev, R. M. (1991). “Torgovlya Bilyara po arheologičeskim dannım”. *Bilyar- Stolitsa Domongolskoy Bulgarii*, Kazan, s. 69-79.
- Valeyev, R. M. (1992). “Torgovo- ekonomiçeskie vzaimosvyazi Voljskoy Bulgarii s Rus’yu v IX- naçale XII vv.”. *Put’ iz Bulgara v Kiev*, Kazan, s. 87- 93.
- Valeyev, R. M. (1995). *Voljskaya Bulgariya; Torgovlya i dnejno- vesovie sistemi IX- n. XIII. vv.* İzd. Fest, Kazan.
- Valeyev, R. M. (2007). *Torgovlya i torgovie puti srednego Povolj’ya i Priural’ya v Epohu Srednevekov’ya (IX- n. XV vv.)*. İzd. KGU., Kazan.

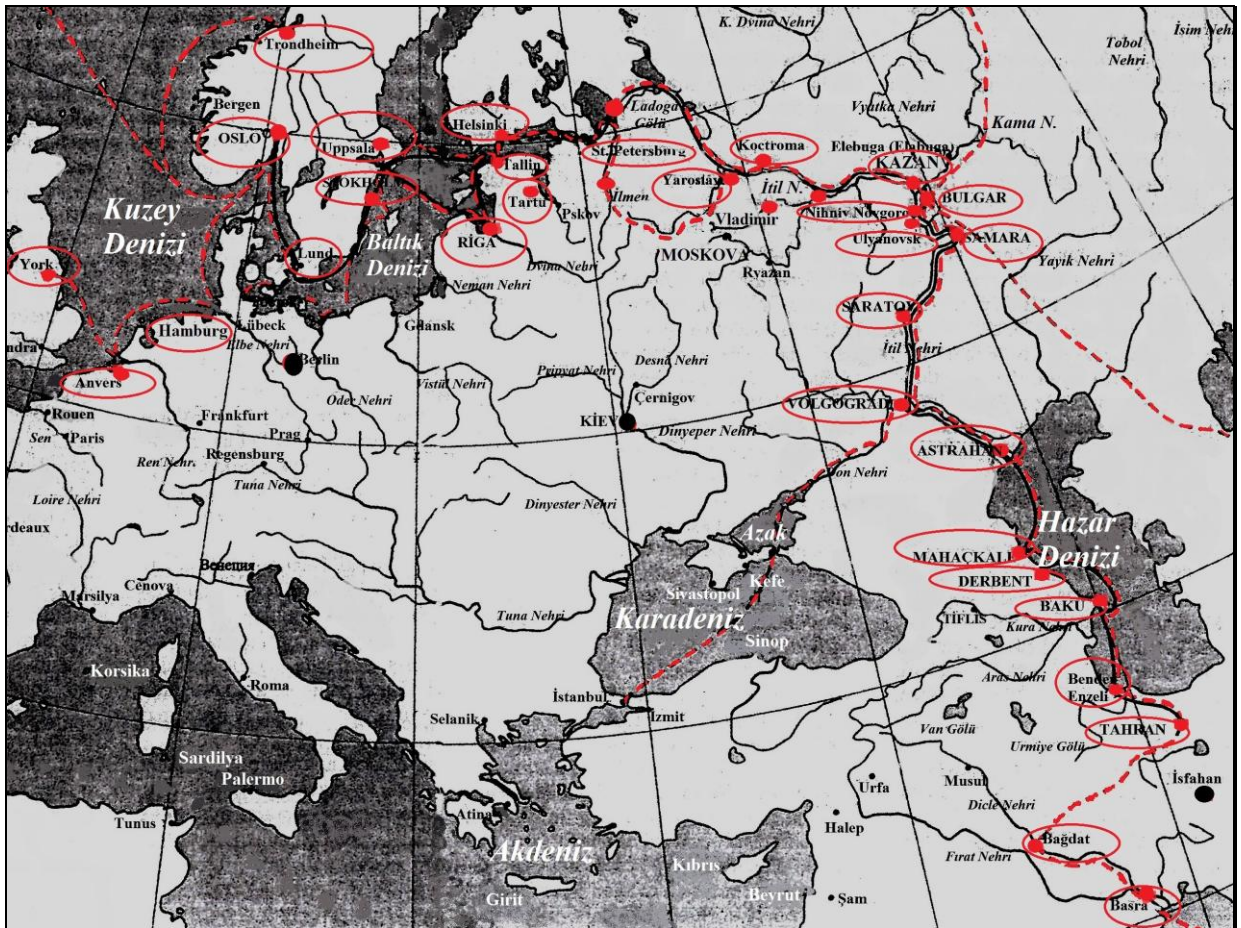
- Valeyev, R. M. (2009). "Predmetı vnutrenney trgovli Voljskoy Bulgarii v X-XIV vekah", Vestnik NGU. *Seriya: İstoriya, Filologiya. Arheologiya i Etnografiya*, T.8, V. 5: 225-234.
- Valeyev, R. M. (2011). "Torgovlya Voljskoy Bulgarii s severnoy i Zapadnoy Evropoy v Domongol'skiy period (IX-naçalo XIII veka)", Vestnik HGU. *Seriya: İstoriya, Filologiya*, T. 10. N. 3: 175-182.
- Valeyev, R. M. (2012). *Razvitie trgovli Povolj'ya i Priura'lya v epohu Srednevekov'ya*. İzd. Lap Lambert Academic Publishing.
- Valiulina, S. İ. (2002). "Nekotorie itogi izuçeniya stekla Bilyarskogo gorodişa". R. S. Hakimov (Otv. Red.), *Problemi drevney i srednevekovoy istorii srednego Povolj'ya*, Materialı vtorih Halikovskih çteniy, Kazan, s. 164- 167.
- Voljskaya Bulgariya i Rus'* (1986), Kazan.
- Yakimov, İ. V. (1992). "İzdeliya iz pozovogo şifera na territorii Voljskoy Bulgarii". *Put' iz Bulgara v Kiev*, Kazan.
- Yanin, V. (1956). *Denejno vesovie sistemi Russkogo Srednevekov'ya. Domongolskiy period*, Moskova.
- Yegorov, A. V. (2014). "Bulgarskie materialı gorodişa İdnakar: K voprosu o tyurkoyazıçnom komponente v sostave naseleniya". *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No4 (10): 132- 145.
- Yörükan, Y. Z. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*. Gelenek Yay., İstanbul.
- Yörükan, Y. Z. (2013). *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*. Ötüken Yay., 2013.
- Yücel, M. U. (2002). "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II., Yeni Türkiye Yay., 445-463.
- Yücel, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. TTK Yay., Ankara.
- Zeleneyev, Y. A. ve Zelentsova, O. V. (2012). "Srednevekovaya Mordva po arheologičeskim dannım". *Povoljskaya Arheologiya*, ANRT-MGU, No:1: 37-47.
- Zotsenko, V. N. (1992). "Voljskaya sistema putey soobşeniy v istorii Yujnoy Rusi", *Put' iz Bulgara v Kiev*, Kazan.

EK 1- HARİTALAR

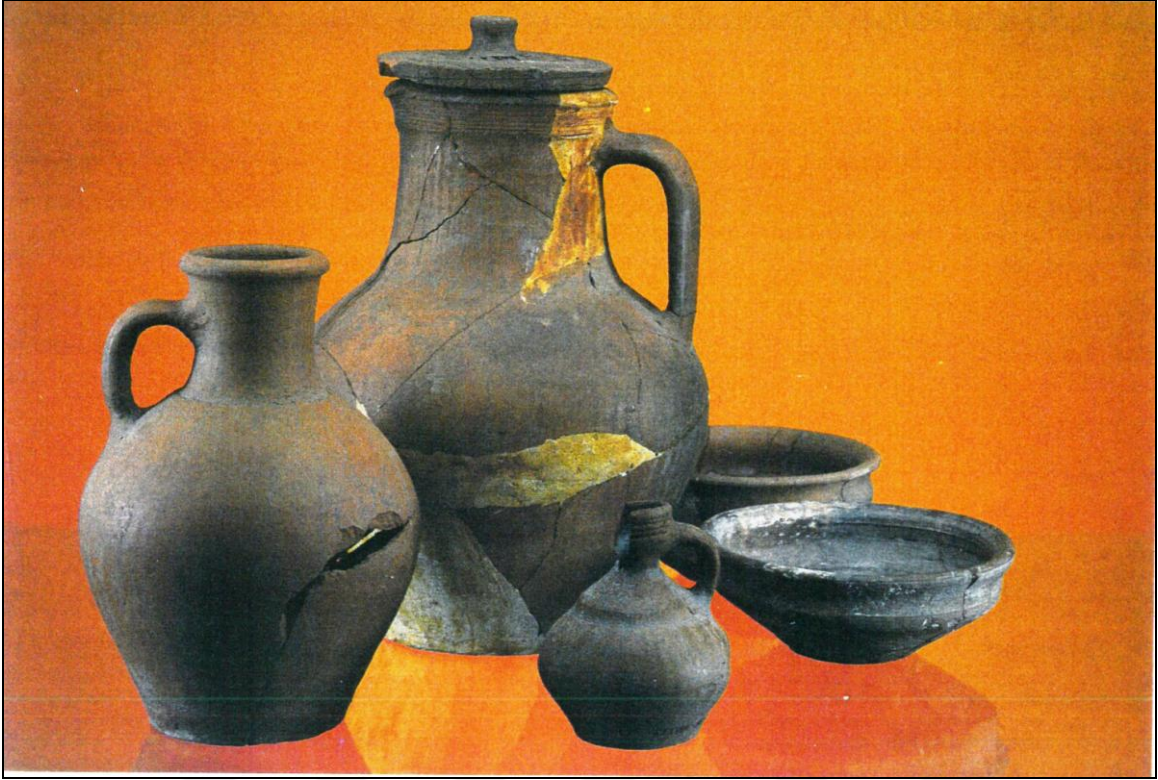
Harita 1 İtil Bulgar Yurdu ve Komşuları

Kaynak: İstoriya Tatarstana i Tatarskogo Naroda, 2016: 41

Harita 2 Büyük İtil Yolu

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016: 300

EK 2- GÖRSELLER

Görsel 1 XI-XII. Yüzyıla Ait Bulgar Çömlek Kap Kacakları

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016

Görsel 2 XI-XIII. Yüzyıla Ait Bulgar İmalatı Kemik Mamuller

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016

Görsel 3 Bulgar Kadınlarının Baş Süslemesinde Kullandıkları Şakak Askıları

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016

Görsel 4 X-XIV. Yüzyıla Ait Bulgar İmalatı Kemik Mamuller

Kaynak: Moskova Devlet Tarih Müzesi, Mayıs 2017

Görsel 5 X-XII. Yüzyıla Ait Deniz Kabukları

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti ve Tatar Halkının Devlet Tarihi Müzesi, Haziran 2017

Görsel 6 XI-XII. Yüzyılın İlk Yarısına Ait Rus İmalatı Ağırşaklar

Kaynak: Tataristan Cumhuriyeti ve Tatar Halkının Devlet Tarihi Müzesi, Haziran 2017

**Görsel 7 X-XIII. Yüzyıla Ait Akik,
Cam ve Kehribardan
Boncuklar, Ağırşaklar**

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016

**Görsel 8 XI-XII. Yüzyıla Ait Bronz
Bulgar Kilitleri**

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016

Görsel 9 XI-XIII. Yüzyılın Başlarına Ait Bulgar Terazi Ağırıkları

Kaynak: İstoriya Tatar, 2016

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI : Meltem AKINCI

Doğum Yeri – Tarihi : Antalya- 1993

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Serik Lisesi,2008-2011.

Lisans Diploması : İstanbul Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih, 2011-2015.

Yabancı Diller : İngilizce (Yökdil, Kasım 2017- 73 Puan).

Rusça (Kazan Federal Üniversitesi, Şubat-Haziran 2017 Rusça Dil Kursu Sertifikası).

E-Posta : mltm.akinci@hotmail.com